

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 12

Дніпропетровськ
РВВ ДНУ
2014

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр–4Дні)я5
Н 17

*Друкується за рішенням вченої ради Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. редактор), д-р іст. наук, проф. **О. М. Бут**,
д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, канд. іст. наук, доц. **С. М. Каюк**
(відп. секр.), д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**, д-р хаб., проф. **К. Ко-
вальські** (Республіка Польща), д-р іст. наук, проф. **І. І. Колесник**,
д-р іст. наук, проф. **В. І. Меньковський** (Республіка Білорусь), д-р іст. наук,
проф. **О. Ф. Нікілєв**, канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**, д-р іст. наук, проф.
В. С. Савчук, д-р іст. наук, проф. **Ю. А. Святець** (заст. відп. ред.), д-р іст.
наук, проф. **Ф. Г. Турченко**, д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**, д-р іст. наук,
проф. **О. Б. Шляхов**, д-р іст. наук, проф. **В. О. Щербак**, д-р іст. наук,
проф. **В. К. Якунін**.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **О. М. Ігнатуша**;
д-р іст. наук, проф. **В. В. Ченцов**

Н 17 **Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, поста-
ті** : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. :
Ліра, 2014. – Вип. 2. – 272 с.

ISSN 2312-2587 (Print)

ISSN 2312-3141 (Online)

У дванадцятому випуску збірника наукових праць «Наддніпрянська
Україна: історичні процеси, події, постаті» розміщено наукові статті, які
розкривають малодосліджені аспекти історії Наддніпрянської України від
давнього періоду до ХХ ст. Структурно видання поділяється на шість тема-
тичних розділів, в яких висвітлюються актуальні проблеми давньої історії
регіону, недостатньо розроблена проблематика з військово-політичної, со-
ціальної, культурної, соціально-економічної та суспільно-політичної істо-
рії Наддніпрянщини від козацьких часів до періоду незалежності України.

Розрахований на науково-педагогічних та наукових працівників ви-
щих навчальних закладів, наукових співробітників академічних установ,
докторантів, аспірантів, студентів, учителів історії, істориків-краєзнавців
та всіх тих, хто цікавиться минулим Наддніпрянщини.

УДК 94 (477)

ББК 63.3 (4Укр–4Дні)я5

*Постановами президії Вищої атестаційної комісії України від 08.06.2005 р.
№ 2-05/5 та від 14.04.2010 р. № 1-05/3 збірник включено до переліку наукових фа-
хових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальнос-
тями «історичні науки».*

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково збігається з точкою зору редакційної колегії.

ISSN 2312-2587 (Print)

ISSN 2312-3141 (Online)

© Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2014

© Автори статей, 2014

ВСТУП

Черговий дванадцятий випуск фахового збірника наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» вийшов у світ, а це означає, що наше видання продовжує своє життя. Зазначене видається важливим у наш буремний історичний час. Адже на очах сучасників, упродовж лише кількох місяців відбулися зміни, які надали імпульси докорінним перетворенням в Україні та в усьому світі. Героїчні та драматичні події Євромайдану, анексія Автономної республіки Крим та початок антитерористичної операції на сході України знову сфокусували увагу світового співтовариства на нашої державі.

Історія вкотре поставила перед українським суспільством безкомпромісне питання: «Бути чи не бути?». І, як показує сучасний суспільний досвід, історія не може посідати позиції на маргінесі боротьби за свободу і незалежність нашої нації і держави. Якщо історична наука не відповідає на гострі питання національної й державної ідентичностей, якщо сучасний вітчизняний погляд з цих непростих проблем не усвідомлюється хоча б частиною нашого суспільства, то виникає небезпека активного циркулювання в соціумі чужих національних ідей та цінностей. Наслідки таких нібито безневинних «інтелектуальних ігор», як виявляється, можуть бути справді непередбачуваними і трагічними. Ось чому авторський колектив підготовленого збірника наукових праць цілком усвідомлює свою місію – доносити правду історії до читача, вводити до наукового обігу нові першоджерела, інноваційні теми та наукові інтерпретації.

Як і раніше, матеріали нашого збірника заздалегідь апробовувалися авторами на наукових конференціях. Зокрема, до видання увійшла низка матеріалів III Всеукраїнської наукової конференції «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя», присвяченої 95-й річниці заснування Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (24–25 жовтня 2013 р.) та XXV сесії Наукового товариства імені Шевченка у Дніпропетровську (11 березня 2014 р.).

Проблемно-хронологічно збірник наукових праць охоплює велику часову амплітуду: від часів давньоруської державності до новітньої історії Наддніпрянської України. Представлені наукові статті диференційовані на шість тематичних розділів, у яких розміщено 28 статей. Серед авторів збірника фахівці-історики не тільки Дніпропетровська, а й Кіровограда, Кривого Рога, Луганська, Миколаєва, Одеси, Павлограда, Харкова. Це свідчить про досить широку географію наукових контактів редколегії видання, що вже традиційно виконує функцію міжвузівського інтелектуального осередку.

Відкриває збірник розділ «Давня історія Наддніпрянської України», представлена статтею Г. М. Виноградова. Аспекти соціокультурної історії козацтва Наддніпрянщини кінця XVI–XVIII ст. дослідили І. С. Стороженко, О. Д. Сухомлин, Д. В. Шаталов. Різноманітністю тематики вирізняється третій розділ збірника «Наддніпрянська Україна XIX–XX ст. : суспільно-політичні та етнонаціональні проблеми». У центрі уваги авторів недостатньо досліджені сюжети, що розкривають діяльність українського національного руху в контексті деяких персоналій, зокрема Т. Г. Шевченка (С. І. Світленко), М. Ковалевського (О. С. Козирев), інтегрують складні питання утвердження національної ідентичності (А. І. Нікітенко, М. В. Гаухман, С. В. Чирук, Т. В. Кудрицька), національної пам'яті (Н. М. Кушлакова). Читацький інтерес можуть викликати сюжети, пов'язані з діяльністю земств на регіональному рівні (А. О. Манько), утвердженням нової української еліти (М. О. Манько) та національного державотворення (Ю. С. Митрофаненко) періоду Української революції 1917–1920 рр.

У четвертому розділі видання представлено питання історії освіти, науки та культури Наддніпрянщини XIX–XX ст. Серед статей цієї частини збірника є досліді життя та діяльності окремих персоналій, в тому числі М. В. Гоголя (Ю. А. Святець), М. П. Павловського (Н. М. Діанова), Д. І. Яворницького (О. А. Сміянова), М. П. Долініна (В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник), деяких аспектів історії освіти та науки (Г. Г. Яковенко, В. С. Савчук, І. А. Шахрайчук), літературного читання і бібліотечних осередків (С. І. Щербак, Л. М. Лучка). Маловивчені сюжети духовно-релігійної історії Наддніпрянської України XIX–XX ст. розглянуто у статтях О. О. Божка і Є. О. Сніди. Увінчує збірник розділ «Соціально-економічні аспекти історії Наддніпрянщини XX ст.», репрезентований статтями з аграрної минувшини Н. А. Ковальнової, О. Ф. Нікілева, В. О. Марченко.

Отже, читачі знайдуть чимало цікавої фактологічної інформації, оригінальних узагальнень і висновків, які допоможуть глибше пізнати українську минувшину. Гадаю, що матеріали підготовленого випуску можуть зацікавити не тільки істориків-професіоналів вищої школи, а й аспірантів, студентів, учителів історії загальноосвітніх навчальних закладів, краєзнавців та усіх тих, кому не байдужа історія України.

*Відповідальний редактор
доктор історичних наук, професор,
декан історичного факультету,
професор кафедри історії України
Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара С. І. Світленко
18.06.2014 р.*

ДАВНЯ ІСТОРІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

УДК 821.161.204-142.09:398.4(=161.2)

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЛАТЕНТНИЙ ІУДЕЙСЬКИЙ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ПАРАДОКСИ МОНОПОЛІТЕЇСТИЧНОГО ДІАЛОГУ (ХОРС І СЕМАРГЛ)

Зроблено спробу на теоретико-методологічному та прикладному рівнях обґрунтувати гіпотезу щодо існування прихованого інформаційного пласту іудейського впливу на формування давньоруської державності на прикладі семіологічно-лінгвістичного аналізу фігурантів східнослов'янського язичеського пантеону Хорса і Семаргла.

Ключові слова: середньовічна християнська цивілізація, Давня Русь, Хорзський каганат, східнослов'янське язичество, семіологічно-лінгвістичний аналіз, іудейський вплив.

Г. Н. Виноградов

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ЛАТЕНТНОЕ ИУДЕЙСКОЕ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ДАВНЕРУССКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ: ПАРАДОКСЫ МОНОПОЛИТЕИСТИЧЕСКОГО ДИАЛОГА (ХОРС И СЕМАРГЛ)

Предпринята попытка на теоретико-методологическом и прикладном уровнях обосновать гипотезу относительно существования скрытого информационного пласта иудейского влияния на формирование древнерусской государственности на примере семиологическо-лингвистического анализа фигурантов восточнославянского языческого пантеона Хорса и Семаргла.

Ключевые слова: средневековая христианская цивилизация, древняя Русь, Хазарский каганат, восточнославянское язычество, семиологическо-лингвистический анализ, иудейское влияние.

H. M. Vynohradov

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**LATENT JUDAIC INFLUENCE
ON FORMATION OF DAVNERUSSKY STATEHOOD:
PARADOXES OF MONO-POLITEISM DIALOGUE
(KHORS AND SEMARGL)**

The article is devoted to basing a hypothesis for the latent Judaic information layer as an influence factor of the Ancient Rus' State forming on the base of semiologic and linguistic analysis of Khors and Semargl as a figurants of the East-Slavic Pagan Pantheon. The author shows the intellectual ways and mechanisms of the latent Judaic influences on the process of the Ancient Rus' genesis as a special creations some East-Slavic pagan gods on the base of Hebrew theological and historical tradition by old Russian intellectuals. Part of the article is dedicated to the review the problem of poly-and mono- theological dialog between the old Slavic religion and the Orthodox Byzantium tradition by Christian missionaries. The author demonstrates research possibility of using methodological and practical methods of semiology and linguistics.

Key words: the Middle Ages Christianity Civilization, Ancient Rus', Khazar Kaganat, East-Slavic Paganism, semiological and linguistic analysis, Judaic influence.

Насамперед слід відзначити, що автор наголошує на принциповості свідомо вжитого у назві статті слова «парадокси», адже, як добре відомо, безпосередній, без спеціальних обмовок та пояснень, синтез як такий між політеїстичним та монотеїстичним світоглядами є неможливим з огляду на те, що перший, представлений іудаїзмом, християнством та ісламом, розглядає сам факт багатобожжя в теологічному, моральному та інших вимірах як прояв сатанинства, а отже відкидає саму можливість зазначеного синтезу. Сміливі гіпотези представників радянської та, нерідко, і сучасної науки щодо християнсько-язичницьких паралелей, навіть такого авторитетного спеціаліста, як Б. Рибаків, що наважився пов'язати іпостасі Трійці з богами східнослов'янського пантеону 980 р. [21, с. 446] ми вважаємо принципово неприпустимим у першу чергу з богословської точки зору, з чим у цьому та у подібних питаннях, особливо щодо доби Середньовіччя, має обов'язково рахуватися і світська історична наука.

Рішуче заперечення викликає стійкий та доволі поширений і дотепер термін «двовір'я»; наприклад, у згаданій книзі Б. Рибаків цілий третій розділ має назву «Двоеверие» [21, с. 455–782], а отже здійснений автором ретельний та професійний аналіз особливостей співіснування язичництва та християнства на Русі у X–XIII ст. вимагає принципового концептуального переосмислення; двоєвір'я як «осо-

бливий характер російської культурної історії» стало темою статті вже 1993 р. відомого знавця середньовічної духовної культури В. Живова [6]. Подібного ставлення заслуговують, на нашу думку, і інші видання, в яких використовувалися аналогічні терміни; крім того, невиправданими є і приклади (частина з яких вже стали хрестоматійними) змістовних, ритуальних та інших паралелей між християнськими та язичницькими святами, оскільки часовий збіг тривалого співіснування традиційного політеїстичного язичництва та молодого монотеїстичного християнства, але за умов світоглядного протистояння двох релігійних систем, ще не гарантують, зрозуміло, внутрішньо-семантичної близькості. Утім у питанні врахування принципової несумісності політеїстичного та монотеїстичного світоглядів під час оцінки їх тривалого співіснування відбуваються і позитивні зміни, зокрема В. Петрухін у назві одного з розділів, присвяченого вибору вір та протистояння язичництва та християнства, свого дослідження 2013 р. «Русь в IX–X століттях» слово «язичництво» свідомо взяв у лапки [19, с. 355–401].

Із феноменом діалогу ситуація виглядає дещо іншою, проте не менш складною, оскільки християнство та, пізніше, іслам, в особі порівняно нечисленних місіонерів (місіонерство і прозелітизм на кшталт властивого християнству чи ісламу іудаїзму як релігії тільки одного богообраного єврейського народу було і залишається неприйнятним) протягом тривалого періоду мали справу не тільки з більш чисельним, а часто більш сильнішим та впливовішим політеїстичним язичництвом, тому ігнорувати елементи співпраці було принципово неможливо. А остання передбачала, крім іншого, детальне знайомство поширювачів монотеїзму особливостей світогляду, в тому числі релігійного, тих, кого готували до навернення, характерних рис соціального та політичного устрою, стійких стереотипів поведінки тощо.

Не викликає сумніву, що найефективніше пропаганда монотеїстичних учень відбувалася за умов, коли місіонери максимально використовували способи переконливої дискредитації місцевих, укорієних тисячолітніми практиками, язичницьких культів, для чого треба було доволі професійно орієнтуватися в особливостях політеїстичних концепцій; крім того, місіонерську діяльність необхідно було здійснювати вкрай обережно і з точки зору безпеки з боку обуреного місцевого населення, і з позиції усвідомленого представників монотеїстичних поглядів утримання від перебільшеного захоплення аналізом язичницьких вчень. Зрозуміло, що одним з шляхів попередньої підготовки до місіонерства, крім насамперед богословської, мовної, посвячення в священнослужителі, знайомства з різноманітними особливостями регіону, до якого мав відправлятися, тощо, було максимально повне застосування теоретичного іудейського та християн-

ського досвіду вирішення широкого кола надзвичайно складних питань співвідношення полі- та монотеїстичних уявлень в історичному контексті. Як добре відомо, Святе Письмо та так звана святоотечеська традиція мають великий відповідний інтелектуальний потенціал, зокрема і стосовно поступового та доволі болісного формування іудейського культу Єдиного Бога з язичницького культового різноманіття, тривалої боротьби з проявами стійких політеїстичних схильностей давніх іудеїв та сусідніх народів, насамперед єгиптян.

Мовний аспект вважався не тільки не другорядним, а визначальним, особливо якщо згадати той факт, що вперше слово Бог (точніше, символічно – фонетично чи графічно – виражене поняття Бога, оскільки в іудаїзмі слова Бог в буквальному сенсі не може бути в принципі, а тільки в умовному) вжите в множині, або відому подію з труднощами перекладу низки вузлових понять іудаїзму на грецьку мову в межах проекту єгипетського фараона Птолемея, зокрема зі створенням неологізму Θεός – Бог, створеного на основі Ζεύς (в окремих грецьких діалектах Δεός – Зевс, звідки в новому слові з'явилася літера «тета» – церковнослов'янська «фіта» – «Ѡ» і, у свою чергу, «d» в латинському відповіднику – Deus). Отже мовотворча діяльність місіонерів серед язичницьких народів з метою, з одного боку, адекватного та зрозумілого донесення до місцевого населення Слова Божого, а з іншого, – створення своєрідних понятійних «ендоскопів» чи «зондів», за допомогою яких можна було впроваджувати монотеїстичні ідеї всередину язичеських уявлень для кращої пропагандистської роботи.

Взагалі проблема вивчення християнського місіонерства як в цілому, так і на теренах Східної Європи зокрема, є однією з найменш вивчених, що, власне, не дивно з огляду на брак джерел та на фрагментарність інформації в тих з них, які дійшли до нашого часу [14; 15; 17; 27; 29; 30]. Попри це суто логічно можна досить упевнено стверджувати, що поширення християнського монотеїстичного вчення було неможливе без серйозної підготовчої роботи з точки зору зацікавлення місцевих можновладців у перевагах нового релігійного вчення порівняно з традиційним, створення, за умов підтримки чи, як мінімум, нейтралітету, перших місіонерських, а пізніше – більш постійних чи навіть стаціонарних церковних та монастирських осередків як підґрунтя формування ієрархічної інфраструктури.

Навіть попереднє знайомство з існуючою літературою з широкого кола питань християнізації Русі засвідчує, що дослідники оминають вищезазначені проблеми, немов їх не існувало в принципі. Для зацікавлення місцевої влади християнське місіонерство обов'язково мало діяти синхронно або у поєднанні зусиль з певними процесами, які були менш «дратівливими» для племінних вождів та особливо для

язичницьких волхвів. Для східноєвропейських теренів такими процесами, на наше переконання, стали державотворчі зусилля зі створення Хозарського каганату та утворення потужної міжнародної торговельної мережі, яка в результаті зв'язала, з одного боку, регіони Балтики з Чорним і Каспійським морями та, відповідно, східним ринком, а з іншого, – Східну та Західну Європу, включаючи, крім того, територію Північної Африки, тобто значну частину цивілізованого як на той час світу.

Східнослов'янський язичницький пантеон протягом досить тривалого періоду знаходиться, як добре відомо, у фокусі уваги науковців як у межах власне східнослов'янського дослідницького «хронотопу» (якщо скористатися концептом Михайла Бахтіна), так і слов'янського в цілому, який генетично пов'язаний з балто-германо-слов'янськими чи, якщо брати більш глобально, індоевропейськими етапами, і включає, у свою чергу, кельтські, проторомансько-етруські, дако-гето-фракійські, іллірійські, еллінські, арійські (індоіранські, себто: кімерійські, скіфські, сарматські, аланські тощо), вірменські та інші етнокультурні елементи. Оскільки стислість та фрагментарність повідомлень середньовічних джерел щодо зазначеного явища та їх упередженість (з огляду на те, що їх автори в більшості були християнами, тому, зрозуміло, негативно ставилися до язичницьких богів) суттєво звужує інформаційне поле, можна спостерігати широкий тематичний діапазон інтерпретацій, проте більшість з них не пропонує нічого концептуального, а зосереджується на описово-позитивістських роздумах переважно прикладного характеру.

Інтелектуальний прорив, здійснений в середині 60-х – першій половині 70-х рр. XX ст. В. Івановим та В. Топоровим (ідеться про їх класичні праці 1965 та 1974 рр.) на теоретико-методологічному підґрунті структуралізму, насамперед «Структурної антропології» та інших праць Клода Леві-Стросса, за останні півстоліття практично не знайшов, на жаль, подальшого розвитку з точки зору аналогічного концептуального потенціалу, хоча не можна не зазначити цікаві та, до певної міри, оригінальні інтерпретації культових та, так би мовити, функціональних «обов'язків» персонажів слов'янського пантеону, запропоновані останніми десятиліттями Л. Ловмянським, Б. Рибаківим, Я. Боровським, М. Васильєвим, С. Клейном, М. Зубовим [1–5; 8–16; 18] та іншими дослідниками, які орієнтувалися на тривалу традицію, яку презентували протягом XIX – на початку XX ст. І. Сахаров, М. Костомаров, О. Фамінцев, І. Сирцов, О. Афанасьєв, П. Єфименко, Є. Кагаров, В. Хвойка, Ф. Корш, К. Мошинський, Л. Нідерле, М. Гальковський, Є. Анічков, О. Потебня та ін.

На сьогодні найбільш ґрунтовною, як за історичним, культурологічним, семантичним та функціональним змістом, так і з історіографіч-

ної точки зору, можна визнати характеристику східнослов'янського пантеону, запропоновану у 80-х рр. XX ст. Б. Рибаківим [21, с. 414–454; безпосередньо про Хорса – с. 440–444, 447–454; 22, с. 343–352, 367–370, 432–433]; безсумнівно, за майже три десятиліття, що минули від 1981 р., коли вийшла друком синтетична монографія видатного російського науковця з історії давньослов'янського язичництва, ідеї якої продовжила узагальнююча праця 1988 р. з історії язичництва Давньої Русі, дослідницька скарбниця поповнилася цікавими спостереженнями науковців, проте, як не прикро, немає підстав говорити про кардинальні концептуальні зрушення.

Не додають оптимізму і матеріали кількох узагальнюючих видань 90-х рр. XX ст., зокрема енциклопедичні «Міфологічний словник» 1991 р., підготовлений під загальною редакцією Є. Мелетинського [Руєвит – 8, с. 471; Семаргл – 9, с. 493; Хорс – 10, с. 594] та словник «Слов'янська міфологія» 1995 р., хоча статті яких про язичницьких персонажів, що нас цікавлять, написані такими авторитетними дослідниками, як В. Іванов і В. Топоров [Руєвит – 11, с. 335–336; Семаргл – 12, с. 357; Хорс – 13, с. 388], а також укладені О. і С. Кононенками словник «Персонажі слов'янської міфології» 1993 р. та Л. Вагуріним словник-довідник «Слов'янська міфологія» 1998 р. [Руєвит (Руєвит) – 22, с. 55–56; Семаргл – 23, с. 58–59; Хорс – 26, с. 66].

Іудейська семантична та функціональна складова постатей Хорса і Семаргла (на цьому етапі дослідження, зрозуміло, суто гіпотетична), наскільки можна судити з існуючої літератури, спеціально ще не розглядалася, за винятком традиційних згадок в окремих пам'ятках Хорса як «жидовина» (зокрема в «Бесіді трьох святителів») у зв'язку з пов'язуванням походження його культу з Хозарським каганатом. Найпоширенішою в історичній та філологічній літературі думкою стосовно походження імені Хорса є та, що найімовірніше воно є сарматським (індоіранським) і споріднене з іменем перського бога сонця *Hurtšēt*, похідного, у свою чергу, від авестійського *hvarə xšaētəm* [10, с. 594; див. тут інші словислові зв'язки зі східними, переважно індоіранськими, культами].

Проте безпосередньою «підказкою» до іудейської, і власне лінгвістичної, і більш інформаційно насиченої концептуальної, складової імені (і, відповідно, культу) Хорса можуть стати кілька форм його написання, які збереглися в пізньосередньовічних пам'ятках східнослов'янської писемності. Йдеться про твори так званого Куликовського циклу, присвячені епохальній битві на Куликовському полі у вересні 1380 р., а саме в основній редакції «Сказання про Мамаєве побоїще», де Хорс згадується, що особливо принципово для нашої розмови, як Рус (в інших редакціях – як Гурк і Гурс) [24, с. 123,

суч. пер. – с. 148, у коментарях О. Лихачової форма «Рус», на жаль, не проаналізована взагалі].

Універсальне слово «рус», яке відігравало роль топоніма, етніоніма та епоніма, за однією з гіпотез, саме іудейського походження і, відповідно, апелює до престижного порівняння з персонажем – носієм відповідного імені (в єврейській фонетичній формі «Рош»; у грецькій мові, у якій відсутній звук «ш», – Рос, а, врахувавши, що в єврейському варіанті середній голосний звук передавався літерою «алеф», яка могла мати будь-яке голосне оформлення, тому могло грецькою – і не тільки – вимовлятися і як Рус) та, одночасно, символічним поняттям (у сенсі «володар», «початок», «голова» – одночасно як частина тіла і як начальник, лідер; порівняйте практично повну аналогію в сучасній українській мові) Старого Завіту з Книги пророка Єзекеїля.

Щодо Семаргла, який церковнослов'янською мовою передавався, по-перше, через «h», що безпосередньо та абсолютно прозоро апелює до загальнослов'янського чисельника «сім» з відповідними асоціаціями, а по-друге, інколи двокореневим Сим-Ригл або взагалі двома словами: Сим і Ригл (церковнослов'янською – Рѣгль). На присутність семантики сімки неодноразово звертали увагу дослідники, зокрема В. Іванов і В. Топоров, які зв'язали ім'я язичницького бога з давнім *Sedmor(o)-golъ, тобто – «Семиглав», у свою чергу пов'язавши його з так званими полікефальними, тобто багатоголовими, слов'янськими богами, зокрема з семиголовим Руєвітом [8, с. 493; етимологія імені, на жаль, не наведена навіть на гіпотетичному рівні].

Останній в міфології балтійських слов'ян був богом війни, якого західноєвропейські хроністи порівнювали з римським Марсом; дубовий ідол Руєвіта стояв у присвяченому йому храмі (були також храми, присвячені також богам Поревіту та Поренуту, проте Руєвіт вважався старшим) у культовому центрі Корениці на острові Рюген у Балтійському морі, маючи сім облич, сім мечів на поясі та восьмий у правій руці. Крім того, В. Іванов і В. Топоров підтримують гіпотезу щодо зв'язку Семаргла з персонажем іранської міфології – міфічним птахом Сенмувр.

Важливо також підкреслити ще одне спостереження авторів, а саме: в так званому Куликовському циклі ім'я Семаргла видозмінилося у Раклія, якого закликав Мамай (якого названо царем, хоча він не належав до ординської ханської, тобто – царської, династії) поряд з Перуном, Салманом, Русом та «великим своїм помічником Махометом» [24, с. 123]; остання фраза може стати предметом спеціального дослідження, проте зауважимо парадоксальність, неприпустиму для середньовічного автора-інтелектуала, поєднання язичницьких Перуна, Раклія (тобто, якщо прийняти наведену гіпотезу, власне Семаргла) та Салмана (Сулеймана, тобто старозавітного Соломона, єврейською

Шломо – «миролюбний», «спокійний», «мирний», «мудрий»; слово споріднене з єврейським привітанням «шалом» чи арабським «салам») і Махомета (відомі і інші фонетичні варіанти: Мухамед, Мехмед, Махмуд, Магомет тощо), які, зрозуміло, не тільки не мають до язичництва жодного відношення, але і його принципові противники на рівні іудаїзму та ісламу.

Також принциповим для подальшої розмови є та обставина, що в кількох двокореневих словах – назвах язичницьких богів та іменах правителів, які потрапили до уваги місіонерської діяльності католицької церкви та середньовічних хроністів (наприклад, Свентовіт – один з вищих західнослов'янських богів, мазовецький князь Земовіт) – друга чистина імені мала форму «-віт», яка найвірогідніше походить від латинського «vita» – «життя», що, враховуючи роль богів у духовному житті, не дивно. Проте наведені приклади покликані вивести на більш глобальну проблему штучного утворення слів з метою не просто сконструювати назву для певного нового предмету вжитку чи нового абстрактного поняття, а для ефективного впровадження в культурне середовище, яке стало для держави чи релігійної структури, які проводять з певними цілями активну зовнішню діяльність, об'єктом політичної, культурної, релігійної тощо експансії, базових понять для утвердження власних ідей. Прискіпливий погляд на імена, етноніми, епоніми тощо, поширені не тільки в слов'янському, але в германському світі, переконливо свідчить про наявність великої кількості неологізмів, спеціально створених у процесі спочатку поширення геополітичних інтересів Риму та Константинополя, а пізніше – власне християнізації, включаючи змагання між католицизмом та православ'ям.

Розуміючи, що ця проблема досить складна та вимагає спеціальної уваги з урахуванням обов'язкових теоретико-методологічних, історіографічних, джерелознавчих та суто прикладних аспектів, зупинимось тільки на кількох прикладах, які продемонструють, по-перше, поширеність такої практики, а по-друге, колосальний семантичний потенціал новоутворених слів, у тому числі в процесі не тільки поширення християнських ідей, але і переваг римської цивілізації в цілому для переконання варварів немовби зсередини. Слово «вікінг» походить від латинського кореня *vicus* – порт, населений пункт, укріплення та властивого германським мовам закінчення *-ing*, яке надає поняттю смислового завершення. Оригінальна назва Німеччини, як відомо, *Deutschland*, а власне слово *deutsch* – німецький, походить від поєднання грецького за походженням *Θεός* (теж, як говорилося вище, неологізму, від якого походить, у свою чергу, латинське *Deus*) – Бог та латинського дієслова *disco* – охоплюю, окреслюю тощо, тобто стверджує Божий захист германських земель та народів; до речі, на

нашу думку, не є випадковою та обставина, що остання складова новоутвореного слова апелювала до значення імені авторитетного біблійного персонажа Мешеха (грецькою – Мосха), яке дослівно означає «охоплювати». Мешех за Книгою Буття – сина Яфета (інші варіанти – Йафет чи Афет), якому та його нащадкам Бог довірив покровительство над землями та народами на Північ від Святої Землі, в тому числі над мешканцями Європи; вже в Середньовіччі богослови висловлювали версію, що назва Москва, з огляду на фонетичні співзвучність, походить від цього імені, чим додатково обґрунтовувалися геополітичні прагнення Великого князівства Московського. Аналогічно можна припустити, що від епоніма Мешех (Мосх) походить і ім'я одного з перших польських правителів, який хрестився – Мешка, адже інші етимологічні версії, в тому числі і з латинської мови, і до сьогодні залишаються виключно гіпотетичними та доволі хиткими.

Про вірогідно давньоєврейське походження назви «Русь» ми вже згадували; проте варто ще додати, що слова з так званих Трьох святих Мов (давньоєврейської, давньогрецької та латини) активно використовувалися не тільки для поповнення конкретних мов новими поняттями з метою формування християнського світогляду, але і для утворення неологізмів як точних «кальок» за допомогою точних аналогій з коренів, префіксів та суфіксів, властивих слов'янським, германським чи іншим мовам. Зокрема від грецьких Теофіл (Феофіл) утворена не тільки точна германська калька Готліб, але вже від германського імені руське Гліб, від Теодор (Федір) – Богдан тощо. Можна припустити також, що і загальновідоме ім'я засновника правлячої на Русі аж до початку XVII ст. династії Рюрик теж змодельоване, якщо припустити, що воно споріднене з поняттям германської міфології Рагнарьок (традиційно перекладають як «загибель богів» – явище, яке стимулювало германський етап Великого переселення народів, проте ми не можемо погодитися з утвердженою формою перекладу, адже наведене слово не містить германських понять «загибель» та «бог»), від латинського *regnum* – «керівництво», «правління», «влада», «панування» тощо (з ним споріднені *gex* – «правитель», «володар», а також «король» – титул за християнських часів) та загальногерманського *rich* – «багатство», «добробут», «влада» тощо (в германських мовах існує кілька фонетичних графічних варіантів цього слова), з яким споріднені *recht* – «право», *richt* – «судити», *reich* – «багатство», «добробут», а також назва країни найвищого імператорського статусу, та інші.

Тож, переходячи до обґрунтування гіпотези походження імен Хорса та Семаргла та смислу творчого задуму їх творців, зауважимо, що у процесі словотворення переслідувалося одночасно кілька цілей: по-перше, як зазначалося, у такий спосіб створювалися своєрідні ін-

телектуальні зонди, які поступово, без насильства (хоча останнє стосовно язичництва християни застосовували, вважаючи його сатанинським гріхом), впроваджували в ще язичницький світогляд нові ідеї, а по-друге, неологізми з явним чи прихованим біблійно-християнським смислом демонстрували дію одного з фундаментальних положень християнського віровчення, а саме Боготвілення, яке базується, як відомо, на тому, що Слово Бога стало Плоттю, Сином Божим, а отже слово як таке має пріоритетний статус над матеріальним світом, воно є ідеальною моделлю Божого Творіння. З огляду на це творення неологізмів мало демонструвати креативність нової віри, її переваги над старою, переваги чого проявлялися і в тому, що з елементів старої віри могли формуватися сегменти нової, в чому спостерігалось, попри принципові розбіжності, прагнення порозумітися на перехідний період, створити атмосферу, так би мовити, чесного змагання.

З огляду на висловлені вище думки ми вважаємо, що ім'я Хорс є сформульованим анонімними місіонерами неологізмом, в основі якого лежить надзвичайно символічно насичене іудейське поняття Рос (Рош), про зміст якого і значення не тільки для іудейської, але і для християнської культури вже йшлося. Достатньо довго таке розуміння не афішувалося і було проявлено, про що теж була мова, тільки в так званому «Куликовському циклі», тобто вже наприкінці Середньовіччя, коли християни готувалися до Страшного Суду і прагнули якщо не виправити накопичені протягом попередньої тисячолітньої доби помилки, то, у всякому разі, їх максимально сконцентровано сформулювати у символічній формі – єдино можливий з точки зору компактності, глибоко та всебічно осмислити, зробивши у такий спосіб попередження наступним поколінням.

Не менш цікавим може бути і творчий задум щодо гіпотетичного моделювання імені Семаргл. Двокоренева основа слова не викликає заперечень, отже якщо гіпотетично це перенести для початку на іудейську лінгвістичну основу, можна припустити, що ім'я Семаргл складається з імен старозавітних персонажів Сима і Рагуїла. Більш відомим є, безперечно, Сим (єврейською Шем – «слава», «ім'я») як один з синів Ноя, за яким та його нащадками (так званими семітами – євреями, арабами та іншими народами семітської мовної сім'ї, походження назви якої абсолютно прозора) Богом були закріплені території на схід від Святої Землі. Ім'я Рагуїл (єврейською Реуель чи Реуїл – «Божий друг» або «Божа дружба»; як варіант – «Божий пастор» чи «пастор Бога») носять чотири персонажі Старого Завіту, але найповажнішим є Рагуїл – тесть Мойсея, першосвященик місцевості біля гори Хорив на Синаї, де Мойсей перебував після виходу з Єгипту. Втім є цікаве теологічне припущення, що власне Рагуїл разом з Ховавом («улюблений») – відповідно, родове та особове імена одні-

єї людини, носія, поряд зі згаданим каган, також титулу «стер» (варіанти: «ітро», «софор» – «світлість», «ясновельможність», «перевага» тощо); Ховав має дар провидіння, він, за словами Мойсея, – «очі для Ізраїлю» [28, с. 781, див. також с. 304 – 307, 390 – 392 та ін.]. У будь-якому випадку очевидно, що співвідношення чи, краще, поєднання авторитетних біблійних подій, пов'язаних з Симом і Рєгуїлом, актуалізують важливі події духовного поступу, відповідальності влади в цілому та окремих правителів за землі та народи, довірені Богом, спокути гріхів, осмислення причин перебування у полоні (зокрема єгипетському), повернення до батьківщини, на шляху до якої, крім випробовувань, Богом даровані основні закони та заповіді тощо; не варто говорити наскільки ці духовно-релігійні проблеми були важливи-ми в процесі поширення християнства.

Стосовно ім'я Сим (Шем) необхідно додати, що в єврейській мові наведене слово, але з артиклем п (літера «хет», яка фонетично може давати «га», «го», «ха», «хо» тощо), вимовлене як «гашем» чи «хашем», означає «ім'я Бога», зрозуміло з відповідною умовністю, оскільки, як вище зазначалося, в системі єврейської релігійної культури не може бути слова «Бог»; проте для нашої розмови принципово, що використання артикля надає певному слову особливого символічного значення, визначеності, ексклюзивної ролі серед інших предметів та понять, які сприймаються в якості Божого творіння. Якщо гіпотетично провести паралель зі словом Рош (Рос), то цілком реально отримуємо «Хорос» чи «Хорс», тож не дивно, що аж до часів створення Куликовського циклу, в якому Хорса названо Русом, збереглася пам'ять про створення в якості штучно сконструйованого неологізму імені одного зі слов'янських богів. У такий спосіб разом з артиклем давньоєврейське слово «Рос» (чи, за грецького посередництва, «Рос») набувало статусу не просто імені, а важливого, символічно насиченого поняття. Підкреслимо, що наведена версія має суто гіпотетичний характер і покликана стимулювати подальші творчі пошуки у відповідному напрямі.

Висновки. Таким чином, викладена гіпотеза не має на меті заперечення існуючих авторитетних і до сьогодні версій стосовно функціонального призначення богів східнослов'янського пантеону, етимологічного та семантичного навантаження їх імен, зв'язку їх походження з іранськими чи іншими міфологічними традиціями. Утім відсутність чи непереконливість запропонованих і до сьогодні популярних характеристик глибинних семантичних пластів представників слов'янського язичництва дали підставу сформулювати низку припущень, у першу чергу щодо Хорса та Семаргла, стосовно активного використання місіонерами та, по мірі поширення християнства, представниками давньоруської інтелектуальної еліти різноманітних

способів упровадження монотеїстичних ідей в ще якщо не пануючий, проте доволі довго поширений язичницький світогляд. У цьому складному процесі застосовувалися не тільки ґрунтовні богословські та лінгвістичні знання щодо інтерпретації та активного залучення важливих біблійних положень, але і розуміння місцевої специфіки, зокрема і мовних особливостей окремих регіонів для моделювання неологізмів, в яких би поєднувалися елементи і Святих Мов, і мов народів-неофітів.

Бібліографічні посилання

1. *Аничков Е. В.* Язычество и Древняя Русь / Е. В. Аничков. – М., 2009.
2. *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян / Я. Е. Боровский. – К., 1982.
3. *Васильев М. А.* Боги Хорс и Семаогл восточнославянского язычества / М. А. Васильев // Религии мира. История и современность. Ежегодник. 1987. – М., 1989. – С. 3–15.
4. *Васильев М. А.* Великий князь Владимир Святославич: от языческой реформы к крещению Руси / М. А. Васильев // Славяноведение. – 1994. – № 2. – С. 38–55.
5. *Васильев М. А.* Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа Владимира / М. А. Васильев. – М., 1999.
6. *Живов В. М.* Двоеверие и особый характер русской культурно истории / В. М. Живов // Philologia slavica: К 70-летию академика Н. И. Толстого. – М., 1993. – С. 50–59; див. аналогічну статтю: Разыскания в области истории и предистории русской культуры. – М., 2002. – С. 306–316.
7. *Зубов Н. И.* Научные фантомы славянского Олимпа / Н. И. Зубов // Живая старина. – 1995. – № 3. – С. 46–48.
8. *Иванов В. В.* Руевит / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Мифологический словарь / глав. ред. Е. М. Мелетинский; редкол.: Аверинцев С. С. и др. – М., 1991. – С. 471.
9. *Иванов В. В.* Семаргл / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Мифологический словарь / глав. ред. Е. М. Мелетинский; редкол.: Аверинцев С. С. и др. – М., 1991. – С. 493.
10. *Иванов В. В.* Хорс / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Мифологический словарь / глав. ред. Е. М. Мелетинский; редкол.: Аверинцев С. С. и др. – М., 1991. – С. 594.
11. *Иванов В. В.* Руевит / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Славянская мифология: энциклопедический словарь / науч. ред.: В. Я. Петрухин и др. – М., 1995. – С. 335–336.
12. *Иванов В. В.* Семаргл / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Славянская мифология: энциклопедический словарь / науч. ред.: В. Я. Петрухин и др. – М., 1995. – С. 357.
13. *Иванов В. В.* Хорс / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Славянская мифология: энциклопед. сл. / науч. ред.: В. Я. Петрухин и др. – М., 1995. – С. 388.
14. *Иванов С. А.* Византийская религиозная миссия VIII – XI вв. с точки зрения византийцев / С. А. Иванов // Вестник РГНФ. – 2000. – № 3. – С. 61–70; див. аналогічну статтю: Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Цен-

тральной Европы на пороге второго тысячелетия / отв. ред. Б. Н. Флоря. – М., 2003. – С. 9–34. (Studia historica).

15. *Иванов С. А.* Миссия восточнохристианской церкви к славянам и кочевникам: эволюция методов / С. А. Иванов // Славяне и их соседи. – М., 2001. – Вып. 10: Славяне и кочевой мир. К 75-летию академика Г. Г. Литаврина. – С. 16–39 (С. 35–39 – ґрунтова бібліографія).

16. *Клейн Л. С.* Воскрешение Перуна: К реконструкции восточнославянского язычества / Л. С. Клейн. – СПб., 2004.

17. *Кузнецова А. М.* Миссии латинской церкви: Опыт христианского Запада и Центральная и Юго-Восточная Европа на рубеже второго тысячелетия / А. М. Кузнецова // Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия / отв. ред. Б. Н. Флоря. – М., 2003. – С. 35–59. (Studia historica).

18. *Ловмянский Г.* Религия славян и ее упадок / Г. Ловмянский ; пер. с пол. М. В. Ковальковой. – СПб., 2003.

19. *Петрухин В. Я.* Русь в IX – X веках: От призвания варягов до выбора веры / В. Я. Петрухин. – М., 2013.

20. *Петрухин В. Я.* Христианство на Руси во второй половине X – первой половине XI в. / В. Я. Петрухин // Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия / отв. ред. Б. Н. Флоря. – М., 2003. – С. 60 – 132. (Studia historica).

21. *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1988.

22. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М., 1981.

23. *Семаргл* // Славянская мифология : слов.-справ. / сост. Л. М. Вагурина. – М., 1998. – С. 58–59.

24. Сказания и повести о Куликовской битве / изд. подг. Л. А. Дмитриев и О. П. Лихачева. – Л., 1982.

25. *Уваров П. Ю.* Феодализм в XXI веке / П. Ю. Уваров // Одиссей: Человек в истории. – М. : Наука, 2006. – Вып. 2006 г. : Феодализм перед судом историков. – С. 171–183.

26. *Хорс* // Славянская мифология : сл.-справ. / сост. Л. М. Вагурина. – М., 1998. – С. 66.

27. *Шевченко І.* Релігійні місії очима Візантії / І. Шевченко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1991. – Т. ССХХІІ : Праці історико-філологічної сесії. – С. 11 – 27.

28. *Щедровицкий Д. В.* Введение в Ветхий Завет : в 8 т. / Д. В. Щедровицкий. – Изд. 3-е, стереотипное. – М., 2003. – Т. I: Книга Бытия; Т. II: Книга Исход; Т. III: Книги Левит, Чисел и Второзаконя.

29. *Fletcher R.* The Conversion of Europe from Paganism to Christianity. 371 – 1386 AD / R. Fletcher. – L., 1997.

30. *Wood I.* The Missionary Life. Saints and the Evangelisation of Europe. 400 – 1050 / I. Wood. – L., 2001.

Надійшла до редколегії 5.05.2014

НАДДНІПРЯНЩИНА КІНЦЯ XVI–XVIII СТ.: АСПЕКТИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

УДК 94(477.63)«16-17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОЛИ Ж ВИНИКЛИ КУРЕНИ ТА ПАЛАНКИ НА ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ?

Уперше слово «курінь» (тимчасове житло) для визначення козацького підрозділу було запроваджено Б. Хмельницьким при побудові своєї козацької держави. Відроджуючи за власним проектом Чортомлицьку Запорозьку Січ (1652–1709 рр.), замість знищеної поляками в 1638 р. першої Запорозької (Базавлуцької) Січі (1590–1638 рр.), він будує на Низу Дніпра 5 форпостів-паланок, формує 40 куренів (у межах 500 козаків кожний) і визначає їм місце постійної дислокації – Кіш Січі.

Ключові слова: Запорозька Січ, курінь, паланка, Низ Дніпра, Кіш Січі.

И. С. Стороженко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

КОГДА ЖЕ ВОЗНИКЛИ КУРЕНИ И ПАЛАНКИ В ЗАПОРОЖСКОЙ СЕЧИ?

Впервые слово «курень» (временное жилье) для определения казачьего подразделения было внедрено Б. Хмельницким при построении своей казачьей державы. Возрождая за своим проектом Чертомлыцкую Запорожскую Сечь (1652–1709 гг.), вместо уничтоженной поляками в 1638 г. первой Запорожской (Базавлуцкой) Сечи, он строит на Низу Днепра 5 форпостов-паланок, формирует 40 куреней (в пределах 500 казаков каждый) и определяет им место постоянной дислокации – Кош Сечи.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, курень, паланка, Низ Днепра, Кош Сечи.

I. S. Storozhenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

WHEN DID KURINI AND PALANKY OF ZAPOROZHIAN SICH ARISE?

For the first time the word «kurin» (temporary accommodation) to define the Cossack unit was introduced by B. Khmelnytsky. When he revived Chortomlytska Zaporozhian Sich (1652-1709), instead of the first Zaporozhian (Bazavlutska) Sich, which was destroyed by the Poles in 1638, he built on the Bottom of the Dnieper 5 outposts-palankas, formed 40 kurins (500 Cossacks in each one) and determined Kosh of the Sich as place of permanent stationing for them. The question, put as the title of the article, worried several generations of historians and amateurs, interested in Cossack history, by only now thanks to our research we have concrete reply to this question. Why previous historians couldn't find the answer? First – they didn't know, when, where, at what circumstances and with what organizational structure first Zaporozhian Sich emerged. Second – some modern professional historians don't understand, that absence of sources can be compensated by usage of modern new methods of research, from other sciences as well, which enable to get indirect information on the topic. Only combination of traditional and modern approaches in studies helps to make them successful. Third, faulty view on the process of appearance and development of Ukrainian Cossacks still dominates. Everyone knows idea of Aristotle, that we can understand the essence of things only when we know their origin and development. Let me remind that Ukrainian Cossacks were military formation. Hence, process of Ukrainian Cossacks' origin and development should be studies in the context of its military, not economic, trade. Particularly, some Ukrainian historians by mistake consider that military structures of Cossacks, such as *desiatok*, *sotnia*, *kurin*, and Zaporozhian Sich as well, originated from structures of economic trade.

Key words: Zaporozhian Sich, kurin, palanka, Bottom of Dnieper, Kosh of the Sich.

Питання, яке стоїть у назві статті, хвилювало не одне покоління істориків і тих, хто цікавився історією запорозького козацтва, але тільки сьогодні завдяки нашим науковим дослідженням отримана чітка відповідь на це питання. Що ж заважало науковцям-попередникам дати відповідь на цю проблему? Найперше – це відсутність відповіді, коли, де, за яких умов і з якою організаційною структурою виникла перша Запорозька Січ. Відомий український історик і державний діяч Микола Василенко, торкаючись цього питання в 1916 р., зазначив: «... історіографія все ж таки не вирішила до цих пір задовільно питання про те, коли і за яких умов виникла Запорозька Січ? **Унаслідок обмеженої джерельної бази це питання до цих пір є спірним**» (виокремлено. – І. С.) [1, с. 194]. Існує загальновідома думка, що через

відсутність необхідної джерельної бази і складність проблеми дослідники обминали цю проблему в минулі часи і обминають сьогодні. На нашу думку, причинами, які заважали нашим історикам-попередникам та сучасним історикам здійснити наукове визначення утворення першої Запорозької Січі і її структур, були такі: **по-перше**, ця проблема не зачіпала і не зачіпає нічиїх інтересів і тому не виникало і не виникає ні в кого бажання будь-що-будь позитивно вирішити цю проблему; **по-друге**, частина сучасних професійних істориків не розуміє, що відсутність джерельної бази можна компенсувати, застосовуючи новітні методи дослідження, зокрема й запозичені з інших наук, які дозволяють використовувати опосередковану інформацію щодо обраної проблеми. Лише поєднання традиційного і сучасного підходів до своєї основної ідеї дозволяє її успішно реалізувати; **по-третє**, панує вельми дискусійний погляд на процес виникнення та розвиток українського козацтва.

Адже загальновідоме висловлювання Аристотеля, що сутність речей можна зрозуміти лише тоді, коли знаєш їхнє походження і розвиток. Нагадаю, що українське козацтво – це військова структура. У зв'язку з цим його історія – це воєнна історія України козацького періоду. Отже, процес виникнення та розвитку українського козацтва, а також утворення його Запорозької Січі повинні розглядатися в контексті його воєнної історії, зокрема в аспекті його воєнного, а не господарчого промислу.

На превеликий жаль, в історіографії українського козацтва, зокрема щодо його виникнення, еволюції та утворення Запорозької Січі, господарський промисел подається як провідний. Зокрема, М. Грушевський, наприклад, вважав, що: «*Степова промислова ватага з отаманом на чолі перетворюється з розвитком військової організації в найнищу одиницю військовою – десяток, з тим же отаманом на чолі... З другого боку сіть козацьких зимівників на уходах зв'язуються вузлами городців чи острогів, які знову зв'язуються в один вузол центральним кошем*» (виокремлено. – І.С.) [3, с. 130–139]. На думку М. Слабченка, «... *homo economicus* на запорозькій землі заразом ставав *homo militans*...». Клітиною зародку куреня було «коливо» – бродяча, неосіла промислова дільниця. Такі колива називалися «куреньми» а їхні «господарства, до певної міри, можна визнати за кочове, оскільки доводилося кочувати рибалкам, скотарям тощо... з колив виділявся військовий курінь» (виокремлено. – І. С.) [11, с. 211–215]. Учений вважав, що курені утворювалися поступово, зокрема, протягом 1530–1583 рр. – 7 куренів, а упродовж 1600–1638 рр. – ще 8 куренів [11, с. 222]. А О. Рябінін-Скляревський писав: «*Назви куренів XVIII ст. ще свідчать про ті часи минулого, як в системі Дніпра та Бога, в гору цих рік та й на їхніх допливах складались земляцькі артілі промисловців та рушали по весні на здобич*» [9, с. 84].

Вищенаведені висловлювання українських істориків свідчать про їх переконання в тому, що військові структури козацтва, зокрема такі як десяток, сотня, полк, курінь та і сама Запорозька Січ, виникли із структур господарського промислу.

Питання, коли ж виникли паланки у складі Запорозької Січі, прагнути з'ясувати у своїх працях А. Скальковський, Д. Яворницький та М. Слабченко. Водночас дивним є те, що утворення паланок названі дослідники не пов'язують з виникненням куренів. Зокрема, А. Скальковський, торкаючись цього питання, писав: «... в 1756 році й вірогідно на 100 літ раніше (тобто у 1656 р. – І. С.) – бо Запорозжся до самого 1766 року ніяких змін не зазнавало – край Запорозький розділявся тоді на п'ять відомств, або паланок, начальники яких, полковники, за доброчинством війська поза Січню і вкупі за кордоном стежили» [10, с. 48]. Д. Яворницький припускав, що, можливо, паланки Січі виникли після повернення січового товариства з вимушеної еміграції (1709–1734 рр.) і утворення у 1734 р. Підпільненської (Нової) Запорозької Січі [18, с. 161]. М. Слабченко писав: «Можна припускати, що паланки існували і в XVII ст. Не дарма ж у 1688 р. самі запорозькі писали Мазепі про військо, що перебуває на лугах, на полях, на паланках і в усіх урочищах дніпрових і степових» [12, с. 456] (виокремлено. – І.С.).

Поважаючи думку видатних істориків, важко, проте, погодитися із висунутими ними гіпотезами, оскільки вони, на наш погляд, належним чином не доведені. При цьому вважаю, що найвагомішим аргументом, який заперечує вірогідність господарської гіпотези утворення Запорозької Січі і її структурних підрозділів, є результат проведеного структурно-функціонального аналізу Великого Степового Кордону України (Далі – Великий Кордон) [16, с. 71–136]. Цей аналіз показав, що Великий Кордон з кінця XV ст. за своєю структурою був військовою системою, а за функцією – прозорим бар'єром між війною і миром з перевагою воєнних конфліктів над мирними перепочинками у часовому вимірі [2, с. 218]. Отже, воєнний промисел на Великому Кордоні переважав господарський, а з другої половини XVI ст., після утвердження українського козацтва в ранзі окремого привілейованого військового стану Речі Посполитої, став панівним. Отже, джерелом виникнення та розвитку організаційних структур козацтва і його Запорозької Січі був Великий Кордон через функцію воєнного промислу [16, с. 20–48, 137–196].

Застосування автором цих рядків нових методів дослідження для аналізу відомих джерел і праць істориків дозволило відтворити генезис та еволюцію організаційних та етнічних структур українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. Розгляд цих структур за ознакою підсистем українського козацтва, а його самого – за власти-

вістю підсистеми Великого Кордону та етногенезу як вищих систем (з урахуванням взаємодії українського козацтва як системи з навколишнім середовищем – Річчю Посполитою) **дозволив отримати відповідь на цілу низку питань, на які до цього часу не могла відповісти українська історіографія.** Зокрема, чому, коли, з якою метою і за яких етнічних та соціальних умов виникло українське козацтво, і які стадії розвитку воно пройшло. Зокрема, коли, де, за яких умов і з якою організаційною структурою виникла перша Запорозька (Базавлуцька) Січ і т. ін.

Проведені дослідження щодо генезису та еволюції організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі (1590–1638 рр.) [16, с. 197–278] показали, що ця Січ не мала куренів та паланок й організаційно будувалася на федеративних засадах восьми кошів острівних січей зі столицею на Дніпровому острові Базавлук. Оскільки Січ складалася з кошів і січей, то цей острів не називали ані Кошем, а ні Січчю, а «Куренями», де було зосереджено 150–200 куренів-приміщень. Юридично цей острів був Містом-Державою. Звідси універсали мали такий підпис: «Дано з Базавлука. Гетьман Війська Запорозького Петро Сагайдачний». Козаки постійно мешкали на волості, де мали ґрунти, господарства, сім'ї, а коші острівних січей використовували як військову базу в теплу пору року. Протягом перших двох десятиліть XVII ст. Січ поширила свій вплив на прикордоння шляхом показачення його мешканців і перенесла свою організаційну структуру на волость (південна Київщина та Брацлавщина), утворивши вісім територіальних кошів зі столицею в м. Каневі. **Кожен кіш поділявся на територіальні сотні, а останні – на територіальні десятки.**

Установивши у такий спосіб козацьку юрисдикцію над волостью, Січ почала здійснювати контроль за діяльністю прикордонної королівської адміністрації та шляхти, а також взяла під свій захист православну церкву, перетворившись на потужне козацьке державницьке утворення. На Хотинську війну 1621 р. Січ виставила 40-тисячне козацьке військо. За військовою потужністю вона стала протигаєм Кримському ханству. Логічно, що наступною урядовою реформою повинно було включення цієї Січі з волостью за «річпосполитським проектом» на правах автономії до складу Речі Посполитої. За умов реалізації цього проекту польська влада отримала б можливість посилити свої позиції на Низу Дніпра з питань оборони південних рубежів Речі Посполитої, а також перекласти відповідальність на цю автономію (Військо Запорозьке) за несанкціоновані вторгнення в межі володінь Османської імперії. Але вороже ставлення до козацтва великого коронного гетьмана Станіслава Конецпольського та польської шляхти, яка через свою жадібність не бажала втрачати свої маєтки на во-

лості, про створення козацької автономії на цій території, до речі, на споконвічній українській землі, не могло бути й речі. Не прораховуючи катастрофічних наслідків для Речі Посполитої, її керівництво взяло курс на знищення українського козацтва і його Запорозької Січі, яке було здійснено в 1638 р. [6, с. 96–98]. Цей крок був фатальною помилкою керівництва Речі Посполитої, оскільки це означало покласти в підмурівок своєї держави бомбу уповільненої дії, яка вибухнула через десять років Українською національною революцією під керівництвом Б. Хмельницького.

Підсумовуючи результати розгляду організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі, зазначимо, що по-перше, вона мала кошово-сотенний адміністративний устрій, який поширювався на українське прикордоння (південну Київщину, Брацлавщину) та на Низ Дніпра. При цьому останній був своєрідною військовою базою Січі, де були зосереджені її збройні сили і плацдарми для здійснення походів за «козацьким хлібом», а також розгорнута перша лінія прикордонної оборони. По-друге, у посадах кошових яскраво прослідковуються риси територіальних полковників. Отже, обриси полково-сотенного устрою української державності зароджувалися в організаційній структурі Базавлуцької Запорозької Січі. По-третє, оскільки ця Січ формувалася під впливом синергетики, тобто за закономірностями суспільного саморозвитку, то її організаційна структура була вершиною досконалості і тому стала домінантою для усіх наступних козацьких утворень.

Українська національна революція або Визвольна війна українського народу середини XVII ст. за становлення своєї державності розпочалася битвою на Жовтих Водах 1648 р. Уже через півтора року, за результатами битви під Зборовом (15–16.08.1649 р.), відповідно до Зборівського договору між королем Польщі Яном Казимиром та українським гетьманом Богданом Хмельницьким, була утворена де-юре і де-факто українська козацька держава з метафоричною назвою «Військо Запорозьке». Інколи її називають державою Б. Хмельницького. Для створення цього державного формування у складі Речі Посполитої король віддав йому територію трьох воєводств: Київського, Чернігівського та Брацлавського і встановив над ним свій протекторат через київського воєводу. Адміністративний устрій цієї держави був побудований за полково-сотенним ладом, а її армія складалася за сорокатисячним козацьким реєстром.

Зазначимо також, що Б. Хмельницький трансформував організаційну структуру Базавлуцької Січі в організаційну структуру своєї держави Війська Запорозького шляхом таких нововведень:

– територіальні коші Січі замінив територіальними полками, які поділялися на територіальні сотні, а поділ останніх на територіаль-

ні десятки замінив куренями, які розташовувалися на базі села або хутора і мали у своєму складі від 10 до 40 козаків. Отже, з подачі **Б. Хмельницького слово « курінь» почало визначати не тільки тимчасове житло, а й козацький підрозділ;**

- загальну козацьку Раду Січі замінив Гетьманською Радою;
- розширив склад посадових осіб в усіх управлінських структурах;

- похідний полк Січі з 500 козаків замінив похідним полком з середньою чисельністю у 2,5 тис. осіб;

- для ліквідації оперативної-стратегічної переваги польської армії в ударній силі її кавалерії залучив протягом 1648–1653 рр. до складу козацького війська союзна кримськотатарська кіннота, а в наступні роки створив свою національну козацьку кавалерію.

Результатами Зборівського договору було незадоволене те козацтво, яке брало участь у війні, але не потрапило до 40-тисячного козацького реєстру. Значна частина цього козацтва почала збиратися на Низу Дніпра, на островах Великого Лугу. Їх підтримали і стали в опозицію до Б. Хмельницького Д. Нечай (брацлавський полковник), М. Небаба (чернігівський полковник), М. Шумейко (ніжинський полковник), зосередивши під своїми прапорами понад 30 тис. козаків і селян.

У лютому 1650 р. на Низу Дніпра вибухнуло повстання проти Б. Хмельницького. На противагу до нього козацька чернь обрала гетьманом Війська Запорозького козака Я. Худолія. Б. Хмельницький жорстоко придушив повстання: Я. Худолія та його спільників стратив, вжив заходів щодо нейтралізації дій Д. Нечая, М. Небаби і П. Шумейка, а для контролю над Низом Дніпра розташував на Микитиному Розі свою залогу [7, с. 172, 173]. Комендантом відродженого форпосту на Микитиному Розі у складі 300 козаків упродовж 1650–1652 рр. був полковник Гулак [11, с. 413, 415].

Поразка української армії під Берестечком (30 червня 1651 р.) завершилася укладанням не вигідного для Війська Запорозького Білоцерківського договору (вересень 1651 р.), згідно з яким козацька автономія зменшувалася до території Київського воєводства, а реєстр скорочувався удвічі – до 20 тис. осіб. Проти виконання цього договору виступили соратники Б. Хмельницького: чернігівський полковник С. Подобайло, корсунський – Л. Мозиря та ніжинський – М. Гладкий [7, с. 219–221]. Б. Хмельницький жорстоко придушив повстання, що спрямувало опір Білоцерківському договору в інше русло: в міграцію населення України в межі Росії, а також на землі, що сусідували із Запорожжям [5, с. 645], і на саме Запорожжя, яке знову перетворювалося на центр концентрації сил, незадоволених політикою Б. Хмельницького.

Польський сейм, засідання якого відбулося в грудні 1651 – січні 1652 р., відмовився затвердити Білоцерківський договір. Це розв'язало руки Б. Хмельницькому, адже цей крок сейму був рівноцінний денонсації самого договору. Щоб хоч якось стабілізувати обстановку, Ян Казимир видав 10 березня 1652 р. королівський універсал про підтвердження Білоцерківського договору [5, с. 636, 637], але це вже не змінило ситуації. Розформування козацьких полків у Брацлавському і Чернігівському воєводствах було припинене і розпочалася підготовка до війни з Польщею за відновлення умов Зборівського договору. Вже в другій половині травня 1652 р. Б. Хмельницький вирушив на чолі війська в район Батога (тепер с. Четвертинівка Ладижинського району Вінницької області), де поляками будувалася укріплений табір і здійснювалося зосередження в ньому польського війська. Тут 1–2 червня 1652 р. відбулася Батозька битва між польською та українською арміями, внаслідок якої польське 20-тисячне військо було не тільки розгромлене, а й повністю знищене разом з великим коронним гетьманом М. Калиновським [14, с. 149, 150; 15, с. 274–282].

Дипломатичні переговори з польським урядом про відновлення умов Зборівського договору не дали позитивних наслідків, бо польська сторона затято наполягала на прийнятті умов Білоцерківського договору. За таких обставин Б. Хмельницький вимушений був шукати, замість польського короля, нового сюзерена для Війська Запорозького [14, с. 152, 155, 156].

Оскільки Б. Хмельницький основну ставку у виборі сюзерена зробив на російського царя, то це вело до розриву дружніх і дипломатичних відносин з Кримським ханством і Туреччиною. Тобто, проблема зовнішньої і внутрішньої безпеки держави, пов'язана із Запорожжям, ще більше ускладнювалася і ставала актуальною. Ситуація вимагала негайно вжити рішучих заходів. По-перше, треба було утворити прикордонні форпости на Запорожжі на умовних кордонах із сусідами. По-друге, зняти напругу в суспільстві, викликану тим, що частина козаків – учасників війни – не потрапила до 40-тисячного реєстру за Зборівським договором. По-третє, вирішити питання всебічного контролю над Запорожжям.

Цілком закономірно вважати, що для вирішення вищевказаних проблем необхідно було використати досвід Базавлуцької Січі, яка утримувала під своїм контролем і Низ Дніпра, і волость. Відродження Січі дозволило б вирішити питання прикордонної оборони та контролю над Запорожжям, а головне – дало б можливість застосувати без обмежень січовий реєстр для включення до нього тих козаків, які не потрапили до 40-тисячного реєстру, і в такий спосіб зняти з порядку денного це болюче питання.

Існують деякі факти, які свідчать, що Б. Хмельницький здійснив у 1652 р. відродження Запорозької Січі [16, с. 279–332]. Зокрема, відомо, що першим кошовим отаманом Січі, згаданим у дже-релах, був Лутай, який побудував Запорозьку (Чортомлицьку) Січ у 1652 р. [18, с. 110]. Письмове ж звернення Б. Хмельницького до кошового отамана цієї ж Січі зафіксоване за травень – червень 1654 р. [4, с. 661]. Нагадаємо, що посади кошового отамана всієї Січі у структурі попередньої Запорозької (Базавлуцької) Січі не існувало, оскільки її очолював гетьман Війська Запорозького, якому підпорядковувалося вісім кошових острівних січей-форпостів, а також вісім територіальних кошів на волості.

Уже зазначалося, що організаційна структура Базавлуцької Запорозької Січі в історії українського козацтва є вершиною досконалості. Тому досвід організаційної структури цієї Січі Б. Хмельницький використав для побудови своєї держави, а також для відродження Чортомлицької Запорозької Січі. Іншими словами, Б. Хмельницький трансформував організаційну структуру Базавлуцької Січі із врахуванням нових умов в організаційну структуру своєї держави – Війська Запорозького, а також в організаційну структуру відроджуваної ним Чортомлицької Січі.

Про те, які нововведення зробив Б. Хмельницький в організаційній структурі Базавлуцької Січі під час відродження Січі на Низу Дніпра, може свідчити організаційна структура Підпільненської (Нової) Січі, яка була спадкоємницею Чортомлицької Січі, а також скупі повідомлення джерел. Це такі нововведення:

– замість восьми кошів, що мала Базавлуцька Запорозька Січ, він на Низу Дніпра, над р. Скарбною, між впадінням у неї річок Чортомлик і Прогній, розташував лише один її Кіш і поділив його на чотири перії¹ (по десять дворич у кожній), а кожну перію поділив навпіл і отримав вісім дворич. У такий спосіб віддав данину традиції – поділу Січі на вісім кошів;

– в організаційній структурі коша скасував інститут сотників, тобто кіш поділив не на сотні, а на курені, а останні – на десятки;

– кіш очолив, замість «кошового», «кошовий отаман», замість «сотника» – «курінний отаман», а десятку – «десятник» («отаман»);

– скасував коші січей-форпостів на островах Великого Лугу, які були структурними підрозділами Базавлуцької Запорозької Січі, а після її знищення (у 1638 р.) були перетворені на січі реєстрових полків. Замість них утворив п'ять форпостів-паланок (Самарська,

¹Перія (діалектне слово) – ряд будинків, розташованих один поруч з одним, один за одним [13, с. 591].

Кодацька, Кальміуська, Інгулецька та Бугогардівська) з винесеними від них постами. Паланкам підпорядковував острови, перевози та промисли і доручив виконання прикордонної, міліційної та комендантської служб на Запорозжжі. Кожну паланку очолив полковник, який підпорядковувався кошовому отаману і якому були надані широкі повноваження з питань прикордонної служби, захисту угідь Дикого Поля, а також комендантської та міліційної служб на Запорозжжі;

- похідний полк Січі з 500 козаків поділив на 50 десятків, скасувавши посаду сотника. Посаду одного з двох полкових осавулів замінив на посаду полкового писаря;

- перетворив військові формування Січі на прикордонне військо з виконанням своїх обов'язків у паланках та біля Коша. Для цього у складі Коша сформував 40² куренів загальною чисельністю не менше 20 тис. козаків (тобто у кожному курені близько 500 осіб);

- установив свій сюзеренітет над кошовим отаманом, виділяв кошти на утримання Січі, а також забезпечував її порохом, свинцем та провіантом;

- із урахуванням традицій східного лицарства впровадив уніформу для січового товариства, яка відрізняла це прикордонне військо за зовнішнім виглядом від козаків регулярної армії Б. Хмельницького, одягненої в європейську уніформу. Загальний вигляд уніформи для запорозького козацтва, впровадженої Б. Хмельницьким, зберігся до наших часів.

Підсумовуючи, зазначимо, що, по-перше, сформоване прикордонне військо Чортомлицької Запорозької Січі Б. Хмельницький вперше в історії Запорозької Січі поділив на 40 структурних адміністративно-господарських підрозділів – куренів, – які поділялися на десятки, скасувавши посаду сотника. Бойовий склад куренів (у межах 500 козаків) постійно перебував в Коші Січі, удосконалюючи свою бойову майстерність під керівництвом похідних полковників, похідних полкових осавулів і писарів, які були золотим резервом Січі в статусі «старшини без посад». На базі куреня (куренів) формувався похідний полк у складі 500 козаків, поділений на 50 десятків, який очолював похідний полковник, маючи в полковій ланці осавула та писаря. Дослідження показали, що усі 40 куренів були сформовані одночасно, а після втрати двох куренів на зламі XVII–XVIII ст. кількість куренів (38) була недоторканою в історії Підпільненської (Нової) Запорозької Січі. Винятком є Чорноморське (Кубанське) військо, в якому було додано два куреня: Березанський і Катеринінський.

²Два курені були втрачені на зламі XVII – XVIII ст.

По-друге, вперше в історії Запорозької Січі паланки як прикордонні форпости були утворені в 1652 р. у відродженій Б. Хмельницьким Чортомлицькій Запорозькій Січі. Їх було п'ять: Кодацька – форпост Новий Кодак (зараз один із міських правобережних районів м. Дніпропетровськ) із прикордонними постами на р. Тясмин (біля Крилова) та на Микитиному Розі; Самарська – городок «Самарь з перевозом» (сучасне селище Шевченкове, в межах лівобережної частини м. Дніпропетровськ)³ із прикордонними постами на р. Ворскла, біля Переволочної, та на р. Бахмут; Інгульська – форпост при впадінні р. Інгулець у Дніпро (район сучасного м. Херсон) із прикордонним постом навпроти м. Очаків; Бугогардівська – форпост при впадінні р. Синюха в Південний Буг (район сучасного м. Первомайськ Миколаївської обл.); Кальміуська – форпост при впадінні р. Кальміус в Азовське море (район сучасного м. Маріуполь). Ще раз нагадаємо, що паланки Чортомлицької Запорозької Січі (1652–1709 рр.) були прикордонними форпостами.

У Підпільненській (Новій) Запорозькій Січі (1734–1775 рр.), яка була поновлена в 1734 р. після повернення січового товариства з вимушеної еміграції (1709–1734 рр.) на Запорожжя, паланки були перетворені на територіальні військово-адміністративні одиниці Вольностей Війська Запорозького з галузевою спеціалізацією (рибна, соляна, торговельна і т. ін.). Це було викликано тим, що, по-перше, внаслідок розподілу території Дикого Поля між Росією і Туреччиною (початок XVIII ст.) припинив своє існування Великий Кордон як військова система, тобто з нього зник воєнний промисел. По-друге, за цих умов Запорозька Січ вимушена була перевести свою економіку на gospodar-

³Співробітниками науково-дослідної лабораторії археології та історії Придніпров'я ДНУ ім. Олеса Гончара шляхом археологічних досліджень цієї місцевості протягом 2001–2008 рр. виявлено місцезонавання, історію виникнення та функціонування козацького городка Самарь та російської Новобогородицької фортеці [8, с. 591]. Козацький городок Самарь виник у другій половині XVI ст., згадується в грамоті короля Стефана Баторія за 1576 р.; з 1585 р. отримав самоназву січі-форпосту Миргородських козаків. У 1590 р. Самарська Січ своїм кошом (разом з іншими сімома кошами острівних січей) увійшла до складу першої Запорозької (Базавлуцької) Січі (1590–1638 рр.), а з 1652 р. отримала статус паланки Чортомлицької Запорозької Січі. У 1688 р. на місці Самарської паланки, тобто на території її городка російська влада, готуючись до війни з Туреччиною, побудувала Новобогородицьку фортецю. Паланочне містечко опинилося всередині фортеці. У зв'язку із цим козаки вимушені були залишити цю місцевість, утворивши три козацькі слободи: Підгороднє, Спаське [17, с. 519, 535], а також Самарчик [8, с. 9], або Новоселицю (сучасний Новомосковськ з 1786 р.). Куди був перенесений центр Самарської паланки невідомо. Можливо в Новоселицю (потрібні археологічні дослідження). Водночас зазначимо, що в останній Запорозькій Підпільненській (Новій) Січі (1734–1775 рр.) Новоселиця або Самарчик був центром Самарської паланки.

ські рейки, в т. ч. й перейти на землеробство. По-третє, на Січі була введена приватна власність на землю. Розпочалася активна колонізація Вольностей Війська Запорозького, з'явилися слободи й містечка, в яких мешкали не тільки січовики, а й переселенці з волості, які мали статус «підлеглих війську», або «посполитих». Населення Самарської паланки настільки кількісно зросло, що з неї у 1768 р. виокремилися дві паланки: Протовчанська та Орільська. Для захисту соляного промислу на Кінбурнському півострові у 1735 р. була утворена Прогноївська паланка. Отже, в останні роки свого існування Підпільненська (Нова) Запорозька Січ складалася із восьми територіальних паланок і 38 куренів [19, с. 128].

На завершення зазначимо, запропонована Б. Хмельницьким метафора «курінь» до адміністративно-господарчого козацького підрозділу в будові своєї держави «Війську Запорозькому» та в структурі відродженої ним за власним проектом Чортотлицької Запорозької Січі, поступово трансформувалася до наших часів – у назву бойового козацького підрозділу, а метафора «паланка» від форпосту-фортеці – в назву структурного козацького підрозділу. На нашу думку, початок трансформації куреня в бойовий підрозділ показав Гулак-Артемовський у своїй опері «Запорожець за Дунаєм». Там є епізод, в якому головний герой – Іван Карась – розповідає, що в критичний момент бою для турецької армії (козаки Задунайської Січі перебували на службі у Туреччині протягом 1775–1828 рр.) його Шкуринський курінь атакував ворога і врятував царевича – майбутнього султана, який на знак вдячності подарував курінному отаману (І. Карасю) свій кинджал. Велике поширення куреня як бойової одиниці козацтва набрало під час громадянської війни 1918-1922 рр., а також у наші дні – до утворення українського козацтва на громадських засадах.

Бібліографічні посилання

1. Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н. П. Василенко. – К., 1916.
2. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. – М., 1992.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7.
4. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.
5. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965.
6. Історія України в документах і матеріалах / М. Н. Петровський. – К., 1946. – Т. 1.
7. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я. Качмарик. – Перемишль; Львів, 1996. – С. 219–221.

8. Перлини козацького присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник. – Д., 2008.

9. *Рябінін-Скляревський О. О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття / *О. О. Рябінін-Скляревський* // *Малинова Г. Л. А. А. Рябінін-Скляревський: матеріали к биографии* / *Г. Л. Малинова, И. В. Сапожников.* – О. ; К., 2000.

10. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / *А. О. Скальковський.* – Д., 1994.

11. *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької / *М. Слабченко* // *Пр. комісії для виучування історії західно-руського та українського права.* – К., 1927. – Вип. 3.

12. *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей / *М. Слабченко* // *Козирев В. К.* Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) / *В. К. Козирев.* – Запоріжжя, 1999.

13. Словник синонімів української мови : в 2 т. / *А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.* – К., 2000. – Т. 2.

14. *Смолій В. А.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності / *В. А. Смолій, В. С. Степанков.* – К., 1994.

15. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. / *І. С. Стороженко.* – Д., 1996. – Кн. I: Воєнні дії 1648–1652 рр.

16. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. / *І. С. Стороженко.* – Дніпродзержинськ, 2007. – Кн. II.

17. *Феодосій (Макаревський).* Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття / *Феодосій (Макаревський).* – Д., 2000.

18. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : у 3 т. / *Д. І. Яворницький.* – К., 1990. – Т. 1.

19. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків : у 3 т. / *Д. І. Яворницький.* – Л., 1990. – Т. 1.

Надійшла до редколегії 18.03.2014

УДК 94 (477)“1740-1760”

О. Д. Сухомлін

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОВСЯКДЕННІ ВЗАЄМИНИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА ТА РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ У 1740–1760-х рр. (РЕГІОН ОРІЛЬ-САМАРСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ)

Розглянуто особливості повсякденної взаємодії населення Війська Запорозького Низового з російськими військовими. Виокремлено пло-

© О. Д. Сухомлін, 2014

щини обов'язкової та неформальної взаємодії, визначено можливе та неможливе у взаєминах. Зроблено висновок про сусідський характер повсякденних взаємин.

Ключові слова: редут, нечисленна залога, українська ландміліція, слобода, конфлікт, сусідські взаємини.

А. Д. Сухомлин

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ПОВСЕДНЕВНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
ЗАПОРОЖСКОГО КАЗАЧЕСТВА
И РОССИЙСКИХ ВОЕННЫХ В 1740–1760-х гг.
(РЕГИОН ОРЕЛЬ-САМАРСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ)**

Рассмотрены особенности повседневных взаимоотношений населения Войска Запорожского Низового с российскими военными. Выделены сферы обязательных и неформальных отношений, определено «возможное» и «невозможное» во взаимоотношениях. Сделан вывод про соседский характер повседневных взаимоотношений.

Ключевые слова: редут, незначительный гарнизон, украинская ландмилиция, слобода, конфликт, соседские взаимоотношения.

O. D. Sukhomlyn

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**EVERYDAY INTERRELATIONS
OF THE ZAPOROZHYE COSSACKS
AND THE RUSSIAN MILITARY IN THE 1740–1760th YEARS
(THE REGION OF INTERFLUVE OF OREL AND SAMARA)**

This article analyzes the everyday interrelations of the settlers of Zaporozhian Host with the Russian soldiers. The purview of compulsory and informal interrelations were emphasized. The «possible» and the «impossible» in the relations were determined. The everyday interrelations was neighborly.

Key words: redoubt, small garrison, Ukrainian landmilitia, settlement, conflict, neighborly interrelations.

Історія Південної України XVIII ст. сьогодні не обділена увагою дослідників. Проте залишаються маловивченими такі її сторінки, як російська військова присутність та взаємини російських військових із запорозьким козацтвом та населенням Запорозьких Вольностей. Наразі цим питанням присвячено лише декілька невеликих за обсягом праць [10; 11; 18], причому виразно простежується малорозробленість періоду між російсько-турецькими війнами 1735–1739 та 1768–1774 рр. Таким чином, метою даної розвідки є розгляд епізодів конфліктної взаємодії російських військових та запорозького козацтва у

1740–1760-х рр. у регіоні межиріччя Орелі та Самари, виокремлення неконфліктної складової, визначення особливостей взаємосприйняття й загального характеру відносин. Джерельною базою для розвідки стали архівні та опубліковані документи фондів ЦДІАК України в м. Київ (Архів Коша Нової Запорозької Січі, Генеральна військова канцелярія, Київська губернська канцелярія та Київська духовна консисторія) [1–9; 14–17; 19]. Треба зазначити, що у зв'язку з перспективами подальшої евристичної роботи з даними архівними фондами пропонована розвідка має значною мірою постановочно-проблемний, відкритий характер. У межах пропонованої статті увагу приділено взаємодії запорожців та переважно малих груп російських військових – нечисельних залог редутів межиріччя Орелі та Самари.

Взаємини російських військових та запорозького козацтва можна розглядати в кількох протиставлених площинах. З одного боку, очевидно є офіційна, обов'язкова повсякденна взаємодія: коменданти постів щорічно просили й отримували від Коша (за посередництва паланкової адміністрації) «відводи» сіножатей для утримання взимку коней, так само прохали Кіш про «відвод» деревини для ремонтних робіт та на дрова. З іншого боку, маємо низку документів, де відображено розслідування російським командуванням та запорозькою старшиною випадків зловживань вояків, крадіжок та вбивств [10, с. 158–159; 11, с. 15–18; 13, с. 95–96]. У них інколи проступає інформація про неформальну взаємодію – обставини, за яких було здійснено ті чи інші порушення. Це дозволяє виокремити неконфліктні повсякденні взаємини. Загалом відображення в документах саме конфліктів є цілком закономірним у зв'язку із зіткненням інтересів сторін, переламом існуючої системи відносин.

У 1755–1756 р. комендант Кодацького редуту, поручик Новооскольського полку Українського ландміліцейського корпусу Семен Серков почав брати в козаків, що проїжджали повз редут, гроші за проїзд, а у тих, хто відмовлявся, солдати його команди силоміць забирали частину речей. Водночас, Кодацький редут мав гарантувати безпеку Кодацького перевозу з лівого берега Дніпра та контролювати пропуск через перевіз іноземців [19, с. 1326]. У той же час С. Серков входив до створеної комендантом Старосамарського ретраншементу секунд-майором П. Щетініним злочинної мережі, яка займалася перепродажем викрадених у запорозьких слободах коней [3, арк. 1 зв.].

У квітні 1756 р. кошовий отаман Г. Федоров доносив у Київську губернську канцелярію, що комендант Кодацького редуту поручик С. Серков «в проездах своїх, приехавши в село Сокольскую необычно пьян», відшмагав канчуками місцевих мешканців – Андрія Мандрику та Митлаша. У той час солдати з команди поручика схопили дружину Митлаша та погнали на конях в степ. Шмагаючи жителів слобо-

ди, С. Серков казав, що нібито «не кошовий вам пан, но мы теперь». Мешканці, за висловом кошового, «як прості люди», повірили йому та кинулися тікати. Рятуючись від побоїв з боку солдатів та поручика, вони навіть кидалися у воду та бігли ховатися серед кучугур. Кошовий скаржився, що перелякані мешканці тепер майже не виходять удень на вулицю, багато з них досі переховуються, і вимагає покарати поручика за образу честі Війська [арк. 2–2 зв., 6]. Очевидно, подібні випадки не були поодинокими. Прикметно, що серед ображених у першу чергу зазначені одружені козаки – Мандрика та Митлаш, а потім вже безлика маса обивателів, «простих людей».

Поручик Семен Серков залишився відомий не тільки завдяки найзду на Сокільську у 1756 р. Він відзначився багатьма конфліктами упродовж всього терміну своєї служби. У мешканців Кам'янки та Бригадирівки (сусідні з Сокільською села) він вимагав платню за дозвіл косити сіно. Іноді вона сягала кількох карбованців. Ще одним із його зловживань було виставляння на відведених сіножатях караулів, які перешкоджали косити мешканцям Вольностей. Невідомо, чи були вжиті якісь заходи для покарання С. Серкова за його найзд на Сокільську, але він і надалі служив у Кодацькому редуті [4, арк. 26].

Набагато детальніше відбився в документах конфлікт мешканців слободи Сокільської та капрала Сокільського редуту Івана Яковлева у березні 1763 р. 1 квітня 1763 р. І. Яковлев подав скаргу, де зазначав, що 24 березня «по усилной прозбе» пішов в гості до місцевого мешканця Степана Муштапи разом із трьома драгунами своєї команди – Архипом Тепловим, Йовом Аспідовим та Петром Головиним. Гостинний господар частував їх горілкою. Але коли вони прийшли, в хаті вже був якийсь запорожець, що почав ображати капрала і незабаром учинив сварку із самим Муштапою, який вибіг зі своєї хати та повернувся із мешканцями Сокільської – Іваном Венжелою, тестем та тещею.

За версією капрала, він наказав своїм драгунам «с честию» вивести цього запорожця з хати. Але коли через 2 години І. Яковлев сам вийшов на двір, на нього зненацька напали і почали бити четверо запорожців, серед яких були його недавній образник запорожець, та місцевий мешканець Іван Коляда. Коли на галасування капрала з хати вибігли драгуни, то їх теж почали бити і нібито відібрали гроші та пас. Урешті капрал та драгуни перемогли в бійці й затримали І. Коляду, щоб відвести його до редуту й допитати. Проте, біля самого редуту на них знову напали ті самі козаки й відбили І. Коляду. Капрал скаржився, що в бійці йому проломили голову, і від отриманих побоїв він «разболілся смертно». Також І. Яковлев зазначає, що перед цим по такому ж «невідступному» запрошенню гостював в іншого мешканця – Самійла Заредутного і чув його розмову з військовим довби-

шем, який на той час перебував у Сокільській. Капрал стверджував, що Заредутний скаржився на військових та вихвалявся разом з мешканцями Сокільської розорити редут. Саме на «похвалки» Заредутного Яковлев звертав найбільшу увагу [6, арк. 2 – 2 зв., 13].

Кіш наказав самарському полковнику Сидору Нецадиму провести розслідування, і 22 квітня в Сокільську було відправлено паланкового старшину Тимофія Богдановича [6, арк. 7, 12]. Від російської сторони був присутній обер-офіцер Старосамарського ретраншементу Яків Страхін. Проведене розслідування показало, що капрал вигадав історію з побиттям, приховуючи інший конфлікт. Мешканці слободи свідчили, що І. Яковлев разом зі своїми драгунами здійснили нічний набіг на хату Степана Муштапи, але корені цього конфлікту виявились глибші, а капрала ніхто із жителів не ображав. І. Яковлев дійсно був у гостях у С. Муштапи на його запрошення, але перед цим він відвідав шинок, де «при напое» вкрав в іншого мешканця Сокільської – Петра Штовханенка – кожух, та приніс його в хату С. Муштапи. А коли капрал ішов від І. Муштапи до редуту із кожухом, П. Штовханенко з І. Колядою намагався повернути своє майно, а драгуни, захищаючи свого командира, побили їх. Військовий довбиш, який тими днями перебував у Сокільській, зафіксував побої козаків. Це обурило капрала, він з драгунами захопив І. Коляду з дружиною та тещу Муштапи й ув'язнив їх у редуті, а вночі вони здійснили збройний напад на хату С. Муштапи. Крім С. Муштапи, вони побили його сина та поранили списом дружину, вибили двері, 4 вікна, подряпали списками стіну. Крім того, драгуни винесли з хати різне майно. Полковник зазначав, що ніхто з обивателів не бив капрала та не хвалився розоряти редут, а кожух і досі знаходиться у нього в редуті [6, арк. 6-6 зв., 10-10 зв.]. Слідство показало, що І. Яковлев до цього часто бував у гостях у місцевих жителів та виявлено його причетність до різних крадіжок [6, арк. 2-2 зв., 6 зв., 10, 7 зв.].

Тобто бачимо, що типовий побутовий конфлікт – крадіжка кожуха – переріс у гучне звинувачення капрала про наміри мешканців розорити редут. Невідомо, чи справді звучали слова щодо розорення редуту, чи приписані капралом для свого виправдання. Але кожна чутка має якесь підґрунтя в реальному житті, і їх наявність дозволяє припустити існування подібних думок серед населення, або, принаймні, можливість існування таких думок.

Крім деталей слідства, які вказують на те, що конфлікт було вигадано І. Яковлевим, впадає в очі обізнаність капрала з життям мешканців слободи та їх родинними зв'язками. Ця деталь є підтвердженням фактів його гостювання у мешканців та робить сварку й бійку нетиповими складовими розглядуваних взаємин. Не менш примітними

є й учасники: цілком можливо, що прізвище «Муштапа» походить від «Мустафа», що вказує на татарське походження цього козака.

Командири редутів та ретраншементів змінювалися, оскільки відбувалася ротація трисотенної нижньодніпровської команди, крім того, були можливі переміщення в рамках самої команди. Проте деякі вироблені офіцерами традиції залишались. У липні 1758 р. через Кодацький перевіз переправився колишній військовий старшина Яків Воскобойник, який прямував на свій зимівник у Посамар'ї. Коли він проїжджав повз Кодацький редут, його, як свідчить документ, «обыкновенно» зупинили солдати з караулу (залоги) та відправили до свого командира – поручика Миколи Кулбакіна. Коли старшина прийшов до його хати в редут, поручик без пояснень почав вимагати у нього за проїзд кілька копійок. Я. Воскобойник відповів, що він не купець і не «промышленной» чоловік та гроші давати не буде. У розпалі суперечки М. Кулбакін схопив палицю та почав бити старшину по голові, розбивши до крові. Постраждалий «в немалой жалости» подав скаргу до Коша. Кіш вимагав покарати поручика за образи заслуженого козака, а відтак честі Війська [3, арк. 87-87 зв., 90]. На жаль, наступні документи цього розслідування виявити не вдалося.

А в 1762 р., коли на караулі при Кодацькому перевозі стояв прапорщик Рожков, на нього скаржилися за побори, що постійно беруться за проїзд [5, арк. 52]. Отже, започаткована поручиком С. Серковим «традиція» діяла і 7 років потому. Чому так відбувалося, однозначно відповісти важко. Одним з пояснень може бути покривання цих зловживань безпосередньо комендантом Старосамарського ретраншементу. Такі «традиції», безперечно, створювали упередженість у ставленні козаків до російських офіцерів, але водночас вони формували усталені осередки їх взаємодії, поряд із шинками та гостюванням у хатах козаків. У свою чергу, територіально визначений простір взаємин закладає підвалини для їх сусідського характеру. Виокремивши суттєві риси розглянутих епізодів, можна спробувати визначити сфери можливого і неможливого у взаєминах. Вони, у свою чергу, дають ключі до розуміння джерел формування образів та етностереотипів, визначення їх вірогідності та особливостей конструювання.

У цьому відношенні надзвичайно цікавим є конфлікт капрала І. Яковлева з мешканцями Соکیلської. Капрал звинувачує мешканців у намірі «розорити редут». На якому ґрунті виникало це занепокоєння? Чи траплялися напади запорожців на російські пости, чи були вони можливими у тогочасних реаліях, і чи міг знати про них капрал? Джерела зберігають такі свідчення. У 1747 р. нечисельна запорозька команда здійснила напад на Ненасицький ретраншемент. Козаки, як видно зі скарги коменданта, прапорщика Плуталова, могли вільно заходити до укріплення. Але одного разу вони прийшли п'яні

та «невідомо з якого приводу» напали на вартових, добряче їх побили, а потім ще кидали в них камінням. Таке формулювання насправді може приховувати доволі вагому причину для нападу – наприклад, хтось із солдатів щось вкрав у козаків, як це було у випадку зі згаданим І. Яковлєвим. Це був одноразовий напад, причому згідно зі скаргою прапорщика, найбільшими втратами росіян була поламана рушниця (один з нападників бив нею самого ж вартового), синці вартових та пропажка капелюха одного з них [1, с. 221–222]. Навряд чи козаки прийшли розоряти ретраншемент – їх метою, можна припустити, було вирішення якихось особистих питань з кимось із вояків, можливо, з приводу крадіжки.

Проте збереглися свідчення і про справжній напад на російський пост, але вони стосуються більш пізнього часу. У 1765 р. протовчанський полковник Андрій Порохня з об'їзною командою чисельністю 70 козаків здійснив збройний наїзд на Проданів Крисів караул – спостережний пост Борисоглібської фортеці Української лінії, на якому стояло 10 гетьманських козаків та один російський солдат – Іван Свешніков. Запорожці вимагали зняти цей караул з військових земель. Розгорілася сварка, козаки побили їх, і найбільше постраждав І. Свешніков, якому А. Порохня в розпалі суперечки вибив око [8, арк. 3-3 зв.]. Тобто, на часи скарги капрала І. Яковлева про намір розорити редут реальних прикладів зруйнування постів не було, і якщо такі чутки й існували серед населення, вони мали абстрактний, неартикульований характер і відносилися до незадоволення російською присутністю в цілому.

Як правило, козаки не провокували конфлікти, і до реального використання сили проти російських вояків, які втручалися у життя Війська Запорозького, не доходило. Красномовно свідчать про тактику козаків документи слідства про недопущення російської військової команди до перепису населення слободи Вільної (на Самарі), куди з-під юрисдикції Старосамарської сотні перейшли колишні мешканці Усть-Самари. У березні 1747 р. до Вільної приїхав прапорщик І. Сверчков з тридцятьма драгунами та гетьманськими козаками. Він почав перепис вихідців з Усть-Самари та, відповідно до наказу команданта Усть-Самарського ретраншементу, мав на меті зігнати обивателів на попереднє місце проживання. Вище командування мотивувало цей наказ турботою про безпеку жителів, але сам прапорщик, «переконуючи» їх у необхідності переходу, бив людей та забрав у них два мішки вівса й чотири вози сіна.

Невдовзі по тому, як І. Сверчков почав перепис, увечері в слободі з'явилася об'їзна команда Самарської паланки на чолі зі старшинами Максимовичем та Кишенським. Від запорожців, що обступили загін, «похвалки и ругательства последовали». Замахуючись, але не

б'ючи солдатів, вони вимагали негайно покинути слободу і не чіпати військових обивателів, частина з яких, до того ж, вже відбуває козацьку службу. Як скаржився прапорщик, погрози та «непристойні слова» козаків ясно свідчили про їх погані наміри, і тому він вирішив одразу виїхати до Усть-Самари, незважаючи на ніч. Увесь загін спішився й тримав напоготові зброю, в той час як козацька команда, обступивши військових, «супроводжувала» їх до Пришибного редуту – найвіддаленішого (від Усть-Самарського ретраншементу) російського посту на Самарі [15, арк. 49 зв.]. Тобто, яскраво бачимо не застосування сили, а її демонстрацію, що кінцевою метою мала «витиснення» російських вояків із запорозького простору, а не нанесення ушкоджень. Це є свідченням усвідомлення запорожцями цих відносин саме як суцільських, а не прямої ворожнечі з російськими військовими.

Не можна робити широкі узагальнення про характер та чинники взаємодії, маючи в розпорядженні інформацію всього лише про декілька епізодів. Але, порівнюючи розглянуті конфліктні ситуації, можна виділити їх спільні деталі. Наприклад, в обох випадках у слободі Соکیلській бачимо вживання алкоголю та кривдження жінок. Ситуації є різноплановими, оскільки в першому випадку конфлікт постає як окремий епізод, і його рушієм було самотвердження поручика Серкова, а в другому випадку маємо кілька епізодів конфліктної взаємодії, поштовхом до яких була звичайна крадіжка. Треба наголосити на різному сприйнятті російських військових мешканцями слободи у 1756 та 1763 рр. Часовий фактор – пройшло 7 років, не є вирішальним, хоча його не можна повністю відкидати. Більш вірогідним є пояснення, що офіцер (поручик) з командою сприймалися обивателями серйозніше, ніж капрал. Крім того, велике значення мав фактор тривалого проживання капрала І. Яковлева поряд з мешканцями слободи, на відміну від епізодичних наїздів С. Серкова.

Не можна забувати і про динамічність змін населення у запорозьких слободах, що також впливало на сприйняття військових. Наприклад, потерпілий у конфлікті 1756 р. С. Митлаш, якого разом з козаком Андрієм Мандрикою поручик С. Серков відшмагав канчуком, оселився у Соکیلській у 1750-х рр. [2, с. 287], на 1766 р. С. Митлаш проживав у сусідній із Соکیلською Бригадирівці Самарської паланки [17, арк. 108], а у 1769 – переселився у с. Курилівку, центральне поселення Протовчанської паланки [8, арк. 9]. А. Мандрика у 1761 р. вже мешкав на власному зимівнику [14, арк. 433 зв.]. Учасник конфлікту 1763 р. одружений козак Степан Муштапа і на 1771 р. продовжував жити у Соکیلській [9, 285 зв.], в той час як Самійло Заредутний вже на 1766 р. мешкав у сусідньому з Соکیلською с. Бригадирівці Самарської паланки [17, арк. 117]. Тобто, населення не було сталим, і відповідно, відношення до військових ніяк не могло бути

незмінним. Вивчення мобільності населення слободи Соکیلської, і зокрема, учасників конфліктів дозволяє глибше розглянути саму повсякденну взаємодію і є важливим для вивчення слобідського життя загалом.

Важливим є те, що документи про конфлікт у Соکیلській 1763 р. фіксують і неконфліктні повсякденні взаємини російських військових та мешканців слободи, наприклад, спільний відпочинок у шинку, спілкування в гостях. На тлі цього джерелом конфлікту стає крадіжка – неординарний випадок, і це дає підстави стверджувати про побутування сусідських повсякденних взаємин. Такі деталі, як крадіжка кожуха, «напой» у шинку, кривдження жінок надають конфліктові побутового характеру. Помірні «ссори» цілком вписуються у сусідські повсякденні взаємини та підтверджують саме їх сусідський характер. Отже, напружені відносини не були правилом. Також цей конфлікт показує наявність двох спільнот у локальній (тобто, територіальній) спільноті – козацько-посполитої і російських військових – та яскраво виявляє їх самосвідомість.

Вивчення повсякденної взаємодії російських вояків та запорозького козацтва дає цінний матеріал для історичної імагології. На основі розглянутих епізодів ще зарано робити широкі висновки та узагальнення, однозначно виводити образи «свого», «ворога», «іншого» або «чужого». Ситуація ускладнюється загальною малорозробленістю потестарної імагології й специфікою суспільства Кордону.

Проте спробуємо визначити особливості вищезазначених моделей сприйняття етностереотипів. На думку українського філософа Ю. Ємець-Доброносолової, «Чужий» започатковується не в зіткненні (як, здається, мало б бути), а постає як невід’ємний елемент самої дійсності, від якого залежить сприйняття цієї дійсності. «Чужість» постає передусім елементом дійсності, в якій існує людина або спільнота, однак чужість не є абсолютним означуванням – вона здатна «розтріскуватися». Чужий постає лише в певній дійсності, яка розгортається як подія [10, с. 22]. Ю. Кристева виділяє такі промовисті моменти у сприйнятті Чужого: 1) чужість часто постає ликом насильства, 2) чужинця сприймають краще, якщо знають, що він має від’їхати. Російський дослідник Л. Гудков зазначає, що Чужий є своєрідною проміжною ланкою між Ворогом та Іншим, і саме Чужий визначає межі порозуміння [10, с. 26]. Тобто, ці образи чітко вибудовуються у ряд «свій» – «інший» – «чужий» – «ворог». Образ Чужого «дооформлюється» у конкретній реальній події, причому наслідком взаємодії може бути як «розтріскування», що робить з Чужого Іншого, так і загострення, з якого Чужий перетвориться на явного Ворога. Відтак, очевидно, що у взаємосприйнятті могли побутувати майже всі образи (правильніше сказати – означувальні кліше на позначення не-самих-

себе). Отже, одним із завдань є визначити панівний спосіб сприйняття, дискурс російського військового для запорожця (у повсякденних взаєминах) і навпаки.

Наразі можна висунути кілька спостережень. Сусідський характер взаємин, з притаманними йому неодмінними «помірними «ссорами», і відповідно, замиреннями, гостювання (та ще й запрошення від самих мешканців) свідчить про сприйняття росіян як Інших. Загальне невдоволення російською військовою присутністю вже на підсвідомому рівні передбачало «чужість», але обмежений час перебування окремо взятого вояка в залозі (2–3 роки) пом'якшував цей образ до рівня Іншого. У випадку насилля – крадіжка, бійка – Інший ставав Чужим.

Продовжуючи думку, треба сказати і про сприйняття росіянами мешканців слобід Війська Запорозького Низового. Користуючись низкою означень від «свого» до «ворога», можна так само відзначити побутування різних типів цих образів. Для мешканців Соکیلської до розглянутого конфлікту з кожухом І. Яковлев був «своїм Іншим». Але треба врахувати, що капрал був причетний до різних крадіжок, у тому числі й у викраденні коней солдатами інших залог [6, арк. 5, 7]. Незважаючи на екстериторіальність росіян на теренах Війська та непідвладність їх січовій адміністрації, здійснені ними злочини відкривалися, і рано чи пізно каралися. Так було, наприклад, зі згадуваним поручиком С. Серковим, підпоручиком Старосамарського ретраншементу Брутковим, якого у 1767 р. було розжалувано у солдати [11, с. 163]. Невикритий злочин навряд чи міг почувати себе впевнено серед чисельно переважаючого населення слободи. І тому росіянин внутрішньо більше усвідомлював себе як Чужого, аніж як Іншого. Утім, самосприйняття російських військових у кількісно багаторазово переважаючій спільноті цілком закономірно буде хилитися в бік «чужості», аніж «іншості», і без прихованої провини. Проте це лише версія, яка потребує подальшої розробки.

Саме образ «свого Іншого», як можемо бачити, став провідним у повсякденному сприйнятті мешканцями російських військових, і конфлікти не були основним різновидом взаємодії. Особливості розглянутих епізодів взаємодії дають підстави визначати повсякденні взаємини запорозького козацтва та російських військових як сусідські. Актуальним дослідницьким завданням залишається дослідження взаємин запорожців із ще однією складовою зовнішньої військової присутності – лівобережним козацтвом.

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К., 1998. – Т. 1.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К., 2003. – Т. 3.

3. Архів Коша Нової Запорозької Січі [мікрофільм] // Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 229, оп. 1, спр. 35.
4. Там само. – Спр. 40.
5. Там само. – Спр. 135.
6. Там само. – Спр. 150.
7. Там само. – Спр. 181.
8. Там само. – Спр. 238.
9. Там само. – Спр. 279.
10. *Ємець-Доброносова, Ю.* Дійсність Чужого / Ю. Ємець-Доброносова // Критика. – 2007. – № 10. – С. 22–27.
11. *Репан О. А.* Взаємини гарнізону Старосамарського ретраншементу з місцевим населенням: коні та навколо них / О. А. Репан // Запорозька Січ і українське козацтво: зб. наук. пр. – К., 2013. – С. 157–163.
12. *Репан О. А.* Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750-1760 рр.) / О. А. Репан // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2012. – Вип. 10. – С. 14–22.
13. *Репан О. А.* Одиноківка-Одимківка у взаєминах населення та гарнізону Старосамарського ретраншементу / О. А. Репан // Січеславський альманах. – Д., 2011. – Вип. 6. – С. 94–98.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51: Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 9333.
15. ЦДІАК України. – Ф. 59 : Київська губерньська канцелярія, оп. 1, спр. 1377.
16. ЦДІАК України. – Ф. 59 : Київська губерньська канцелярія, оп. 1, спр. 2899.
17. ЦДІАК України. – Ф. 127 : Київська духовна консисторія, оп. 1017, спр. 9.
18. *Шпитальов Г. Г.* Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. / Г. Г. Шпитальов. – Запоріжжя, 2002.
19. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Владимир, 1903. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 15.04.2014

УДК 94(477)«18»

Д. В. Шаталов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РЕАКЦІЯ СЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦТВА НА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗМІНИ СЕРЕДИНИ XVIII ст.

На основі матеріалів Уложеної комісії 1767 р. робиться спроба визначити реакцію населення Слобідсько-Української губернії на втрату козацького устрою. Автор робить висновок про відсутність гострої реак-

ції на ці зміни і переважного бажання населення не до повернення попереднього устрою, а більш успішного прилаштування до нового.

Ключові слова: Слобідська Україна, Уложенна комісія, військові обивателі, старшина, наказ, чолобитна.

Д. В. Шаталов

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

РЕАКЦИЯ СЛОБОДСКОГО КАЗАЧЕСТВА НА СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ СЕРЕДИНЫ XVIII в.

На основе материалов Уложенной комиссии 1767 г. делается попытка определить реакцию населения Слободско-Украинской губернии на утрату казацких порядков. Автор делает вывод об отсутствии острой реакции на эти изменения и преимущественное желание населения не к возвращению предыдущего устройства, а к более успешному приспособлению к новому.

Ключевые слова: Слободская Украина, Уложенная комиссия, войсковые обиватели, старшина, приказ, челобитная.

D. V. Shatalov

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

REACTION OF THE SLOBIDSKY COSSACKS TO SOCIOCULTURAL CHANGES OF THE MIDDLE OF THE 18th CENTURY

Slobidsky Cossacks, like Cossacks of Steppe Ukraine, suffered in the middle of the XVIII century significant changes in their life. In 1765 regimental system of Slobozhanshchina was abolished, the Cossacks moved to the category of military inhabitants (voyskovye obyvateli) and petty Cossack officers actually received noble status. The case with the convening after two years the Legislative gave to Cossacks-obevely platform for expressing reactions to the changes and their needs - mainly when they had prepared orders (nakazy) to the Commission. Therefore, a set of documents relating to representation of Slobozhanshchina in the Commission is an important source that demonstrates the perception of social and cultural changes of Slobidsky Cossacks.

As it looks from the text of the orders to the Commission, the former Cossacks population of Slobidsky regiments responded to the changes in his life to the abolition of the regimental system and the Cossack life quite calmly. Cossack past considered purely utilitarian - as a source of existence of special rights and privileges, and it was not given any independent «metaphysical» content. Texts of orders show us the lack of a shared vision on the past by Cossack officers and obyvateli. Not all orders shown the desire to return to the old order, instead, we rather see discontent of distortions of the new system and proposals for its improvement. So, it seems that the Cossackdom by Slobidsky

people perceived as entirely passed stage – it even was not mentioned in all the orders, and if it was mentioned, so only to explain the origin of privileges. Perhaps the reason for this «neglect» to the past was that the new system in the province was satisfactory to the public - and therefore we do not see any significant nostalgia for the old Cossack system. The petty officers efforts was directed to obtaining formal noble title and full integration with the all-imperial order. Obyvateli too, judging by the orders, rather painless accept with the new status, showed almost no desire to return to the old order, and only wish more comfortable to attach to the new.

Key words: Slobidska Ukraine, Legislative Committee, Cossacks, voyskovyi obyvateli, petty officers, order, petition.

Слобідське козацтво, поряд із козацтвом Степової України, знало у середині XVIII ст. значних змін свого буття. У 1765 р. полковий устрій Слобожанщини було скасовано, козаків переведено до розряду військових обивателів, а старшина фактично отримала дворянський статус. Справа зі скликанням через два роки Комісії по складанню нового Уложення дала обивателям-козакам трибуну для висловлення реакції на зміни, що відбулися, та своїх потреб – у першу чергу при складанні наказів до Комісії. Тож комплекс документів, який стосується представлення слобожан у Комісії, є важливим джерелом, який демонструє сприйняття соціокультурних змін слобідським козацтвом.

Історіографічна ситуація стосовно представлення Слобідської України в Законодавчій комісії 1767 р. мало змінилася за останні сто років. У 1885 р. в «Киевской старине» було опубліковано роботу Д. І. Багалія «К истории Екатерининской комиссии для составления проекта нового уложения» [1]. Історик детально зупинився на обставинах виборів до Комісії та роботі слобожанських депутатів під час її засідань. В опублікованій 1918 р. «Історії Слобідської України» автор присвятив участі населення губернії в Комісії окремий розділ, в якому доповнив свої попередні спостереження аналізом змісту наказів [2]. Д. І. Багалій послідовно переказав зміст наказів, трактуючи його з виразно народницьких позицій. Як не дивно, на сьогодні ці дві праці є чи не єдиними публікаціями, присвяченими участі Слобожанщини в Уложенній комісії. Так, у роботах визначних дослідників слобідської історії А. Слюсарського та В. Маслійчука накази до комісії залучені лише епізодично як ілюстративний матеріал [4, с. 40; 6, с. 120, 172, 195, 232]. Такий стан речей особливо дивує за умов, що значну частину документів, які стосуються презентації Слобожанщини в Законодавчій комісії, було опубліковано в «Сборнике императорского российского исторического общества» (СИРИО) [3; 5]. У той же час, при значно більш фрагментарній

опублікованій джерельній базі (а саме вона є основою більшості робіт) існує величезна кількість робіт, присвячених участі Малоросії в Комісії, наочно демонструючи потенціал цих джерел у дослідженні суспільної думки.

Слобідсько-Українську губернію в комісії мали представляти по п'ять депутатів від кожного стану (по одному від дворян, міщан та обивателів кожної провінції). Із цих 15 наказів у СИРІО опубліковано п'ять дворянських, п'ять міських та два від військових обивателів – Острогожської та Сумської провінції, а також чолобитні від військових обивателів слобід Святолуцького комісарства Ізюмської провінції та м. Суджі. Святолуцькі чолобитні, очевидно, мали послужити для складання комісарського, а потім і провінційного наказу. Тож вони демонструють «настрої на місцях». Таким чином, маємо хоча і не повний, але цілком репрезентативний комплекс джерел для висвітлення сприйняття слобідським козацтвом соціокультурних змін середини XVIII ст.

В умовах Слобідсько-Української губернії поділ виборців на три стани виявився цілком умовним – враховуючи майже повну відсутність міщан та дворянства¹. Як цілком слушно зауважив Д. І. Багалій, міський може вважатися лише харківський наказ – хоча це все ж-таки наказ міщан-обивателів; аналогічну ситуацію можемо відзначити стосовно дворянських наказів, які за своєю сутністю, з огляду на зміст, є фактично старшинськими. Частково має дворянське звучання лише сумський наказ – демонструючи занурення в загальноімперські проблеми, а не обмежуючись регіональними справами. Тож, аналізуючи козацьку реакцію на зміни свого буття, цілком доцільним буде розподілити накази не за формальною становою належністю, а за «класовим підходом»: маємо 5 старшинських і 7 обивательських наказів, до яких додається 18 святолуцьких чолобитних та чолобитна м. Суджі.

Уже традиційним при зверненні до наказів нижчих станів є питання про ступінь впливу на їх укладання представників влади та дворянства. Певні відомості стосовно владного впливу навів Д. І. Багалій. Зокрема, за розпорядженням губернатора Є. Щербініна з харківського міського наказу було виключено низку пунктів *«неприличных и вред-*

¹Місцева еліта – полкова старшина на той час ще не отримала визнання за собою дворянського звання (прагнення чого вона демонструє в наказах), тож дворянство на Слобожанщині було представлено вихідцями з Великої Росії та іноземцями, які мали тут маєтки. До складання наказів від дворян долучилися ці обидві групи землевласників. Але, як відмітив Д. І. Багалій, «силу на виборах взяла абшитована козацька старшина», яка певно і керувала складанням дворянських наказів [1, с. 4–5; 2, с. 116]. У цьому тексті вважаємо за можливе вживати для позначення наказів від вищих станів регіону як прикметник «дворянські», вважаючи, що дворянськими вони мали бути за Положенням; так і прикметник «старшинські», враховуючи їх змістовну сутність.

ных для губернии» [1, с. 7]. Іншим прикладом втручання була «межирицька справа». Під час складання наказу обивателі Межиричі висунули своєму повіреному єдину вимогу – повернення козацької служби та відміну податку на утримання гусарських полків («окладу»). Через дії місцевого комісара Селеховського справа набула великого розголосу і дійшла до губернатора. Останній наказав пояснити межиричанам, що справа скасування козацтва є остаточною і внесення до наказу вимог щодо козачої служби та відміни окладу є марним і недоцільним [1, с. 9]. У свою чергу, можливість старшинського втручання бачимо в подібності наказів Охтирської провінції – міського та дворянського (та майже дослівне співпадіння окремих пунктів в інших провінціях). З огляду на це висновок Д. І. Багалія про те, що «кожний стан викладав про свої потреби, висловлював свої бажання, не вважаючи на інші стани й не знаючи можливо, навіть про те, що вони написали» видається сумнівним [2, с. 126]. Але подібність пунктів наказів нічого не говорить стосовно добровільності втручання. У цьому питанні не можемо не відзначити слушність зауважень І. Теличенка, висловлених, щоправда, стосовно малоросійських наказів: *«Мы встретили всего несколько случаев, когда казаки, действительно, остались недовольны действиями старшины и обжаловали его злоупотребления. Нам думается, что если бы таких случаев было больше, то они не остались бы неизвестными; если же казаки оставались довольны наказами, сочиненными старшиной, то следовательно, сочинители не передергивали истинных желаний казаков и для нас решительно все равно, кем бы они ни были составлены»* [7, с. 184].

Інше, що впадає в очі при аналізі наказів, – майже повна подібність міських та обивательських наказів Сумської та Ізюмської провінції. Це може свідчити як про єдине їх авторство, так і про подібність інтересів населення (та підкреслює недоцільність розподілу наказів на міські та обивательські).

Під час засідань Комісії основна полеміка між старшиною і обивателями розгорнулася стосовно питань земельних володінь старшини [1, с. 25]. Відзвуки цих протиріч є і в наказах. Однак відсутність гострої конфронтації між старшиною та обивателями з питань, не включених до наказів, не дає підстав вести мову про значний вплив з боку старшини на укладення наказів військових обивателів.

Отже, у 1765 р., після ліквідації полкового устрою, формально єдине слобідське козацтво розділилося на два стани – старшину-шляхетство (а в перспективі – дворянство) та військових обивателів. Спробуємо визначити, як представники цих двох груп відреагували на втрату козацького статусу.

Дворянські накази як за змістом, так і за риторикою, свідчать, що слобожанська старшина цілком безболісно сприйняла ліквідацію пол-

ків та козачого устрою загалом. Рефлексії щодо козацького минулого, які містять тільки три накази – Харківський, Острогожський та Ізюмський, стосуються вірної служби, яка визнається як основа походження особливих козацьких майнових прав і привілеїв. Слобожанці наголошували на своїй давній лояльності до трону – привілеї вони отримали *«за разныя предкам Вашего Императорского Величества службы, как обороною российских границ от набегов Ногайских, Крымских татар и других кочевавших варваров, так, будучи с ползю употребляемыми в действие противу неприятелей российского государства, за отличные и храбрые их поступки, равно как при всех колебаниях изменами чрез злых затей и произвождения известными в главных изменниками и бунтовщиками: Выговского, Брюховецкого, Булавина и Мазепы с околичными под владением российским состоящими народами за соблюдением сим слободским народом навсегда доброй верности и истинно-подданического к предкам Вашего Императорского Величества»* [3, с. 90]. Відповідно, автори наказів прохали в черговий раз ці привілеї підтвердити [3, с. 258, 277, 290–292].

Козацьке минуле залучалося також як аргумент для вирішення іншої проблеми – підтвердження дворянського статусу. Так чи інакше, в наказах підкреслювалася споконвічність шляхетського звання старшини. Оповідючи історію вірної служби своїх предків, харків'яни представляли їх як здавна вищий стан, оскільки при переході на слобідське поселення вони нібито покинули власні родові маєтності та виводили з собою посполитих; про те ж саме йдеться і в острогозькому наказі [3, с. 262, 292]. В оповіді про споконвічність свого шляхетського статусу далі всіх пішли ізюмці. Вони вважали, що достатнім доказом шляхетства старшин є вибір їх посольством на посади від сотника до полковника *«потому что тогда ж от вышедших с тех же наций поселян не инако, как по знанию их природного благородства или шляхетства, от них избираемы были»* [3, с. 309]. Відповідно, вони бажали підтвердження відставній та діючій старшині шляхетського звання, а також зрівняння місцевого шляхетства у правах з прибалтійським. Надання офіцерських рангів відставній старшині прохали в імператриці острогожці [3, с. 288]. Інше положення трьох наказів (харківського, сумського та ізюмського) також стосувалося відставної старшини та офіцерів. Вимагалось не залучати їх *«в разныя посылки и дела»*, ще й на власному забезпеченні. У разі ж залучення до справ ізюмці пропонували виплачувати згідно чинів полове жалування [3, с. 269–270, 282, 319–320].

Більшість пунктів наказів стосувалася майнових прав дворянства. Пов'язаним з козацьким минулим для старшини було питання захисту прав на земельні володіння. Охтирська старшина прохала про підтвердження власності на земельні угіддя, *«коими без крепос-*

тей бесспорно владеем» [3, с. 257]. Острогоське дворянство теж торкалося порядку землеволодіння, який мав змінитися зі зміною соціальної ситуації – розщепленням формально єдиного козацького стану на дворянство та військових обивателів. При майбутньому генеральному межуванні вони бажали зберегти звичний порядок, міряючи землі по округах та урочищах, *«не меряя и не полагая оных в четверти и десятины»* [3, с. 296–28]. В ізюмців заперечення викликали ініціативи уряду щодо реквізиції надлишкових земель, тому окремий розділ їхнього наказу було присвячено розлогуому викладу порядку місцевого землекористування, головною метою якого було доведення відсутності будь-яких надлишків землі [3, с. 317–319]. Сутність усіх цих положень наказів вичерпно пояснив Д. І. Багалій: *«на территории слободских полков, кроме частной земельной собственности, принадлежавшей старшине и простым козакам ея, были обширные пространства земель общественных... с низведением козаков в податное состояние, земли эти отмежовывались от земель частных для распределения их между войсковыми обывателями и обложения налогом»*. Тож, обивателі були зацікавлені в збереженні максимально можливої кількості громадських угідь. У свою чергу, *«старшина издавна захватывала как общественныя, так и частныя земли рядовых козаков... Теперь бывшей старшине и бывшему козачеству пришлось свести окончательно земельные счета, ибо все участки, на которые не было крепостей и которые не могли быть признаны личною собственностью, подлежали безповоротной отмежевке к общественным землям так называемых теперь войсковых обывателей»* [1, с. 19–20].

Усі інші висловлені у наказах проблеми та пропозиції не мали відношення до нещодавнього козацького минулого, але їх виклад за обсягом перевищує «козацькі пункти». З господарських питань поміщиків непокоїла в першу чергу заборона переходу кріпаків та регламентація відносин з найманими робітниками. Актуальною проблемою для дворян, утім як і для всього слобідського населення, був постійний військ; непокоїли їх і складнощі з реалізацією права вільного винокуріння та придбанням солі. Згадувалися і питання, які стосувалися окремих місцевих справ. Крім того, дворянство, цілком закономірно, показало що воно є «вищим станом», згадавши в наказах не тільки про матеріальні, а й про культурні потреби.

Абсолютну більшість обивательського населення губернії, як це видно з текстів наказів, хвилювало в першу чергу збереження козацьких пільг та привілеїв. Свідченням цього є та обставина, що у цілій низці наказів слобід Святолуцького комісарства це було фактично єдиною вимогою [5, с. 58–63]. Сформульоване по-різному, це положення наказів має однакову сутність – нагадування про добро-

вільність виходу на слобідське поселення і віддану там службу, отримані за це права та прохання їх підтвердження. Наприклад, жителі м. Охтирка змалювали таку картину минулого: слобідські полки були заселені за царськими указами «*в самой граничности от крымской и ногайской сторон на диких отведенных и отмежеванных землях призываемыми из за-днепровских мест вольными людьми для защиты великороссийских городов*», на які в ті часи безборонно нападали вороги. Полки зайняли під своє розміщення землі та різні угіддя, які їм і були пожалувані за службу. Одночасно «*велено служитъ им полковую службу без жалования, а вместо того всякими промыслами промыслять, вино курить и шинковать, мельницами, рыбными ловлями и всякими угодами владеть вечно безоброчно и безошлено*» [5, с. 6]. Після цього викладалась історія підтвердження цих прав у попередні правління і нагадувалося про їх збереження при утворенні губернії. Утім, з охтирського наказу залишається незрозумілим для чого подана така довга історія про права, якщо вони були в черговий раз підтверджені 1765 р. Це питання прояснив наказ мешканців Сум. Тамешні городяни зазначили, що, хоча права і були підтверджені, провінційна канцелярія проводила опис шинків, млинів, котлів та лавок і вимагала даних про річні прибутки з них, чим «*подает сомнение к положению всего одного в оклад*», тим більше що винокуріння вже і так заборонили в період з травня по жовтень [5, с. 35–36]. Щоправда, аргументація підтвердження пільг обивателями видається дещо алогічною – якщо пільги були фактично платнею за службу, то, за логікою, зі скасуванням козачої служби мали би бути скасованими і пільги.

У цілому, з текстів наказів складається враження, що слобожани більш-менш спокійно змирилися зі своїм новим – обивательським – статусом та іншими нововведеннями. Сам факт введення в оклад відмітили ізюмці (у двох наказах – міському та обивательському), городяни м. Суджі та мешканці слобід – Кабаняго, Святової Лучки, Моловатки та Редковки (їх чолобитні містять ідентичні пункти, за винятком пункту про сіль, відсутнього у чолобитних трьох останніх слобід), Сенкова, Прістенки і Гороховатки (їх накази повністю ідентичні) і Ямпіла (щоправда, не слід забувати про прецедент «увещеванія» Щербиніним межерічан – не виключений адміністративний тиск і при складанні інших наказів). До того ж, обивателів, здається, не так обурив сам оклад, як його надмірно велика сума. «*Оный оклад собирается с нас с немалою и несносною обидою и отягощением, с чего могут многие имущественные обнищать, а неимущественные вступят в безпристанная чужия работы*» – скаржилися ямпільці [5, с. 69].

Створення гусарських полків також не викликало значного резонансу в наказах, на відміну, наприклад, від новоросійської «пікінерії». На Слобідській Україні думки з цього приводу розділилися діа-

метрально. Про свою цілковиту задоволеність бувшою козачою службою згадали лише «на місцях»: мешканці слобід Кабаньго, Святової Лучки, Моловатки та Редковки, а також Сенкова, Прістенка та Гороховатки, які, замість сплати окладу, мали *«охотное желание быть на таком основании как предкам нашим грамотами жалованными казачья служба учреждена была и оную несть без жалования, только с одних вольностей»* [5, с. 57]. У той же час острогожці (в наказі від провінції) навпаки, виразили свою цілковиту згоду з приводу скасування полків, уважаючи за *«первейший долг»* принести імператриці вдячність за її *«высокоматерныя монаршия к нам щедроты и за избавление нас от неумеренной во время бывших слободских полков в казачьей службе тягости и всеконечного от того разорения, а за приведение вновь службою и окладом в прочное и безтягостное состояние»* [5, с. 86]. Голос задоволення від скасування козачої служби та реформи місцевого управління прозвучав і «знизу» – в спільній чолобитній від семи слобід куп'янського комісарства [5, с. 71].

До претензій, пов'язаних з гусарією, можна віднести лише вимоги мешканців Ізюму, Охтирки та слобід Кабаньго, Святової Лучки, Моловатки та Редковки стосовно виплати компенсації за забраних на формування гусарських полків коней та амуніції, яка належала козакам [5, с. 4, 17, 56, 58, 63–64]. Крім цих вимог, до «гусарського питання» звернулися лише острогожці (у двох наказах), які пропонували зміни порядку комплектації полків, передавши справу поставки рекрутів громаді, і направляти їх на службу лише до Острогожського гусарського полку; у випадку ж втечі зі служби гусара замінити його не членом родини, а особою на вибір громади [5, с. 45–66, 87].

З обивательського ракурсу загальногубернські проблеми отримали дещо відмінне від дворянського висвітлення, хоча сам перелік їх був майже ідентичним – клопоти з постоем військ, реалізацією права вільного куріння та продажу вина; питання повинностей та тарифів.

Різноманітний характер мали у обивателів проблеми із землеволодінням. Накази обивателів зафіксували їх позицію у «боротьбі за общинні землі»: охтирці включили в наказ пункти про передачу угідь навколо міста у володіння обивателів та вилучення у поміщиків «надлишкових» земель, володіння якими не підтверджене документами; сумчани просили відмежувати міські ліси, якими заволоділи поміщики [5, с. 7–9, 38].

Низка пунктів містила положення та пропозиції, що торкалися статусу та прав військових обивателів. Автори двох сумських пропонували записати в обивателі відставних сотників та підпрапорних, які не отримали дворянство та користувалися місцевими привілеями, (38/78) і заборонити купівлю ґрунтів та винокуріння особам духовного стану (38) [5, с. 38, 78]. Одночасно серед необхідних заходів автори

двох сумських та охтирського наказу бачили дозвіл на купівлю обивателями один в одного земель та інших угідь [5, с. 14–15, 36, 78]. До обивателів сумчани (в провінційному наказі) пропонували зарахувати також *«живущих в подданстве за разными помещики, которые имеют свои жилые дворы и грунты, как лесные дачи, хутора, сенные покосы, так лавки и винное курение»* [5, с. 78–79].

З інших проблем обивателі у своїх наказах торкнулися питань торгівлі та купецтва, судочинства. На відміну від дворян губернії, обивателі освітньо-культурних питань у наказах не зачіпали.

Таким чином, судячи з текстів наказів до Уложенної комісії, бувше козацьке населення Слобідських полків доволі спокійно відреагувало на зміни, що відбулися в його житті зі скасуванням полкового устрою та козачої служби. При цьому козацьке минуле розглядалося суто утилітарно – як джерело існування особливих прав і привілеїв, не наділяючись ніяким самостійним «метафізичним» змістом. Тексти наказів показують відсутність якогось спільного бачення козацького минулого старшиною та обивателями. Бажання повернення до старих порядків продемонстровано далеко не у всіх наказах; натомість маємо скоріш невдоволення перекрученнями нового ладу та пропозиції щодо його поліпшення. Тож складається враження, що козачина слобожанами сприймалася як цілком пройдений етап – про неї згадано навіть не у всіх наказах та лише щоб пояснити походження привілеїв. Ймовірно, причиною такої «неуваги» до минулого було те, що новий лад у губернії виявився задовільним для населення – тому і не бачимо ніякої значної ностальгії за старим, козацьким устроєм. Старшина основні зусилля направляла на формальне отримання дворянського звання та повну інтеграцію до загальноімперського ладу. Обивателі теж, судячи з наказів, доволі безболісно змирилися з новим статусом, майже не продемонструвавши в наказах бажання повернення старих порядків, а лише бажання більш комфортного прилаштування до нових.

Бібліографічні посилання

1. Багалеї Д. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта нового уложения / Д. Багалеї // Киевская старина. – 1885. – № 9. – С. 1–30.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій; передмова, коментар В. В. Кравченка – Х., 1991.
3. Исторические сведения о Екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. Часть VII. // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 68.
4. Маслійчук В. Д. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. / В. Д. Маслійчук – Х., 2007.
5. Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии. Часть XIV // Сборник императорского русского исторического общества. – Петроград, 1915. – Т. 147.

6. *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв. / А. Г. Слюсарский – Х., 1964.

7. *Теличенко И.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии / И. Теличенко // Киевская старина. – 1890. – № 8. – С. 161–191.

Надійшла до редколегії 20.04.2013

НАДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XIX–XX ст.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

УДК 94(477)»1870/1889»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОСТАТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД ТА ГУРТКІВ НАДНІПРЯНЩИНИ 70–80-х рр. XIX ст.

Розглянуто вплив постаті Т. Г. Шевченка на ідеологію та діяльність українських громад Наддніпрянщини 70-80-х рр. XIX ст., показано роль поета у консолідації українських національно-демократичних сил.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, українські громади, Наддніпрянщина, увічнення пам'яті Кобзаря, українські народолюбці.

С. И. Светленко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ЛИЧНОСТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКО В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНСКИХ ОБЩИН И КРУЖКОВ НАДДНЕПРЯНЩИНЫ 70 – 80-х гг. XIX в.

Рассмотрено влияние личности Т. Г. Шевченко на идеологию и деятельность украинских громад Надднепрянщины 70-80-х гг. XIX ст., показана роль поэта в консолидации украинских национально-демократических сил.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, украинские общины, Надднепрянщина, увековечение памяти Кобзаря, украинские народолюбцы.

S. I. Svitlenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

T. G. SHEVCHENKO'S HERITAGE AS A THEME OF ACTIVITY OF THE UKRAINIAN UPPER DNIEPER AREA SOCIETIES AND GROUPS IN 70–80s OF THE XIXth CENTURY

The author shows how in 70–80s of the XIXth century the members of the Ukrainian societies and public groups studied, published and spread out

freedom-loving and folksy Shevchenko's poetic inheritance; as they learnt this poet's linguistic achievements, composed the music for his lyrics. The author stresses that it was important for the Upper Dnieper Area Ukrainian narodoliubcies to save historical memory about T. G. Shevchenko and they had been arranging annual Shevchenko's anniversaries celebrations for many years. The societies' members also took care of Shevchenko's grave in Kanev. It is proved that Kiev Old Society was especially active in that process. Kiev Society bought the Shevchenko's poems manuscripts, published them and encouraged the student and young people to study his literature inheritance. The strong emotional mean of T. G. Shevchenko's poetic talent popularization was making a piece of music based on his poems.

It has been studied the influence of T. G. Shevchenko's heritage upon national cultural activity of the Ukrainian societies and groups in Elisavetgrad, Odessa, Kharkiv and Tchernihiv cities. These societies' activity was important for Ukrainian national identity forming. It influenced upon Ukrainian national moment consolidation. The author has concluded that T. G. Shevchenko's theme took a great place in the Ukrainian societies and groups activity in 70–80s of the XIXth century.

Key words: T. H. Shevchenko, Ukrainian community, Upper Dnieper Area (Naddnpirianshchyna), Taras Shevchenko's heritage commemorating, the Ukrainian narodoliubcies.

Уже на початку 1870-х рр. «антракт в історії українського національного руху» відійшов у минуле. Українські громади Наддніпрянщини відновили свою діяльність. Одним із важливих ідейних чинників подальшого поступу українських національно-визвольних змагань, як і в 60-х рр. XIX ст., залишалася постать геніального українського поета-мислителя Т. Г. Шевченка. Звернення до образу Кобзаря, збереження історичної пам'яті про нього, стало справою українських громад та гуртків Наддніпрянщини 1870–1880-х рр.

Ця важлива й цікава тема вже знаходила часткове відбиття в працях сучасних українських істориків. Зокрема, чимало для її розробки зробив київський дослідник А. М. Катренко. В його наукових статтях, навчальних посібниках неодноразово прямо чи опосередковано накреслювалися та розкривалися деякі важливі сюжети про вплив постаті Т. Г. Шевченка на український рух зазначеного періоду, показувалися основні моменти діяльності українських громад і гуртків щодо збереження історичної пам'яті про життя та діяльність Кобзаря [11–14]. Окремі аспекти зазначеної теми вивчали також І. Забіяка (про Шевченкіану на сторінках журналу «*Киевская старина*»), В. Короткий (про участь В. Б. Антоновича в увічненні пам'яті Т. Г. Шевченка) тощо [10; 19].

Утім, відзначення в нинішньому році 200-річчя від дня народження Кобзаря дає чудовий привід розглянути тему «Постать Т. Г. Шевченка в діяльності українських громад та гуртків Наддні-

прянищини 70–80-х рр. XIX ст. « на основі додаткового включення до наукового обігу як віднайдених нами деяких архівних першоджерел, так і актуалізації цілої низки документів та наративів із творчої спадщини С. О. Єфремова, О. Ф. Кістяківського, О. Я. Кониського, М. А. Славінського та інших українських діячів, що побачили світ в археографічних публікаціях останнього періоду [1; 8; 26–32; 31; 37, 38; 6; 7; 15; 16; 36]. На наш погляд, усе це дозволяє глибше розглянути зазначену тему, що сприятиме усвідомленню складного процесу формування та становлення української національної ідентичності та ролі в ньому світлого образу Т. Г. Шевченка.

Насамперед, зазначимо, що одним із найвпливовіших осередків національно-визвольних змагань, як і в попереднє десятиліття, залишалася Київська українська громада, яка здобула назву «Старої». Відродивши свою діяльність у нових умовах 1870-х рр., старогромадівці залишалися вірними своїм ідейним уподобанням стосовно постаті Тараса Шевченка та його творчої спадщини. Свідченням цього стало те, що вже 1875 р. вони вирішили практично втілити у життя свій задум щодо публікації творів Кобзаря.

На початку 1875 р. діячі «Старої громади» запропонували подружжю українських народолобців-громадівців О. О. та С. Ф. Русових через свого однодумця Ф. К. Вовка надрукувати за кордоном повне видання «Кобзаря», поки не загинули рукописні заборонені твори геніального поета. Задля цього українські народолобці здійснили необхідні заходи: викупили у братів Тараса Григоровича рукописи Шевченкових творів, які були ретельно й науково перевірені В. К. Вовком, а у заможних українців зібрали кошти на видання. О. О. Русов додав до «Кобзаря» деякі спомини [29, с. 53].

У травні 1875 р. Русови уже виїхали з рекомендаціями російських слов'янофілів через Берлін і Дрезден до чеської Праги в Австрійську імперію, щоб організувати там видання двотомника творів Т. Г. Шевченка. До першого тому мали увійти вірші, дозволені царською цензурою, а до другого – ті поезії, які заборонялися раніше, або могли бути заборонені при публікації. О. О. Русов здійснював редакторську й коректорську роботу в процесі виходу у світ «Кобзаря», який тиражувався у друкарні чеського публіциста, політичного діяча і редактора прогресивної газети «*Narodni listy*» Е. Грегра. Текст видання вичитували завжди вдвох – Олександр Олександрович і Софія Федорівна.

Незважаючи на всі труднощі, у 1876 р. видання «Кобзаря» обсягом 414 сторінок з додатками споминів про Т. Г. Шевченка І. С. Тургенєва й Я. П. Полонського побачило світ. О. О. Русов організував легальне перевезення більшої частини накладу першого тому в Наддніпрянську Україну. Натомість другий том поширювався нелегально. Допомогу у розповсюдженні «Кобзаря» обіцяв надати М. П. Драгома-

нов, який вже перебував на еміграції та дуже тішився з нового видання творів Т. Г. Шевченка [13, с. 77; 26, л. 95 об.; 24, л. 1–225; 29, с. 54–56].

Цікаво, що перший том празького видання «Кобзаря» викликав великий інтерес і у панів, і у простих селян. Перші них, щоб придбати Шевченкові твори, інколи не шкодували за «Кобзар» кругленької суми. Так, відомий український діяч Є. Х. Чикаленко засвідчував у своїх спогадах, що один із панів виклав за цей томик 25 крб. Тоді такої суми цілком вистачало, щоб купити десятину землі. Звичайно інтерес до «Кобзаря», як і взагалі до українських книжок у той час, не означав, що у читачів панського або селянського походження вже була національна свідомість. Напевно, можна вести мову про пізнавальну зацікавленість талановитою поезією, написаною рідною мовою [40, с. 123].

Учасники українського національного руху цілком свідомо вивчали твори Т. Г. Шевченка. Так, Ф. К. Вовк, який разом із О. О. Русовим репрезентував ліве крило Київської Старої громади, за згадками С. Ф. Русової, носив у потайній кишені маленьке празьке видання нелегальних віршів «Кобзаря» [29, с. 45].

Українські народолюбці з великим пієтетом ставилися до постаті Т. Г. Шевченка та його творів. За свідченням О. Ф. Кістяківського, учасник Київської громади Ф. Т. Панченко на одному з вечорів бажав своєму однодумцю, ідейному лідеру київських громадівців В. Б. Антоновичу, щоб той здобув таку ж славу і любов народну, як народний поет Т. Г. Шевченко. Проте, на думку О. Ф. Кістяківського, таке побажання було не чим іншим як проявом доброго ідеалізму. Громадівці піднесли постать Кобзаря на недосяжний п'єдестал [16, с. 82].

Київські старогромадівці мали кілька помешкань, в яких перховували закордонну літературу, розбирали її та через гуртки розповсюджували в провінції. Відомо, що при помешканні В. П. Науменка розміщувався склад закордонних видань творів Т. Г. Шевченка та різних україномовних брошур. Крім того, такі ж видання поезій Кобзаря перховувалися і продавалися в бібліотеці Вербицького на Золотоворотській вулиці [30, с. 146].

Старогромадівці опікувалися публікацією й розповсюдженням окремих поетичних творів Т. Г. Шевченка, використовуючи формат «метеликів» – невеликих науково-популярних і популярних художніх книжок для народу. Так, громадівський діяч Л. В. Ільницький мав друкарню і разом з однодумцем М. М. Левченком утримував книжковий магазин та книгозбірню при ньому [13, с. 79–80].

У середині 1870-х рр. у Києві видавалися невеликі брошури з окремими творами Т. Г. Шевченка. Так, у 1875 р. вийшли у світ «Гай-

дамаки» та «Наймичка», в 1876 р. – «Катерина» та «Наймичка». Відкритий у той же час книжковий магазин Л. В. Ільницького і М. М. Левченка, що розташувався на Великій Володимирській вулиці, в будинку П. В. Томари, біля театру, був переповнений українськими книжками та брошурами, серед яких, напевно, знаходилися й Шевченкові твори. Достеменно відомо, що в зазначеному книжковому магазині продавалася книжка В. П. Маслова «Т. Г. Шевченко. Біографічний нарис» (М., 1874). При цій книгарні розміщувався і склад україномовних видань [26, л. 1–15 об., 57, 95 об., опись дела; 25, л. 36 об.; 39, арк. 7 зв.].

Місцеві жандарми часто вбачали в розповсюдженні українських «метеликів» справжній «заколот», роблячи «з мухи слона». Свідченням цього є цікава кореспонденція *«Из Полтавы»*, опублікована на сторінках часопису «Набат», що видавався в еміграції ткачовцями – репрезентантами одного з напрямів російського соціально-революційного народництва. Автор кореспонденції сповіщав про наявність у Полтаві як російських «народників», так і українських «хохломанів», які зберігали деякі україномовні закордонні книжки, в тому числі й першу українську соціально-революційну брошуру «Парова машина». Він також указував на факт продажу в Полтаві україномовних брошур-«метеликів», дозволених київською цензурою. Безперечно, серед цих видань могли бути і твори Кобзаря. Утім, в очах місцевих чиновників, таких як Полтавський губернатор, таємний радник М. О. Мартинов, будь-яка україномовна книжка вважалася «революційним виданням». Через таку махрову українофобію Мартинова «метелики» вилучалися з обігу, а книгопродавці припиняли їх продаж за передплатою. Всі примірники цих видань вони зобов'язувалися представити в канцелярію губернатора, де, за деякими даними, спалювалися [9, с. 10 – 11; 21, л. 576].

Прикметно, що все це відбувалося в центральній Наддніпрянщині до Емського указу Олександра II. А після цього горезвісного акта російського самодержавства про легальне видання й розповсюдження україномовних «метеликів», зокрема творів Т. Г. Шевченка, не могло бути й мови. Як зазначав у своєму «Щоденнику» О. Ф. Кістяківський 19 червня 1876 р., *«достатньо одного імені Шевченка, щоб одних залякати, у других викликали підозру, третіх загубити»* [15, с. 175].

У 1876 р. ідейний лідер лівого крила Київської Старої громади М. П. Драгоманов був змушений назавжди виїхати за кордон. Започаткувавши українську демократичну еміграцію, він організував «вільну українську пресу». Серед закордонних громадських видань своє почесне місце посіло закордонне женецьке видання «Кобзаря» 1878 р. Драгоманівська «вільна українська преса» фінансувалися діячами Київської Старої громади, до яких у цій справі приєднали-

ся учасники Київської Молодої громади. Останню Київський губернатор М. П. Гессе назвав у «Щоденній записці від 27 квітня 1877 р. «товариством радикалів-українофілів». За даними цього губернського царського чиновника, на той час київські громадівці вже переправили через Ф. К. Волкова для М. П. Драгоманова в Женеву до 6 тис. крб [23, л. 382–383; 27].

За цих обставин єдиним каналом постачання поезій Т. Г. Шевченка в Наддніпрянщину в другій половині 1870-х рр. стало їх нелегальне транспортування з-за кордону. Про те, що такий канал існував, свідчать матеріали III відділу Власної його імператорської величності канцелярії. З них, наприклад, видно, що в ніч на 11 жовтня 1878 р. між Стояновським та Квасовським постами чинами прикордонної варті на російсько-австрійському кордоні було затримано чотири тюки забороненої літератури загальною кількістю 1 150 примірників здебільшого українських видань. Серед іншої літератури у трьох тюках вилучено 65 примірників Шевченкового «Кобзаря», а в четвертому – 7 примірників видання Т. Г. Шевченка «Княжна. Варнак. Петрусь». Закордонні видання творів Т. Г. Шевченка, зокрема женевський «Кобзар», переправлялися через кордон в Наддніпрянщину й пізніше [2, л. 3; 30, с. 146].

Київські громадівці використовували будь-яку можливість для придбання творів Т. Г. Шевченка, які справляли на них велике враження. Так, О. Ф. Кістяківський, перебуваючи на відпочинку в Австро-Угорщині, придбав мініатюрне женевське видання 1878 р. деяких віршів великого народного поета, серед яких містився знаменитий «Сон». 20 липня 1880 р. він записав у «Щоденнику» про свої емоції з приводу сили почуттів і виразу, уїдливої ненависті до гноблення і рабства, притаманних цій поезії [16, с. 208, 217].

Навіть за вкрай несприятливих суспільно-політичних умов 1880-х рр. діячі Київської Старої громади прагнули опублікувати нові видання Шевченкових творів. Свідченням цього став висновок Петербурзького цензурного комітету для Головного управління в справах друку про вилучення окремих місць із «Кобзаря», поданого в цензуру київським громадівцем В. Л. Беренштамом. Аналіз цього документа свідчить, що український народолобець намагався провести через цензуру повне зібрання творів українського поета. Однак, розглянувши запропонований «Кобзар», російська цензура дала дозвіл на друк лише за умов «дотримання загальноприйнятого російського правопису» та здійснення 11 цензурних виїмок із текстів [35, с. 115–117].

Подібний випадок був непоодиноким. Так, у 1881 р. відомий книгопродавець і видавець Л. В. Ільницький направив до київсько-

го цензора клопотання про дозвіл надрукувати новим виданням раніше опубліковані у Києві брошури, в тому числі «Перебендя. Дума Тараса Шевченка» та «Катерина або нещастне дівоче кохання. Поема Т. Шевченка». Розглянувши подання цього цензора, столичне Головне управління у справах друку підготувало висновок, згідно з яким зазначені передруки дозволялися і навіть без цензурних купюр унаслідок популярності цих творів, але за умов публікації без будь-яких відступів «від загальноприйнятого російського правопису». У тому ж році Головне управління у справах друку повідомило Київському окремому цензоріві з іноземної цензури про заборону передруку поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» [36, с. 187–188, 195].

Діячі Київської Старої громади, зокрема, П. Г. Житецький, К. П. Михальчук та В. П. Науменко залучали студентську молодь до вивчення мовної спадщини Т. Г. Шевченка. Ця робота здійснювалася в межах словникового гуртка. Одним з учасників цього осередку був М. А. Славінський, який залишив цікаві спогади. За його згадками, словникова група студентів на чолі з Г. П. Житецьким отримала завдання вибрати всі слова з «Кобзаря». Кожне слово і його переклад розглядалося й заносилося до спеціального реєстру лише після детального опрацювання. При цьому встановлювався синонімічний ряд не тільки за Шевченковими текстами, а й за іншими авторами та народною мовою. Таким чином здійснювався ретельний фразеологічний аналіз [31, с. 324–325].

Український народолюбець Б. Д. Грінченко зазначав, що виявлені слова записувалися на картки й передавалися діячам Київської Старої громади І. О. Житецькому, О. І. Лоначевському-Петруняці, В. П. Науменку та О. О. Русову, які укладали чернеткову редакцію словника української мови за абеткою на аркушах. У такому вигляді робота над словником тривала до кінця 1880-х рр. Крім вищезазначених осіб, у роботі над словником брали участь понад 20 київських громадівців. Згодом редакторську роботу взяв на себе В. П. Науменко як редактор журналу «Киевская старина», що мала на словник право повної власності. 14 лютого 1902 р. редакція зазначеного часопису передала весь матеріал для остаточної обробки Б. Д. Грінченку, який додав власний матеріал, переробив, упорядкував і видав у Києві в 1907–1909 рр. чотиритомний «Словарь української мови», який містив понад 68 тисяч слів. Безсумнівно, що творча спадщина визначного майстра українського художнього слова Т. Г. Шевченка посіла своє вагоме місце в цьому унікальному виданні [3, с. XIV, XV; 34, с. 1].

Важливо, що патріотична студентська молодь вивчала творчість Т. Г. Шевченка не за кудими «Кобзарями», дозволеними російською цензурою, а за найповнішим на той час прайзким виданням, вида-

ним незадовго перед цим за редакцією українських народолобців Ф. К. Вовка і О. О. Русова. Ця словникова діяльність не тільки сприяла поглибленому знанню української мови молодим поколінням громадівців, робила конкретний внесок у розвиток українського мовознавства, а й благотворно впливала на формування у «словарників» української національної свідомості [31, с. 324–325].

Сильним емоційним засобом популяризації поетичного таланту Т. Г. Шевченка стало покладення його віршів на музику. У цьому контексті особливу роль відіграв родоначальник української класичної музики, діяч Київської Старої громади М. В. Лисенко. У 1871 р. він створив музику до Шевченкового «Кобзаря», що була видана книжкою у Києві книгарнею Б. Й. Корейво [33, с. 334]. У 1875 р. в Києві вийшов у світ «Збірник українських пісень» (вип. 1) М. В. Лисенка, до складу якого увійшла «Музика до Кобзаря» [26, л. 95].

Інтерес Миколи Лисенка до творчої спадщини Тараса Шевченка був цілком органічним. Адже, як точно зазначала українська народолубка С. Ф. Русова, М. В. Лисенко музично вимальовував ту ж Україну, яка так гарно поетично відображена у Шевченковому «Кобзарі». Глибока народність поетичних слів Тараса Шевченка знаходила повну співзвучність у музичних звуках Миколи Лисенка, тим самим ставала вельми доступною розумінню широких мас українства, завдяки органічному поєднанню рідного слова й рідних музичних форм. Утім, справжній талант двох українських народолобців виявлявся й там, де поезії Т. Г. Шевченка, наприклад «Гус», «Минають дні», відбивали широкі, світові змісти. На цій основі музичні твори М. В. Лисенка демонстрували відхід, кажучи словами С. Ф. Русової, «від простоти народних форм до складних гармоній нової музики» [28, с. 290].

За умов посилення русифікаторського курсу царизму після Емського указу 1876 р. Олександра II М. В. Лисенко був змушений погоджуватися на компроміси, щоб хоч якось доносити Шевченкове слово до слухачів. Про це свідчить запис у «Щоденнику» О. Ф. Кістяківського від 5 березня 1877 р., в якому автор з обуренням констатував той факт, що М. В. Лисенко буде давати концерт, де вірші Т. Г. Шевченка і лібрето «Різдвяної ночі» співатимуть у перекладі російською мовою [15, с. 374].

Після сумнозвісного Емського указу значення української пісні помітно зростало. Про це залишив цікаві згадки Микола Стороженко. Описуючи історико-філологічний факультет в Університеті Св. Володимира у Києві періоду 1880-х рр., він пригадував діяльність М. В. Лисенка у справі організації студентських університетських хорів: «Велику користь робили оті хори для пробудження національного співчуття. І саме у той час, як була заборона українському слову,

українська пісня, мов тая річка, текла усе ширшим прутом та захоплювала навіть тих людей, що або байдуже, або вороже ставилися до українства» [33, с. 154]. І хоча М. В. Стороженко в цьому зв'язку не пригадував пісні на вірші Т. Г. Шевченка, уявити хорову діяльність М. В. Лисенка без поетичної спадщини Кобзаря просто неможливо.

Хор М. В. Лисенка являв собою великий гурт молоді, який складався здебільшого зі студентів Університету Св. Володимира та випускниць Київської міністерської гімназії. Значна частина цих хлопців та дівчат належала до української національно свідомої молоді. Загальні співанки (проби) відбувалися в будинку «Мінерашок», розташованому в тій частині Царського саду, що примикав до Хрещатика. Учасники хору співали по три – чотири години. У перервах між співами точилися бесіди, нерідко жваві дискусії, предметом яких були національні українські справи. Щорічно, десь після Різдва, хор М. В. Лисенка давав публічний концерт у Купецькому клубі. Усі ці концерти перетворювалися на українські маніфестації і мали дуже великий успіх у слухачів. Навесні, влітку та на початку осені хор М. В. Лисенка припиняв співанки, хоча продовжував співи у своєрідній «Ботанічній» філії у Ботанічному саду на т. зв. студентській гірці, що йшла спадом уздовж Караваївської вулиці в напрямку до Безаківської. Співи тривали тут до закриття Ботанічного саду і вирізнялися тим, що на них виконувалися не тільки пісні лисенківського репертуару, а й революційні та недозволені п'єси [31, с. 327–329].

Виконання знаменитих музичних композицій М. В. Лисенка на слова Т. Г. Шевченка набуло популярності у середовищі київських громадянців. На початку 80-х рр. XIX ст. свідком цього неодноразово ставав молодий український народолюбець Є. Х. Чикаленко, який відвідував родинні свята у М. В. Лисенка, М. Ф. Комарова та О. О. Русова. Ці заходи часто супроводжувалися співом Шевченкових творів прекрасного тенора О. О. Русова під акомпанемент М. В. Лисенка [40, с. 92].

Діяльність студентського хору М. В. Лисенка тривала впродовж декількох років і не залишилася непоміченою з боку царських можновладців. Так, 4 червня 1887 р. Київський губернатор Л. П. Томара повідомляв Департаменту поліції про наявність «українофільської групи» шанувальників козацтва та Т. Г. Шевченка, яка складалася зі студентів та курсисток і об'єднувалася навколо композитора М. В. Лисенка в межах українського хору.

Учасниками хору, постійними відвідувачами М. В. Лисенка, студентами Київського університету Св. Володимира Бірюковим, Семеновим, Ігнатовичем, Демущим, Корольковим і Поночевним зацікавився начальник Київського губерньського жандармського управління В. Д. Новицький, який дав розпорядження провести у деяких чле-

нів гуртка обшук. За його результатами було виявлено багато українських книжок, а це само по собі вже свідчило в уявленнях жандармського генерала про їхню «неблагонадійність». Нагинки царської влади не обійшли й самого М. В. Лисенка. Тоді ж Головне управління у справах друку заборонило поширення в Росії українських нотних зошитів композитора-народолюбця «Збірник українських пісень» та «Музика до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка» [36, с. 226, 227 – 228].

За спогадами С. О. Єфремова, головними справами Київської Старої громади стало піклування про опорядження могили Т. Г. Шевченка в Каневі, допомога родичам українського поета, охорона права власності на «Кобзар» тощо. Все це слугувало збереженню історичної пам'яті про Тараса Шевченка [7, с. 510; 13, с. 80].

За свідченнями чиновника Київської контрольної палати В. Г. Веледницького, Київська Стара громада притягувала студентську молодь, гімназистів та учителів народних училищ, які утворювали коші, зокрема чорноморський, полтавський, харківський, миргородський та ін. В окремих випадках, таких як щорічні Шевченкові дні («щорічні поминки Шевченка»), учасники всіх цих кошів збиралися разом [1, л. 2]. Таким чином, консолідуюча роль заходів з увічнення пам'яті Кобзаря не викликала сумніву навіть у сучасників, далеких від симпатій українському національному руху.

Ця діяльність не припинялася й у важкі роки консервативно-охоронної урядової реакції за часів царя Олександра III. Діячі Київської Старої громади залишили про Шевченкові роковини неодноразові згадки, в тому числі поетичні. Так, з-під пера М. П. Старицького вийшли вірші «На спомин Т. Г. Шевченка» (1881) та «На роковини Шевченку (До поновлення могили)» (1882). Ці поетичні дописи свідчили, що автор від імені покоління народолюбців емоційно згадував заповіт «братерства та любові» свого пророка, «батька нашого» і сподівався, «що спадуть кайдани вікової зими», висловлював думку про невмирущість «Кобзаря нашого незабутнього» [32, с. 65–66, 70–71]. Подібні поетичні рефлексії М. П. Старицького не пройшли повз увагу царської цензури, яка 1884 р. заборонила поетичні дописи «*На спомин Т. Г. Шевченка*» та «*На роковини Т. Г. Шевченка*», що планувалися до публікації у складі підготовленого до друку альманаху «Рада» [36, с. 206–208].

Аналогічні поетичні рефлексії під назвою «На Шевченковому вечорі (26 лютого 1882 року)» належали іншому відомому діячу Київської Старої громади 1880-х рр. О. Я. Кониському. В ньому поет-народолюбець констатував стан «довгої, темної ночі» і запитував, «коли те сонечко ясне пригріє?», сподіваючись на кінець ночі і постання «теплого, ясного ранку», на благословення «промінням волі» [17, с. 540–541].

Мемуарні свідчення про Шевченкові свята за участю діячів Київської Старої громади залишив М. А. Славінський. За його споминами, ці урочисті меморіальні заходи збирали переповнені зали, хоча відбувалися конспіративно на приватних квартирах. Досить часто Шевченкові свята відзначалися в помешканні родини Лисенків на Рейтарській вулиці. Там був просторий зал з фортепіано, де видатний український композитор-народолюбець М. В. Лисенко давав свої приватні лекції з музики. Задля конспірації на Шевченкові дні припадало якесь родинне свято Лисенків. Щоб у поліції чи в жандармів не було жодних підозр, доповіді про Кобзаря робилися у Лисенків за вечерею. На одному з таких свят громадяни прослухали дві доповіді. Одну – від старогромадівців зробив В. П. Науменко, а другу – від молодогромадівців – М. А. Славінський. Гості слухали доповіді й вечеряли запашною гускою з яблуками [31, с. 348, 350].

Траплялося й так, що Шевченкові свята проходили в центрі Києва, біля самого Хрещатика на Лютеранській вулиці, у приміщенні фотоательє Висоцького. Цей діяч належав до української школи польських поетів, розмовляв українською і допомагав чим міг українським народолюбцям. Його фотоательє мало кілька входів з різних сторін і було нібито спеціально створене для конспіративних сходів громадівців, у тому числі для проведення Шевченкових свят [31, с. 349].

Шевченкові пам'ятні дні мали розпочинатися з панахиди. Для її проведення була потрібна церква, а не приватні помешкання. І хоч церковна служба за душу Т. Г. Шевченка не заборонялася законом, неофіційні директиви її не дозволяли. Проте настоятель старовинної Георгіївської церкви, розташованої на початку Георгіївського провулка, біля самої Св. Софії, не відмовляв українським народолюбцям служити панахиду за народного поета, хоч іноді, коли помічав когось небезпечного, поминав у молитвах не простого Тараса, а «боярина Тараса» [31, с. 349].

В окремих випадках царська влада коливалася від дозволу до заборони панахиди по Т. Г. Шевченку. Так було в 1881 р., коли київські громадівці, зокрема вчені Київського університету Св. Володимира В. Б. Антонович і Ф. Г. Міщенко, письменник та драматург М. П. Старицький, а також інженер Якубовський, просили у Київського губернатора М. П. Гессе дозволу щодо урочистої панахиди з нагоди 20-х роковин смерті народного поета. Позитивному рішення губернатора посприяв сенатор першого департаменту Сенату О. О. Половцев, який ревізував Київську і Чернігівську губернії в 1880–1881 рр. Цьому царському чиновнику гарантував «величайший порядок» під час панахиди особисто О. Ф. Кістяківський.

Однак тодішній панахиді, призначеній на 2 березня 1881 р. в Софійському соборі, не судилося відбутися. Адже напередодні, 1 бе-

резня, народовольці вбили царя Олександра II в Санкт-Петербурзі. Тоді ж Київський губернатор запросив В. Б. Антоновича і рекомендував йому відкласти панахиду по українському поету. Обстановка тоді була напруженою. Ще за кілька днів до царевбивства київський цензор В. Л. Рафальський не дозволив публікацію кількох статей про Т. Г. Шевченка, підготовлених для часопису *«Заря»* на 26 лютого 1881 р. [16, с. 303, 395, 555; 36, с. 182].

Незважаючи на важкі часи політичної реакції, що встановилася за правління царя Олександра III, київські громадівці не припиняли діяльність з увічнення пам'яті геніального українського поета. Особливої актуальності набуло питання про впорядкування могили Кобзаря, адже у жовтні 1882 р. дерев'яний хрест на могилі Т. Г. Шевченка прогнив і звалився [35, с. 119].

Невипадково у лютому 1883 р. на київській квартирі О. Ф. Кістяківського відбулось невелике зібрання українолюбців, присвячене облаштуванню могили «батька Тараса», яка на той час перебувала у повному запустінні. Витрати по приведенню у порядок святого для кожного свідомого українця місця взяв на себе відомий український колекціонер і меценат В. В. Тарновський. Тоді ж ухвалили доручити В. В. Тарновському разом із інженером О. Якубенком і українським бібліографом, критиком, фольклористом і лексикографом М. Ф. Комаровим підготувати проект облаштування могили, яка мала являти собою насипаний курган висотою у три сажені зі встановленим на ньому такої ж висоти чавунним хрестом [16, с. 390, 539, 574].

19 лютого 1883 р. відбулося ще одне зібрання українських народолюбців за участю В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, М. В. Лисенка, Ф. Г. Міщенка, В. П. Науменка, Ф. Т. Панченка, В. Ф. Смиренка, Є. К. Трегубова. У ході обговорення розглядалися прибуткові й витратні друкарські суми та благодійні кошти, які склалися з внесків та виручки за книжки. Примітно, що найбільшим був Шевченківський друкарський фонд, який складався з сум від продажу творів народного поета. У березні 1883 р. мало вийти у світ нове видання *«Кобзаря»* накладом 6 тис. примірників, що дозволяло отримати 6 тис. крб чистого прибутку готівкою. Проте одного разу петербурзьку друкарню, в якій тиражувався *«Кобзар»*, відвідав М. О. Любимов, професор фізики Московського університету, один із найближчих однодумців російського журналіста й публіциста консервативно-охоронного напрямку М. Н. Каткова. Дізнавшись, що там друкується Шевченкова збірка поезій, він висловив думку про необхідність заборони цього видання [16, с. 390–391, 414, 545].

За кілька днів, 26 лютого 1883 р. київський старогромадівець Ф. Т. Панченко улаштував чергові 26-ті Шевченкові роковини, чи не найкращі за інші роки. На урочистий захід зійшлося 150–200 осіб.

Приміщення прикрашав бюст видатного поета-народолюбця, прикрашений вінками. Деякі жінки були вдягнуті в українські національні костюми. У Шевченкових читаннях брали активну участь О. Я. Кониський, С. М. Кулябко, В. П. Науменко, М. П. Старицький. Народолюбці згадували життя поета, вели мову про його історичне значення. На вечорі співав хор, яким керував М. В. Лисенко. Урочистий захід мав проходити за програмою, заздалегідь схваленою комісією. Це мало б гарантувати учасників від дій, які б виходили за межі офіційно дозволеного культурництва. Проте в перебігу заходу педагог і журналіст С. М. Кулябко порушив програму і проголосив обвинувальну промову «з явними натяками на події і утиски». Це викликало загальне невдоволення. До того ж очевидно радикали розвішали на стінах україномовні прокламації [16, с. 394–395; 13, с. 114].

Така поведінка С. М. Кулябка призвела до її критичного обговорення на засіданні Київської Старої громади, що відбувалося у філолога-перекладача, доктора грецької словесності Київського університету Ф. Г. Міщенка 12 березня 1883 р. Тривога громадівців була небезпідставною. Адже незабаром 16 березня того ж року член адміністрації фірми «Брати Яхненки і Симиренки», власник київського заводу мінеральних вод В. Качала, в залі якого відбувався Шевченківський вечір 26 лютого, сповістив О. Ф. Кістяківського про те, що місцевий поліцмейстер веде дізнання про цей захід. Це стало наслідком вищезазначеної промови С. М. Кулябка [16, с. 401, 537, 548].

У 1883 р. в Києві розпочав діяльність український молодіжний гурток «політиків». Цей осередок також організовував Шевченківські вечори, які передбачали слухання реферату про життя і творчість Кобзаря, а зати́м музично-декламаційну частину [13, с. 142–143].

Тим часом, 4 червня 1883 р. В. Г. Шевченко звернувся в Канівську міську управу з клопотанням дозволу на впорядкування могили Кобзаря. Прагнучи зберегти пам'ять про великого поета, він мав намір встановити на могилі брата новий хрест, зробити огорожу й будувати неподалік невелику хатку, де б розмістився сторож. Це було конче необхідно, адже могила, залишаючись без охорони й догляду, з часом піддавалася все більшому руйнуванню.

Як уже зазначалося, В. В. Тарновський висловив бажання сприяти облаштуванню могили. До того ж Полтавські губернські земські збори прийняли постанову про асигнування 500 крб задля реалізації цієї мети. Нарешті в червні 1883 р. роботи з облаштування могили Кобзаря розпочалися. Нагляд за їх ходом здійснював інженер О. Якубенко за дорученням В. Г. Шевченка. Втім, уже 26 червня 1883 р. Київський губернатор розпорядився тимчасово призупинити роботи з облаштування могили, заборонивши будівництво хатини і вимагаючи доказів кровного споріднення Варфоломія і Тараса Шевченків.

Відновлення робіт на могилі Кобзаря виявилось непростою справою. Адже навіть 21 липня 1883 р. Полтавська губерньська земська управа виступала з клопотанням до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора не забороняти впорядкування могили Т. Г. Шевченка. Листування між Київським губернатором та Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором у зв'язку зі спробами перешкодити відновленню могили Т. Г. Шевченка у Каневі тривало і на початку осені 1883 р. Лише 16 вересня того року генерал-губернатор надав дозвіл на побудову сторожової хати та огорожі [35, с. 118–119, 120, 121, 122, 123, 126].

Зазначене не видається випадковим. Так, 20 січня 1884 р. Київський губернатор доносив Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору про можливі демонстрації біля могили Т. Г. Шевченка після її відновлення. Особливо влада побоювалася «овацій» на честь Кобзаря, які могли відбутися на могилі, після панахиди, у вигляді «сходки хохломанів» за участю численних дворян з Переяславського та Золотоноського повітів Полтавської губернії й супроводжуватися промовами українською мовою. Влада непокоїлася, що відкриття облаштованої могили приверне увагу численних симпатиків таланту Т. Г. Шевченка і може спровокувати демонстрації й заворушення [35, с. 124–125].

За часів політичної реакції українські народолюбці не переривали традицію проведення Шевченкових вечорів пам'яті. Черговий такий захід за участю діячів Київської Старої громади відбувся 19 лютого 1884 р. у господі Кістяківських. Усього там зібралося 100 присутніх, серед яких дорослі прихильники таланту Кобзаря і діти. Учасники вечора переглянули домашню виставу, після якої розпочалися танці, співи та музика. Син інспектора народних училищ 1-го району Київської губернії Д. О. Синицького декламував один із найнезаконніших творів Т. Г. Шевченка – поему «Кавказ». Примітно, що саме ця Шевченкова поема була найулюбленішою й декламувалася на студентських вечірках. За три дні до цього вечора вона читалася на зборах київської молоді в присутності 300 осіб обох статей.

Наступним твором великого українського народолюбця у виконанні Синицького мав стати «Сон», хоча О. Ф. Кістяківський попросив декламатора прочитати лише уривок поеми, дозволений цензурою, що й було зроблено. За вечерею господар спілкувався з молоддю, говорячи їй про Т. Г. Шевченка як про національного поета, одного з найбільших «поетів-народолюбців, мученика думки і героя праці». З молоддю спілкувалися також професор історії Київського університету В. Б. Антонович та учитель грецької мови в Другій київській гімназії А. Д. Юркевич [16, с. 390–391, 414, 452, 545, 560, 573].

Як відмічав О. Ф. Кістяківський у своєму «Щоденнику» за 13 березня 1884 р., незабаром проти українських народолюбців «піднялося гоніння», спровоковане вбивством народовольцями відомого російського жандарма, підполковника Г. П. Судейкіна. За цих обставин влада заборонила проведення 26 лютого Шевченкових поминок. Тоді молодь відправила панахиду по поету-народолюбцю у Троїцькій церкві, наслідком якої став документ від генерал-губернатора до таємного радника, попечителя в учбовому окрузі С. П. Голубцова, що спричинив розшук у київських гімназіях [16, с. 458, 527].

У 1880-х рр. навколо Київської Старої громади виникло три українські молодіжні гуртки чисельністю 75 осіб, які працювали над виданням «Хрестоматії». Це і послужило основою для їх найменування «хрестоматійниками». У цьому українському студентському середовищі особливу роль відігравали вечори на честь великого Кобзаря. На подібних вечірках заслуховувалися реферати, виконувалися хоріві й сольні співи, читалися вірші [13, с. 136–139].

Дні Шевченкових роковин викликали підвищену увагу з боку царської влади, яка особливо побоювалася заходів на могилі Кобзаря в Каневі. У цьому контексті вельми промовистим є лист Київського губернатора до Київського, Подільського і Волинського, Тимчасового Чернігівського і Полтавського генерал-губернатора від 4 березня 1886 р. У ньому йшлося про те, що, за даними начальника Київського губернського жандармського управління В. Д. Новицького від 1 лютого того ж року, діючі в Києві та Полтаві «українофільські гуртки» мали намір підготувати якийсь захід «до дня поминок по Шевченку».

На думку начальника київських жандармів, учасники названих гуртків могли з'їхатися 26 лютого на могилу українського поета і організувати там «яку-небудь тенденційну демонстрацію». Отримавши це повідомлення, Київський губернатор доручив Київському повітовому справнику, не вдаючись до розголошення, посилити пильність і поліцейський нагляд за місцем Шевченкової могили. Утім, день 26 лютого 1886 р. пройшов у Каневі спокійно – на могилі Кобзаря не було відвідувачів [38, арк. 26–26 зв.].

Діячі Київської Старої громади багато зробили для розвитку української справи в інших містах і містечках Наддніпрянщини. Так, за даними Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, «особливим сприянням» М. П. Драгоманова користувався М. Ф. Лободовський. Цей діяч Харківської української громади втратив місце сільського учителя в Харківському учбовому окрузі. Натомість він знайшов прихисток на Волині, завдяки родині Косачів, родичів М. П. Драгоманова. Так, Петро Косач надав М. Ф. Лободовському посаду волосного писаря.

На початку 1876 р. у Новоград-Волинському повіті, в селах Райківської волості серед простолудинів, особливо поміж учнів сільських шкіл, стали розповсюджуватися українські книжки і брошури, в тому числі твори Т. Г. Шевченка. Усі ці друковані видання безкоштовно і у великій кількості роздавав селянам, учителям та учням старших класів сільських шкіл М. Ф. Лободовський. Таке «ходіння в народ» українського народолюбця забезпечував П. Косач, який передав йому тюк з книжками. Серед книжок, розданих селянам М. Ф. Лободовським, значилася поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» [22, л. 59, 60, 60 об., 61, 62 об.].

Під впливом іншого ідейного лідера Київської Старої громади В. Б. Антоновича та «школи старих українолюбців» формувалася світогляд О. І. Михалевича, який наприкінці 1870-х рр. став одним із засновників Єлисаветградської української громади. Характерно, що основи його світогляду закладалися ще в Ровенській гімназії, де юнак любив читати Тараса Шевченка, «Основу» та Г. Т. Бокля. Напевно цей ідейний ґрунт посприяв утвердженню його українських народолюбних прагнень під час навчання в Університеті Св. Володимира, де він потрапив під вплив В. Б. Антоновича та його однодумців [8, арк. 1–1 зв.].

У 1879–1880 рр. учасники Єлисаветградської української громади за ініціативою О. І. Михалевича та тодішнього секретаря міського поліцейського управління І. К. Тобілевича поставили завданням здійснювати українські переклади з російськомовних популярних книжок для народу. Крім того, О. І. Михалевич запропонував близькому до себе О. К. Тарковському, який виявляв приналежність до «Народної Волі», відгектографувати на гуртківському гектографі місцевих народовольців «Кобзарик Шевченка», з платою по 40 – 50 коп. за примірник.

Як свідчив інший елисаветградський діяч С. М. Дудін, О. К. Тарковський переказав йому цю пропозицію О. І. Михалевича, зазначаючи, що це мало бути перевидання з женецького видання «Кобзаря». Вельми цікаві свідчення подав ще один член гуртка українолюбців О. Г. Дьяченко, який зізнався, що деякі особи з цього осередку перекладачів-громадівців (до нього входили І. К. Тобілевич, О. І. Михалевич, Є. Х. Чикаленко, О. К. Тарковський, О. Ф. Волошинов, О. Г. Дьяченко та ін.), а головним чином відомий український народолюбець О. О. Русов, склали вибірку з «Кобзаря» Т. Г. Шевченка з метою видати «Кобзар для дітей». Донесення помічника начальника Херсонського губернського жандармського управління штабс-ротмистра Дремлюги в Департамент поліції дозволяє уточнити склад укладачів цього збірника. Це були О. О. Русов, Ф. О. Василевський та О. Ф. Волошинов.

З цього ж документа стає відомо, що на квартирі члена місцевого окружного суду Філоненка було призначено вечір пам'яті Т. Г. Шевченка, на якому планувалося обговорити питання про видання найповнішого зібрання творів Кобзаря, а затим «Кобзаря для дітей». Однак Шевченківський вечір пам'яті відмінили. Єлисаветградські громадівці не змогли втілити в життя низку цікавих ідей. Проте вже сама їх постановка вельми прикметна і свідчить про прагнення українських народолюбців приступити до перевидання й розповсюдження «Кобзаря», увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка в центральній Наддніпрянщині [5, арк. 30 зв., 31, 38, 45 зв., 47 зв. ; 37, арк. 39, 43 – 44, 46].

Щорічні Шевченкові роковини відзначали й діячі Одеської української громади. На зібраннях зачитували й обговорювали реферати, співали українські пісні. Ці заходи з увічнення пам'яті Кобзаря збирали не тільки учасників громади, а й симпатиків. Приміром, 25 лютого 1879 р. Шевченківський вечір відвідало понад 100 осіб. Одеські громадівці ініціювали збір коштів для заснування в Одесі школи імені Шевченка. Всього було зібрано близько 1 400 крб. [13, с. 90].

У 1880-х рр. одеські громадівці підтримували традицію вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Ідейний провідник українського громадського осередку в Одесі М. Ф. Комаров піклувався про видання і розповсюдження творів Кобзаря та його біографії, впорядкування могили великого поета, допомогу його родичам. У зазначений період діячі Одеської української громади продовжували проводити Шевченкові вечори [13, с. 121–122].

У 1880-х рр. Шевченківські свята відбувалися і в Харківській Старій громаді, до кола якої входили колишній кирило-мефодіївець, талановитий оратор Д. П. Пильчиков, перекладач українською мовою «Тараса Бульби» М. В. Гоголя, збирач етнографічних та мовних скарбів М. Ф. Лободовський, відомий український народолюбчець-шістдесятник П. С. Єфименко з дружиною Олександрою, автор українських п'єс, військовий лікар д-р В. С. Александров, знаменитий український вчений-мовознавець О. О. Потебня, член міської думи Павловський, адвокат Станіславський, професор історії Харківського університету Д. І. Багалій, А. Л. Шиманов, С. Левандовський та деякі ін. Приміщення для нелегальних Шевченківських свят часто надавав місцевий заможний домовласник Б. Г. Філонов, який допомагав і грошима українським громадівцям Харкова.

Ці заходи супроводжувалися панахидою, інколи привітаннями поважних українських громадських діячів із Києва, наприклад В. Б. Антоновича, М. В. Лисенка. Про один із таких приїздів М. В. Лисенка до Харкова взимку приблизно 1883–1884-х рр. згадував Є. Х. Чикаленко. Талановитий український композитор був уже до-

бре відомий. Особливо приваблювали оригінальністю й глибоко національним змістом його невеликі твори на слова Кобзаря. «В готелі у Лисенка просто двері не зачинялися, – зазначав мемуарист, – така маса народу до нього ходила і по ділу і без діла, аби побачити нашого славного композитора і патріота». Приїзд М. В. Лисенка став справжньою сенсацією серед харківських українців [40, с. 97, 98, 100, 101, 112; 29, с. 112].

Традиція організовувати Шевченківські вечірки утвердилася в діяльності Харківської студентської громади. Очевидцем такої функції цього українського молодіжного осередку у 1880-х рр. став Є. Х. Чикаленко, переїхавши до Харкова. Ця діяльність була пов'язана з головою зазначеної громади А. Корчак-Чепурківським, «активним і твердим українцем», згодом професором Київського університету [40, с. 96].

У 1880-х рр. Шевченкова спадщина стала об'єктом вивчення українських молодіжних гуртків у Чернігові. Так, у 1883–1884 рр. виник і діяв такий гурток учнівської молоді в Чернігівській духовній семінарії. Учасники цього осередку читали рукописний збірник віршів Т. Г. Шевченка, а член цього гуртка В. Т. Андрієвський окремо організував читання творів українських літераторів, зокрема Т. Г. Шевченка. До цього гуртка, значну роль у якому відігравав Ф. І. Свідерський, мав певне відношення колишній учень Чернігівської духовної семінарії О. Я. Миронович, в якого 15 листопада 1884 р. була вилучена «Програма українських соціалістів». У нього ж під час обшуку вилучили й записну книжечку, в якій, зокрема, було занотовано низку віршів Т. Г. Шевченка [11, с. 253–254].

Вищезазначене дає можливість стверджувати, що в діяльності українських громад і гуртків 70–80-х рр. XIX ст. постать Т. Г. Шевченка відігравала помітне значення. Учасники українського національного руху вивчали, публікували та розповсюджували вільнолюбну й народолюбну Шевченкову поетичну спадщину, досліджували її мовні надбання, покладали вірші Кобзаря на музику. Важливими напрямками діяльності українських народолюбів Наддніпрянщини стало також увічнення історичної пам'яті про Т. Г. Шевченка засобом проведення щорічних Шевченкових роковин, догляду за могилою Кобзаря тощо. Особливо активна діяльність з вивчення й увічнення образу Кобзаря притаманна учасникам Київської Старої громади. Вплив історичної постаті Т. Г. Шевченка простежувався також у діяльності українських громад і гуртків Єлисаветграда, Одеси, Харкова і Чернігова. Ця робота сприяла формуванню і становленню української національної ідентичності, консолідації учасників українського національного руху. Відтак у діяльності українських громад і гуртків Наддніпрянщини 70–80-х рр. XIX ст. постать Т. Г. Шевчен-

ка посіла помітне місце і мала важливе націотворче й культуротворче значення.

Бібліографічні посилання

1. Велєдницький В. Г. Мое первое знакомство с русскими социалистами / В. Г. Велєдницький // Архив дома Плеханова. – Ф. 473, оп. 1, д. 47, л. 1–31.
2. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 109, 3 эксп., 1878 г., д. 431.
3. Гринченко Б. Предисловие / Б. Гринченко // Словарь української мови / упоряд. з додатком власного матер. Борис Грінченко : в 4 т. – К., 1997. – Т. 4. Р – Я / НАН України. Ін-т української мови. – С. І – XXV.
4. Грушевський М. С. Щоденник (1888 – 1894 рр.) / М. С. Грушевський / підгот. до видання, переднє слово, упоряд., комент. і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997.
5. Державний архів Одеської області. – Ф. 5, оп. 1, спр. 1239.
6. Єфремов С. В тісних рямах. Українська книга в 1798 – 1916 рр. / С. Єфремов // Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / упорядк., передмова та примітки Єлеонори Соловей. – К., 2002. – С. 152 – 180.
7. Єфремов С. О. Щоденник (1. 01. 1895 – 4. 02. 1896). Про дні минулі (Спогади) (1876 – 1907) / С. О. Єфремов. – К., 2011.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. X, спр. 5804.
9. Из Полтавы // Набат. – 1876. – № 5. – С. 10 – 11.
10. Забіяка І. Шевченкіана на сторінках журналу «Киевская старина» / І. Забіяка // Наук. зап. Ін-ту журналістики. – Т. 8. – К., 2002. – С. 83–87.
11. Катренко А. До історії формування національної самосвідомості української молоді (80-ті роки XIX ст.) / А. Катренко // Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – 11–12 груд. 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1996. – С. 253–264.
12. Катренко А. Ідейна спадщина Кирило-Мефодіївського товариства в теоретичній і практичній діяльності українських громад 60–90-х років XIX ст. / А. Катренко // Кирило-Мефодіївське тов-во: люди, ідеї і традиції. До 150-річчя створення та діяльності : матер. Всеукр. наук.-освітньої конф. – Переяслав-Хмельницький, трав. 1996 – К., 1996 – С. 68–59.
13. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. : навч. посіб. / А. М. Катренко – К., 1999. – Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст.
14. Катренко А. Т. Г. Шевченко і український національний рух / А. Катренко // Історія України. – 2000. – № 44 (листопад). – С. 1–4.
15. Кістяківський О. Ф. Щоденник: (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1994. – Т. 1 (1874–1879).
16. Кістяківський О. Ф. Щоденник: (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1995. – Т. 2 (1880–1885)
17. Кониський О. Оповідання. Повість. Поетичні твори / О. Кониський ; редкол. : І. О. Дзеверин (голова) [та ін.] ; вступ. ст. М. Є. Сиваченка ; упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука. – К., 1990.
18. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Я. Кониський ; упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В. Л. Смілянська. – К., 1991.

19. *Короткий В.* Участь В. Антоновича у вшануванні пам'яті Т. Шевченка / В. Короткий // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 2001. – Вип. 58. – С. 34–37.
20. *Михалевич О. І.* Спомини про «Київську громаду» / О. І. Михалевич // Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. Х, спр. 5804, арк. 1–5.
21. Российская национальная библиотека. Отдел рукописей. – Ф. 127, оп. 1, д. 14.
22. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 1282, оп. 1, д. 325.
23. РГИА. – Ф. 1282, оп. 3, д. 130.
24. РГИА. – Ф. 1410, оп. 1, д. 176.
25. РГИА. – Ф. 1410, оп. 1, д. 265.
26. РГИА. – Ф. 1410, оп. 1, д. 293.
27. РГИА. – Ф. 1410, оп. 1, д. 398, ч. 2.
28. *Русова С.* Микола Лисенко / С. Русова // *Русова С.* Вибр. педагогічні твори / С. Русова ; упоряд., передм., комент., імен. та бібліограф. покажч. О. В. Прокури. – К., 1996. – С. 289–292.
29. *Русова С.* Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К., 2004.
30. *Рябінін-Скляревський Ол.* Київська Громада 1870-х рр. / Ол. Рябінін-Скляревський // Україна. Наук. двохмісяч. українозн. / під ред. Мих. Грушевського. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 144–162.
31. *Славінський М.* Гортаючи сторінки життя / М. Славінський // *Славінський М.* Заховаю в серці Україну. Поезія. Публіцистика. Спогади / М. Славінський. – К., 2002. – С. 201 – 382.
32. *Старицький М.* Поетичні твори. Драматичні твори / М. Старицький ; редкол. : І. О. Дзеверин (голова) [та ін.] ; вступ. ст. С. Д. Зубкова ; упоряд. і приміт. М. Т. Максименко. – К., 1987.
33. *Стороженко М.* З мого життя / М. Стороженко ; упоряд. тексту та ілюстр., авт. вступ. ст. Василь Уляновський. – К., 2005.
34. *Тараненко О. О.* «Збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка...» (Післямова до «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка) / О. О. Тараненко // Словарь української мови / упоряд. з додатком власного матер. Борис Грінченко : у 4 т. – К., 1997. – Т. 4. Р – Я / НАН України. Ін-т української мови. – С. [1–8].
35. *Тарас Шевченко.* Документи і матеріали: 1814–1963 / упоряд. І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, Ф. К. Сарана [та ін.] ; відп. ред. С. Д. Пількевич. – К., 1963. – 568 с.
36. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. докум і матер. / відп. ред. Г. Боряк. – К., 2013.
37. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 419, оп. 1, спр. 1215.
38. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 539, спр. 2.
39. ЦДІАК України. – Ф. 707, оп. 261 (1875 р.), спр. 17.
40. *Чикаленко Є.* Спогади (1861 – 1907) / Є. Чикаленко. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 12.04.2014

УДК 94(477) «1841/1897»

О. С. Козирев

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ КОВАЛЕВСЬКОГО (1841–1897 рр.)

Висвітлено зміст основних етапів громадсько-політичної діяльності українського народолюбця М. В. Ковалевського. З'ясовано характер зв'язків М. В. Ковалевського з М. П. Драгомановим, В. Г. Мальованим, гуртками української демократичної молоді. Визначено місце і роль М. В. Ковалевського в українському національному русі 60–80-х рр. XIX ст.

Ключові слова: «Стара Громада», російське народництво, українське народолюбство, «Вільна Спілка», соціалісти-федералісти.

А. С. Козырев

Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомлинского

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НИКОЛАЯ КОВАЛЕВСКОГО (1841–1897 гг.)

Освещается содержание основных этапов общественно-политической деятельности украинского народолюбца Н. В. Ковалевского. Выясняется характер связей Н. В. Ковалевского с М. П. Драгомановым, В. Г. Малеванным, кружками украинской демократической молодежи. Определяется место и роль Н. В. Ковалевского в украинском национальном движении 60–80-х годов XIX в.

Ключевые слова: «Старая Громада», российское народничество, украинское народолюбство, «Вольный Союз», социалисты-федералисты.

О. S. Kozyrev

V. O. Sukhomlynskyi Mykolayiv National University

SOCIAL-POLITICAL ACTIVITIES OF MYKOLA KOVALEVSKYI (1841–1897)

Sets the sequence of the main facts of the biography of Nikolay Vasilyevich Kovalevsky, which are relevant to the formation of his socio-political outlook. Indicates that democratic views and active participation N. Kovalevsky in the student's period of activity of the Kiev community complicated getting young men of higher education due to persecution by the authorities.

There is active participation N. Kovalevsky in the major events organized by the Kyiv «Old Hromada» in the 1870-ies. In 1875 and 1876 Kovalevsky was a member of the «Committee of 12» «Old Hromada», who was involved

in the organization of Ukrainian publishing houses outside of the Russian Empire. At meetings of the committee, he kept the radical-democratic views and advocated for the provision of M. P. Drahomanov broad support in the political propaganda of the program of the Ukrainian community movement. Underlines the importance of material and organizational and practical assistance M. Drahomanov, as the «Old Hromada» in Geneva, supported by N. Kovalevsky.

Contents of socio-political activities N. Kowalewski during their stay in Odessa in 1878–1879 years. As part of a particular group, which included Odessa and Kiev «hromadovtsi», he took an active part in the organization of illegal printing-house with the purpose of issue of the Ukrainian propaganda and agitation literature.

Covers events connected with the arrest and subsequent administrative link N. Kowalewski in Eastern Siberia (1879–1882). It is alleged that after returning from siberian exile, N. Kovalevsky continued its activities in the «Old Hromada», remaining faithful companion and successor of M. Dragomanov. In 1883 N. Kovalevsky supported the attempt of Malevannyi to create the Ukrainian social-revolutionary party of socialists-Federalists, – the Ukrainian political society «Free Union».

It is alleged that the reason for the exit N. Kowalewski from the «Old Hromada» was the disagreement with the decision of its leaders refused to continue the financing of publishing activity M. Dragomanov having a political character. It is noted further cooperation N. Kowalewski with M. Drahomanov and the circles of the Ukrainian democratic youth, public figures in the Russian-Ukrainian radical party in Galicia.

N. Kovalevsky played a prominent role in the socio-political movement of Ukraine 60–90-s of the XIX century, as one of the representatives of social-democratic trend in the Ukrainian «narodovlastie». His practical activities N. Kovalevsky contributed to the spread of the ideas of M. Dragomanov in Ukraine, formation of national consciousness of the Ukrainian people.

Key words: «Old Hromada», Russian narodnik movement, Ukrainian narodolyub movement, «Free Union», Socialists-Federalists.

В умовах відродження духовності та національної культури українського народу увагу науковців закономірно привертають постаті учасників громадського руху 60–80-х років XIX ст. Серед них чільне місце по праву належить Миколі Васильовичу Ковалевському (1841–1897 рр.), якого царські урядовці вважали «одним з видатних представників українофільської партії Росії», «другим Драгомановим». Актуальність дослідження зумовлена необхідністю деіфологізації вітчизняної історії на персоналістичному рівні, вибору шляхів формування нового демократичного проводу модерної української нації і подальшої трансформації українського суспільства.

Певні аспекти вказаної теми вже знайшли відбиток у працях О. В. Болдирева [2], С. О. Єкельчика [7], А. М. Катренка [9], Я. А. Катренка [8], О. С. Козирева [12], М. Г. Палієнко [17], Н. С. Побірчен-

ко [18], О. П. Реєнта [20], С. І. Світленка [21], Н. А. Шип [22] та ін., а також у довідковій літературі [11]. Водночас потребує розширення і уточнення фактологічна основа дослідження, що в подальшому надасть можливість повною мірою реконструювати життєвий і творчий шлях М. В. Ковалевського.

Мета статті полягає у висвітленні змісту основних етапів громадсько-політичної діяльності М. В. Ковалевського, визначенні місця діяча в українському національному русі другої половини XIX ст.

Колезький радник Микола Васильович Ковалевський походив із православної дворянської родини, що мала невеликий маєток у Гадяцькому повіті Полтавської губернії. Після закінчення Полтавської гімназії здібний юнак вступив до історико-філологічного факультету Київського університету (1860 р.), де увійшов до українофільського гуртка полтавців, а незабаром прийнятий до Київської громади. Разом з М. П. Драгомановим та іншими громадівцями вчителював у недільній школі та проявив себе, за свідченням товаришів, як «типовий пропагандист, що тільки й вишукував, деб-то найкраще було ширити національне почуття серед молоді».

Після смерті батьків М. В. Ковалевський віддав селянам землю, отриману в спадщину. Демократичні погляди та громадська активність молодого українолюбця призвели до виключення з університету з правом скласти іспити у Харківському університеті (за свідченням громадівця Ю. Ю. Цвітковського, М. В. Ковалевський закінчив Київський університет). Після одержання університетської освіти (1865 р.) та закінчення Вищих педагогічних курсів при Головному військово-учбовому управлінні в Петербурзі він викладав історію в Київській військовій гімназії, водночас ознайомлюючи учнів з історією України, пропагував демократичні погляди. У приватному помешканні вчителя збиралися студенти і гімназисти для читання забороненої літератури, відбувалися зібрання Київської «Старої Громади» [3, с. 200–202; 16, т. 2, с. 371–373; 16, т. 3, с. 542; 5, арк. 1–2].

У 1875–1876 рр. М. В. Ковалевський (псев. Курд, Гамбетта) увійшов разом із В. Б. Антоновичем, В. Л. Беренштамом, Ф. К. Волковим (Вовком), М. П. Драгомановим, П. Г. Житецьким, М. І. Зібером, О. І. Лоначевським, К. П. Михальчуком, В. П. Науменком, Ю. Ю. Цвітковським, Я. М. Шульгіним до складу «Комітету 12-ти», що займався організацією українського закордонного видавництва. На нарадах комітету він дотримувався радикально-демократичних поглядів та виступав за надання М. Драгоманову широкої підтримки у справі політичної постановки «українського питання» [14].

З цього часу М. В. Ковалевський за своїми соціально-політичними поглядами стає переконаним драгоманівцем. Він здійснює регуляр-

ну матеріальну й практичну підтримку закордонної видавничої діяльності М. П. Драгоманова, займаючись збором коштів, організацією перевезення української нелегальної літератури і улаштуванням складів для її зберігання в Наддніпрянській Україні тощо [16, т. 3, с. 541–543].

Український соціаліст-федераліст, старогромадivecь М. А. Галин [15] писав про М. В. Ковалевського: «він був за для Драгоманова тим, чим був Енгельс за для К. Маркса, чим є Чертков за для Л. Толстого, як що ще не більше, бо Ковалевський офіровав і себе і свої власні здобутки за для однієї з Драгомановим мети. Хто знає політичні погляди Драгоманова, той знає і переконання Ковалевського» [16, т. 3, с. 541].

Деякий час М. В. Ковалевський вчителював у Петербурзі, Полтаві, а з весни 1878 р. служив у міській управі Одеси і входив до місцевої української громади. У складі групи одеських і київських громадівців («група В. Мальованого – Р. Житецького») він брав активну участь в організації нелегальної друкарні з метою випуску української пропагандистської та агітаційної літератури, у тому числі газети [13, с. 238–241].

Наприкінці червня 1879 р. М. В. Ковалевського було заарештовано і на початку липня вислано адміністративним порядком спочатку до Мценська у розпорядження Орловського генерал-губернатора, а згодом до Східного Сибіру й поселено у Мінусинську Єнісейської губернії [5, арк. 3–3 зв. ; 6, арк. 119 зв.]. Перебуваючи у Мінусинську восени 1880 р., М. В. Ковалевський написав статтю «*Из мест довольно отдаленных*» (призначену для журналу «*Отечественные записки*»), в якій засудив політичне безправ'я народу та адміністративне свавілля, що панували у Російській імперії. Через протидію з боку єнісейського губернатора та поліції статтю не було надруковано [3, с. 206–224; 20; 21].

Відповідно до рішення Особливої наради від 12 квітня 1882 р. М. В. Ковалевського було звільнено від гласного нагляду поліції і дозволено повернутися із адміністративного заслання, однак із заборорою в'їзду до Москви і Петербурга [5, арк. 4].

Оселившись у липні 1882 р. в Києві, М. В. Ковалевський опинився у скрутному матеріальному становищі через складнощі з працевлаштуванням, однак не змінив політичних переконань і світоглядних цінностей, продовживши діяльність у складі «Старої Громади». Навколо М. В. Ковалевського гуртувалася політично активна українська молодь, що поділяла ідеї М. П. Драгоманова. Він виступав як посередник між М. П. Драгомановим і київськими молодогромадівцями, поширюючи серед останніх українську літературу, видану в Женеві [16, т. 2, с. 377–379].

У 1883 р. М. В. Ковалевський підтримав діяльність свого соратника В. Г. Мальованого щодо утворення політичної партії українських соціалістів-федералістів, для якої останній написав проект програми, відомий як проект «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах». Остаточний варіант політичної програми українських соціалістів-федералістів був укладений спільно В. Мальованим та І. Присецьким і став одним із теоретичних джерел політико-соціальної програми українського товариства «Вільна Спілка» – «*Вольный Союз*». Опублікування М. П. Драгомановим програми «Вільної Спілки» (1884 р.), а також праці «Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. з увагами» (1883, 1885 рр.) стало можливим завдяки фінансовій підтримці М. В. Ковалевського, що викликало негативну реакцію київської «Старої Громади» [11, с. 54–55, 62–65].

М. В. Ковалевський не погодився з рішенням «Старої Громади» відмовитися від подальшого фінансування закордонної видавничої діяльності М. П. Драгоманова. Після гострого конфлікту з цього приводу із старогромадівцем П. І. Житецьким М. В. Ковалевський у знак протесту вийшов із складу товариства. Через І. Я. Франка він передав М. П. Драгоманову прохання написати брошуру про сучасний політичний стан України із визначенням найближчих завдань громадського руху. Крім того М. В. Ковалевський запропонував налагодити у Львові друкування статей та брошур М. П. Драгоманова, не заборонених австрійськими законами [1, с. 159; 4, с. 56–57, 72].

У подальшому М. В. Ковалевський продовжував налагоджувати перевезення українських видань через кордон, влаштовував таємні склади нелегальної літератури на терені Наддніпрянської України, збирав кошти для матеріальної підтримки М. П. Драгоманова, а також Русько-української радикальної партії в Галичині. Також він надавав матеріальну підтримку галицьким виданням «Народ», «Хлібороб», «Громадський голос», «Радикал», «Житє і слово» [19, с. 48; 16, т. 2, с. 543–545; 5, арк. 6].

У середовищі українських народолюбців М. В. Ковалевський здобув популярність як автор брошури «Коротка історія малоруського народу» (1875 р.), виданої у Львові під псевдонімом Іван Маркович, а також багатьох статей у газетах «Народ» і «Радикал» [19, с. 48]. Він закликав демократичну інтелігенцію єднатися з робітниками, заохочуючи останніх до української справи і, поки не «зворушиться село», йти вкупі «з українським освіченим робітником» [16, т. 3, с. 541]. З часу повернення із заслання український народолюбець перебував під негласним наглядом поліції, а його діяльність визнавалась безумовно «шкідливою» для правлячого політичного режиму [5, арк. 5].

У ніч з 3-го на 4-е жовтня 1897 р. Микола Васильович Ковалевський пішов з життя, а 6-го після відспівування у церкві Благовіщення (знесена 1935 р.) на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці тіло було віддане землі на новому Байковому кладовищі. За донесенням начальника київського Головного жандармського управління генерал-майора В. Д. Новицького директору Департаменту поліції від 8 жовтня 1897 р., у числі 40–50 присутніх на похороні були українські громадські діячі В. П. Науменко, М. А. Галин, О. В. Деген, С. В. Деген, О. Я. Кониський, М. С. Кононенко, О. А. Липська (Лисенко), М. В. Лисенко, М. І. Міхновський, І. О. Новицький, М. П. Старицький, Є. К. Тимченко. Діяльну участь у похованні брав лікар Мартин Галін. Витрати були взяті присутніми на себе [5, арк. 78–79 зв.]. Із щирою і палкою промовою, що містила високу оцінку громадського значення діяльності Миколи Васильовича Ковалевського, виступив відомий у подальшому російський публіцист і політичний діяч В. В. Водовозов [16, т. 3, с. 546].

Тож М. В. Ковалевський відіграв помітну роль у суспільно-політичному русі України 60–90-х рр. XIX ст. як один із представників соціально-демократичної течії в українському народолюбстві, який своєю практичною діяльністю сприяв поширенню ідей М. П. Драгоманова на терені України, формування національної самосвідомості українського народу.

Ім'я громадсько-політичного і культурного діяча М. В. Ковалевського, що присвятив життя самовідданому служінню українському народові, заслуговує на повагу і вдячну пам'ять нащадків.

Бібліографічні посилання

1. Антонович М. Недруковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка (з архіву УВАН) / М. Антонович // Укр. історик. – 1989. – № 1–3 (101–103). – С. 148–164.
2. Болдирєв О. В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. / О. В. Болдирєв. – О., 1994.
3. Буда С. Заслання Мик. Вас. Ковалевського (Ненадрукована стаття і листи М. В. Ковалевського) / С. Буда // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 200–224.
4. Возняк М. До історії місії М. Драгоманова / М. Возняк // Україна. – 1929. – Кн. 32 (січень–лютий). – С. 48–72.
5. Державний архів Російської Федерації, м. Москва (далі – ДАРФ). – Ф. 102, 3-є діл-во, 1883 р., оп. 79, спр. 1536, 80 арк.
6. ДАРФ. – Ф. 109, 3 експ. 1879 р., оп. 164, спр. 271, ч. 1.
7. Скульчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття / С. Скульчик; [пер. з англ. М. Климчука, В. Наріжної; ред. Я. Цимбал]. – К., 2010.

8. Катренко А. М. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.) / А. М. Катренко, Я. А. Катренко. – К., 2003. – 180 с.
9. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття : навч. посіб. для студ. іст. фак-тів / А. М. Катренко. – К., 1999. – Ч. 2. 60–90-ті роки XIX ст. – 189 с.
10. Ковалевський М. Зі споминів засланоного без суду / М. Ковалевський // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 11. – С. 52–68; Т. 12. – С. 128–149.
11. Козирев О. С. Володимир Мальований і «Вільна Спілка» / О. С. Козирев // Наукові праці : наук.-метод. журн. – Миколаїв, 2002. – Вип. 2: Іст. науки. – С. 52–67.
12. Козирев О. С. Діяч українського національного руху М. В. Ковалевський / О. С. Козирев // Шоста Всеукр. наук. конф. з іст. краєзнавства (м. Луцьк, вересень–жовтень 1993 р.). – Луцьк, 1993. – С. 149–150.
13. Козирев О. С. Європейські зв'язки українського народолюбця Володимира Мальованого / О. С. Козирев // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 237–246.
14. Козирев О. С. Персональний склад «комітету 12-ти» Київської «Старої Громади» у 1875–1876 роках / О. С. Козирев // Наукові праці : наук.-метод. журн. – Миколаїв, 2006. – Вип. 49. – Т. 62. Іст. науки. – С. 24–26.
15. Козирев О. С. Петербурзька група українських соціалістів-федералістів (1883–1889) : інтелектуальні аспекти / О. С. Козирев // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2012. – Вип. 10. – С. 156–164.
16. *Маг-ін* [Галин М. А.]. Микола Васильович Ковалевський. (Спомини) / *Маг-ін* [М. А. Галин] // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Т. 2. – С. 371–379; Т. 3. – С. 537–547.
17. Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко // Київ. Старовина. – 1998. – № 2. – С. 49–84.
18. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття : у 2 кн. / Н. С. Побірченко. – К., 2000. – Кн. 1 : Київська громада.
19. Провідники духовності в Україні : довідник / за ред. І. Ф. Кураса. – К., 2003.
20. Рєєнт О. П. Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» в модерну добу / О. П. Рєєнт // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – К., 2012. – № 20. – С. 6–37.
21. Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття : зб. наук. пр. / С. І. Світленко. – Д., 2007.
22. Шип Н. А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.) : нариси для самостійного опрацювання з курсу «Історія України» / Н. А. Шип. – К., 2004.

Надійшла до редколегії 11.02.2014

УДК 94(477)«1860/1870»

А. І. Нікітенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**УКРАЇНСЬКІ ЕЛЕМЕНТИ В КОСТЮМІ ТА ІНТЕР'ЄРІ ОСЕЛІ
НАРОДОЛЮБНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ
(60–70 рр. XIX ст.)**

Розглянуто малодосліджену проблему в контексті українського національного руху в 60–70 рр. XIX ст., українські елементи у костюмі та інтер'єрі оселі патріотичної інтелігенції.

Висвітлено основні елементи українського, котрі використовувались народолюбцями для творення власної культури, а також вживання цих елементів у одязі та помешканні.

Ключові слова: українські елементи в культурі, одяг, інтер'єр, побут.

А. И. Никитенко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**УКРАИНСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В КОСТЮМЕ И ИНТЕРЬЕРЕ
ЖИЛИЩА НАРОДОЛЮБНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ
НАДДНЕПРЯНЩИНЫ (60–70 гг. XIX в.)**

Рассмотрена малоисследованная проблема в контексте украинского национального движения в 60–70 гг. XIX в., украинские элементы в костюме и интерьере жилища патриотической интеллигенции.

Освещены основные элементы украинского, которые использовались украинофилами для создания собственной культуры, а также использование этих элементов в одежде и обустройстве жилья.

Ключевые слова: украинские элементы в культуре, одежда, интерьер, быт.

A. I. Nikitenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**THE UKRAINIAN ELEMENTS IN THE SUIT
AND THE INTERIOR OF DWELLINGS
OF THE NARODOLYUBNY INTELLECTUALS
OF NADDNEPRYANSHCHINA (60–70 years XIX century)**

The article is devoted little-explored in the context of Ukrainian national movement in the 60–70 years of 19th century, Ukrainian elements in a suit and interior home patriotic intellectuals. Historiographically Ukrainophile community and its cultural characteristics have been covered in the works of S. Ekelchik, A. Katrenko, N. Pobirchenko, S. Svitlenko and other sources for the writing and publication of archival steel diaries (diary Russov), memoirs

(L. Drahomanova-Shishmanova, L. Myschenko, S. Rusova, M. Starytsky), letters (P. Kulish, S. Loboda, P. Zhitetski, G. Kowalewski), literary works (I. Nechuy - Levitsky, Starytsky, A. Konissky).

The study highlights the key elements of the Ukrainian, who used Ukrainophiles to create their own culture, as well as the use of these elements in clothing and home improvements. This plot is promising for future use for disciplinary fields of cultural history, family history, history of the body.

Key words: Ukrainian elements in culture, fashion, interior, life.

Українська ідея в контексті суспільно-політичної, наукової, літературної та мистецької спадщини народоловної інтелігенції досить плідно вивчається в сучасній вітчизняній історіографії [12; 15; 19]. На фоні ґрунтовних розвідок, присвячених індивідуальним та колективним уявленням інтелігентів, їхній діяльності на благо народу та творчим успіхам малодослідженим залишається надзвичайно цікавий сюжет, котрий лежить відразу в декількох дисциплінарних полях (соціально-історія, історія тіла, ідей та побуту). Як саме українолюбні погляди проявлялися в приватному середовищі інтелігентів та співвідносилися з їхнім трибом життя?

Додатковим аргументом на користь вивчення цієї проблеми є обставини, в яких були змушені діяти українські патріоти в 1860–1870 рр. (пригадаймо принаймні Валуєвський циркуляр та Емський указ, котрий суттєво обмежував можливості користатися українською мовою та вводити до обігу українську книжкову продукцію, репресивні дії поліції відносно окремих представників народоловства (наприклад, хрестоматійні справи Амоса Свидницького і Павла Чубинського) та цілих їх груп (зокрема, Одеської та Полтавської громад [1; 2]). Відтак, чи не єдиним простором для відносно безпечної та постійної демонстрації поглядів та інструментом для національно-опозиційних жестів стали власне тіло (зокрема одяг), облаштування інтер'єру домівки, кухня, організація дозвілля. Оскільки інтелігенти позиціонували себе як українці, народолобці (розуміючи під народом селянство), то постає питання (пошук відповіді на котре і є метою розвідки): які ж саме елементи українського вони обрали для втворення власної культури, які з цих елементів прижилися, стали знаковими, характеристичними для українофільської спільноти? Відразу зазначимо: для аналізу ми обрали дві важливі категорії народоловської культури: одяг та облаштування оселі, що додатково стимулює наявність потужної джерельної бази.

Зауважимо, що під поняттям «**українські елементи**» розуміємо ті атрибути козацької та селянської культури, які були запозичені громадивцями для надання специфічних ознак своїй спільноті, а також винайдення на основі синтезу національної культури та демократичних традицій модерних культурних ознак.

Початок носіння одягу в українському стилі українолюбцями на поч. 60-х рр. XIX ст. було пошуком власної ідентичності, і водночас, щоб задати напрям, у котрому варто рухатися українському суспільству [4, с. 22]. Показовим з цього приводу є випадок, которого у своїх спогадах торкався М. Старицький, цитуючи промову одного з учасників зібрань Київської громади: «Поляки надягли кунтуші і сповідують свій катехізис; надягнімо ж і ми свої косоворотки, жупани та свити... і віросповідуймо своє *credo!*» [21, с. 38] Таким чином, одягу надавалося певне символічне значення. Він повинен був демонструвати певну опозиційність, а його елементи ретельно та прискіпливо відбиралися, щоб якнайкраще відбити ідеологічну складову. Герой не надто знаного, але принципово важливого для розуміння самосвідомості українофілів роману І. Нечуя-Левицького «Хмари» студент Павло Радюк, носіння свити мотивує тим, що «... ми народовці, стаємо на бік народу; ми націонали. Ми протестуємо нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу українську національність...» [11, с. 147].

Використовуючи вбрання як спосіб демонстрування власної приналежності до українолюбної спільноти, інтелігенти мали дискусії щодо вигляду костюму. Промовисто виглядає спогад М. Старицького: «... і ми після довгих та серйозних дебатів вирішили, що на перший раз треба завести хоч би й два костюми: для буднів – чумарку з темно-коричневого драпу, оздоблену шкірою, і шаровари сірі; а для свят суконні жупани, оксамитові темно-сині шаровари і шовкові шалі для поясів...» [21, с. 38]. З іншого боку, демонстрація власної самоідентифікації та супутні їй заходи сприймалися молодими народолюбцями (на початок 1860-х рр. середній вік, скажімо, членів Київської громади, 20 – 25 років) як елемент цікавої гри: «все це імпонувало страшенно... ми відчули себе неначе в середньовічній ратуші на зборах змовників» [21, с. 38].

Використання в чоловічому вбранні селянських та козацьких елементів викликає запитання: як же народолюбці уявляли собі козацький та селянський одяг? Велике значення в розкритті цього питання мають художні тексти, написані громадівцями-літераторами, зокрема І. Нечуєм-Левицьким, О. Кониським, І. Карпенком-Карим, які у своїх творах нерідко виводили образи селянства. Не вдаючися в надмірні подробиці (оскільки детальне висвітлення цього сюжету не входить у завдання даної розвідки), слід зазначити, що костюм українського селянина /селянки, асоціювався у громадівців із функціональністю, грубими тканинами, відсутності розкоші, врешті-решт бідністю. Показові рядки з поезії О. Кониського, в розумінні якого Україна (себто широкі верстви населення) «обідрана така» [13, с. 110] та М. Старицького, який, описуючи селянську дівчину, протиставляв у своєму вірші її «одіж селянську крайову» одягу гордої пані, «яка убирає своє тіло для спещених, заздрих очей» [22, с. 68].

Елементи селянського костюму використовувались українолюбцями і з практичними цілями – для налагодження контактів із сільським населенням. В. Антонович згадував, що під час своїх студентських мандрівок Україною подорож відбував «пішки і в свитках, і нас скрізь сприймали за селянських парубків» [4, с. 32]. Літературним аналогом цієї пригоди став похід П. Радюка до сільської корчми, відвідувачі якої думали, що він також селянин [11, с. 168]. Така практика не стала поодиноким. Один із лідерів Харківської громади О. Потєбня навіть власноручно шив селянські шаровари для ходіння у народ [4, с. 132].

Козацькі елементи (в чоловічому костюмі це верхній одяг, багаті пояси тощо), котрі мали символізувати зв'язок між козащиною та сьогоденням, були притаманними для проведення часу у своєму колі та лоні родини. Дорогі тканини, вигадливе оздоблення викликали справжнє захоплення в українолюбних колах, котрі бачили в носінні такого одягу відблиск козацької слави та величі. Кілька мемуаристів із захопленням згадує про «дужу, міцну постать П. Житецького, схожого на справжнього гетьмана в синьому жупані та козацькій керей» [14, с. 134]. Варто додати, що й сам Павло Гнатович не тільки усвідомлював цю схожість, а й намагався її всіляко підкреслити, відпустивши довгі вуса в козацькому стилі [9, арк. 77].

Тоді, коли про українські елементи в чоловічому костюмі достатньо оповідають джерела, нерідко устами самих чоловіків, то відносно жіночого костюму, себто одягу дружин та доньок народолюбців, цікавість задовольнити значно складніше. Безумовно, частина жінок використовувала ці елементи у своїх щоденних практиках. Зокрема, Л. Драгоманова та О. Косач часто вбиралися в «чудові українські костюми» [14, с. 142], а Є. Милорадович-Скоропадська, меценатка Полтавської громади, приймала гостей в розкішному українському одязі [2, с. 32]. Проте доволі складно збагнути: чи наділяли дружини громадівців національним підтекстом вбрання, яким елементам в одязі надавали перевагу, врешті-решт, чи була це демонстрація власної ідентичності, чи банальне бажання знаходитися у вирі модних тенденцій своєї соціальної групи.

Наприклад, годі й шукати мотивів Ольги Деконор-Лисенко, визнаної за «справжню українську красуню» в середовищі Київської Громади, котрій надзвичайно личило національне вбрання, і вона часто його одягала [18, с. 152]. Також не можна нівелювати те, що нерідкими були випадки, коли діячі Громад брали шлюб з представницями інших національностей або індиферентними відносно українолюбства жінками. Очевидно, що не кожна з них захотіла наскільки проникнутися ідеями народолюбства, як скажімо С. Русова (Ліндфорс) та В. Антонович (Міхель) [18, с. 135–135]. Тож українські еле-

менти в костюмі могли диктуватися модою. На користь цієї тези свідчить тенденція приходити в одязі з українськими елементами на театральні вистави та масові зібрання.

Те, що український елемент у вбранні був модний у середовищі патріотичної інтелігенції, підтверджує тенденція робити світліни в костюмі українського типу, що була поширена як серед чоловіків, так і серед жінок, про що промовисто свідчать фотодокументи. Фото дають нам розуміння, як же уявляли український одяг народолобці. Чоловіки прагнули мати фотокартки дружини, нареченої, або сестри, одягнутої в національне вбрання, або, принаймні, маючи на собі нятяк на нього. Характерним виглядає сюжет з листування П. Житецького з нареченою В. Демченко. Бажаючи мати при собі образ коханої дівчини, він наполягав: «Знімись і непримінно посилає мерщій свою карточку, та в плахті, як обіщала, зі стрічкою, а краще у вінку, візьми у Елі. Та присилуй і Соню (сестру – А. Н.), будь ласкава, знять з себе» [9, арк. 14]. Таким чином, велике значення він надавав тому, щоб фотокартку було зроблено саме з використанням українських елементів.

Коли ж В. Демченко надіслала її, то попри захоплення її зовнішністю, П. Житецький докоряв за певну недбалість при виборі деталей костюму, оскільки далеко від народолобства дівчина не змогла позбавитись від універсальних речей (буденної сорочки, взуття) невдало поєднавши їх з плахтою та вінком: «Дуже хороша вийшла ти, моя ластівко. І досі не надивлюсь, як ягідка червона, і губоньки пишні твої, і погляд твій, і стоїш ти, ніби сирітка яка, і сум і упрік на виду. Жалкую, що в ботинках, а про сорочку не жалкую – добре й так» [9, арк. 19]. Про появу своєрідної традиції фотографуватися в такому вбранні свідчить лист К. Мельник, цивільної дружини В. Антоновича, котра наприкінці 1880-х рр. писала батькам, що: «Не снялась в украинском костюме замолodu, нужно теперь спешить, пока не совсем состарилась» [23, арк. 70].

Деяким деталям одягу, які мали символічне значення в народі, народолобці надавали ігрового сенсу, прагнучи запровадити їх у свій сімейний побут з естетико-символічних міркувань. П. Житецький, наприклад, придбав для своєї майбутньої дружини очіпок, який був головним убором заміжньої жінки, мотивуючи цим, з одного боку, підкреслити її майбутній сімейний статус суто українським елементом. З іншого боку, це мотивувалося почуттям прекрасного, оскільки, одягнувши очіпок, Варвара, за його переконанням, мала стати ще привабливішою [9, арк. 21].

Заходи російського уряду щодо діяльності громад у 1860–1870-х рр, які позначились посиленням контролю над проявами українства, введенням більших обмежень, переслідуванням та адміні-

стративним засланням багатьох членів громадівського руху, обумовили те, що демонстрація своєї національної опозиційності народолобцями ще більше обмежилася простором свого власного дому та найближчого кола. Пригадаймо хоча б слідчу справу відносно Амоса Свидницького, брата відомого українолюбця Анатолія, которого заарештували та звинуватили в підготовці змови за те, що юнак, перебуваючи в селі, одягав український костюм [4, арк. 35]. Частиною одягу, котра демонструвалася всьому іншому суспільству, стала вишита сорочка, яка гармонійно поєднувалася із сучасним європейським верхнім одягом.

Вказівки на вишиту сорочку як елемент народолобства простежуються в багатьох джерелах. За спогадами Л. Мищенко, одним зі способів дозвілля дружин діячів Київської Старої громади стало вишивання сорочок, у той час, коли чоловіки займалися роботою над «Словником» або обговоренням громадської діяльності [14, с. 131]. М. Драгоманов, наприклад, до еміграції практично постійно носив вишиванку. Саме таку сорочку дала чоловіку з собою під час арешту дружина полтавського громадівця В. Лободи Стефанія [6, арк. 78], а Галя Ковалевська, донька знаного українолюбця М. Ковалевського, власноруч вишила сорочку і надіслала її батькові до Мінусинська [11, арк. 1].

Необхідність почувати себе безпечно в суспільстві, бажання не втратити службу та професійний статус, ворожість до виявів українства з боку влади, змушувала народолобців ставитися обережніше до вияву своєї ідентичності за допомогою одягу. Боячись звільнення з Кам'янецької гімназії та подальших життєвих негараздів, П. Житецький з гіркотою писав нареченій: «Ось будеш жить зі мною, то побачиш, як іноді треба шкуру мінять. Ти ж мене знаєш, голубко моя! Скільки раз я казав тобі, що моїх убеждень я нізащо не поміняю. А подивись тепер на мене, який я. Жупан тихенько лежить у сундуці, аж на самім дні, сорочку надіваю тільки на ніч, вусів катма, на плечах синій фрак з золотими гудзиками, морда понівечена, а на устах ласкава усмішка, а на язиці медова річ» [9, арк. 83].

Простором, в якому можна було реалізувати свої національні почуття, окрім простору власного тіла, стала домівка та окремі предмети побуту та інтер'єру, котрі символізували погляди своїх власників. На превеликий жаль, у мемуарній літературі та епістоляріях трапляються лише поодинокі згадки про символічні речі в домі громадівця і, навпаки, зустрічаємо багато інформації про комфортність побуту, меблі, житлові проблеми тощо. Слід зауважити, що певною загальною ознакою, притаманною простору домівки народолобця, був демократизм і простота, переважання концепту зручності над розкошами, оскільки переважна більшість діячів Громад була людьми скром-

них статків. З ужиткової української культури в побуті широко застосовувалися, зокрема, вишиті рушники, якими прикрашали портрети, а також інші речі, оздоблені вишивкою. Вишивання дрібничок велося дружинами та дочками народолюбців. Наприклад, вишиванням українських узорів захоплювалися Стефанія Лобода та Ольга Косач [5; 6]. В останньої була ціла колекція українських народних узорів [14, с. 139].

Але чи надавали цим предметам у інтер'єрі символічного значення громадивці, адже, з одного боку, рушник, чи, наприклад, подушка виконували і практичну роль? С. Єкельчик слушно писав з цього приводу, що латентний смисл такої речі міг актуалізуватися в будь-який момент [4, с. 25]. Надзвичайно цікаво з цього приводу виглядає листування П. Куліша з дружиною Л. Глібовою, П. Глібовою, в котрому чимале місце відводиться простору речей, важливих для українофільської культури: «От, якби Ви, моя кохана пані, приложили труда та вишили мені такий рушник, як у Носа! А я вже знав би, чим Вам віддячити! От заходітесь лиш та вишійте, а я Вам вишлю яку-небудь цяцьку, котрої нема в Чернігові. Коли ж до сього діла Ви не згодні, то знайдіте мені таку, щоб вишила якраз, якраз так, як у Носа!» [7, арк. 1].

Вишита Параскою Глібовою наволочка, котру вона відіслала П. Кулішу до Петербурга, мала, в його очах, не стільки практичне, а скільки символічне значення, оскільки уособлювала собою рідний край: «Прислали Ви мені й наволочечку – я ще на такий наволочечці, тонесенькій та мережаній усякими квітками, голову свою чумацьку положу? Се тільки розложити перед собою на столі та дивитися! Може, як світ почався, такої наволочки ніхто в себе не мав. Дивлюсь да тільки поцмокую, а товариство і близько не підпускаю, щоб хто не вхопивсь, подумавши, що то справді квітки, але вишивані... Нехай же, як дійду великодня, тоді вже сю наволочку на один день надіну, а на ніч зніму...» [8, арк. 1].

Унікальну можливість поглянути на кімнату народолюбця, з виокремленням сакральних для нього речей, дає лист С. Лободи до О. Кониського. Чекаючи повернення чоловіка із заслання, Стефанія взялася підготувати його кабінет: «*Прибрала его кабинет, как было до его отъезда, развесила портреты Кулиша, Шевченка, Костомарова и русских лучших писателей, поставила в углу его лапти и вообще полный малорусский наряд, купленный им летом. Поставила его кресло около письменного стола, а свое неподалеку, как и прежде стояло – теперь жду его, как другие без хозяина временно осиротевшие дома, как Мария Магдалина ждала своего Господина и учителя. Все его платье поперечинивала, повычистила. Книгу положила. Как будто вечером мне придется ее ему читать*» [6, арк. 78]. Таким чи-

ном, з одного боку, це зручна, демократично облаштована кімната, проте наповнена предметами, котрі виразно вказують на ідеологічно-національну позицію В. В. Лободи.

Отже, в процесі витворення власної культури, народолюбці скористались елементами українського, котрі мали демонстративну функцію, адже були покликані відображати їхні погляди та симпатії, приналежність до українства. Інтелігенти на хвилі патріотичного підйому в переважній більшості не тільки не намагалися перебрати селянський триб життя, тобто поринути в справжню сільську атмосферу, а й суттєво розширити спектр елементів українського. Скажімо, негативну реакцію як і від власних рідних, так і від колег по Громаді, отримала спроба О. Кониського ввести вдома традицію одягати костюм народного типу та їсти так, як це робили в селі, коли вся сім'я споживала страву з однієї великої миски [3, с. 140].

Спроба інкорпоруватись до селянства як носія української культури шляхом шлюбу з сільськими дівчатами підпадають під поняття казусу. Знані українолюбці Б. Познанський та Т. Рильський одружилися з селянками. У той час, коли Борис Станіславович цілком долучився до справжнього життя, проживаючи в сільській хаті разом з дружиною-селянкою та її родичами, Тадей Розеславович, взявши за другу дружину селянку Меланію, не зрадив звичному для себе побуту. Б. Познанський, таким чином, повністю перейняв селянський спосіб життя, за що наражався, з одного боку, на співчуття, а з іншого – на критику з боку своїх товаришів та колег по Київській громаді [20, с. 163]. Надзвичайно цікавими з цього приводу є спогади О. Михалевича, в яких він торкався розмови з В. Антоновичем щодо доцільності вступати в шлюб із селянками, оскільки сам виношував такі плани, на що Володимир Боніфатійович відреагував різко негативно, мотивуючи це тим, що від нерівних шлюбів народжуються божевільні діти, приводячи приклад сімейного життя Б. Познанського [10, арк. 4].

Ще однією оригінальною спробою вийти за рамки усталеного шаблону, стало поселення молодого подружжя Русових на хуторі, котрий вони з гумором назвали «Робінзон», натякаючи на розрив зі звичною для них цивілізацією. Олександр Олександрович та Софія Федорівна, вихідці з інтелігентської та дворянської родин відповідно, не мали навчок сільського життя. Русови оселилися в звичайній сільській хаті, самі вели господарство, виконували роботу на городі та в полі. «Щоденник» О. О. Русова є справжньою хронікою побутових бід та негараздів, що сипалися на недосвідчених господарів, котрі, вважаючи себе за українолюбців, із жахом та подивом усвідомили, що фактично не розуміють селян, а селяни майже не розуміють їх [17, с. 80–94].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що творення народолубської культури не обійшлося без використання окремих елементів, що трак-

тувалися як українські, властиві народу. Оскільки патріотична інтелігенція була обмежена в можливостях демонстрації власних поглядів, то надзвичайно важливими їх проявами став костюм та окремі предмети в інтер'єрі оселі. Селянські елементи в одязі вказували на народницьку складову свідомості українолюбців, козацькі – на національний. Одяг був покликаний відображати позицію свого власника. Одночасно, специфіка українських мотивів у вбранні полягала у їх використанні не в робочій обстановці, а під час дозвілля, сімейних свят або зорганізованих народолюбцями зборів та урочистостей. В облаштуванні житла також використовувались окремі деталі, котрі вважались характерними для народу (зокрема, вишивки в різних варіаціях), що повинно було вказувати на національну орієнтацію інтелігенції.

Бібліографічні посилання

1. *Болдирев О.* Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. / О. Болдирев. – О., 1997.
2. *Гніп М.* Громадський рух 1860 рр. / М. Гніп. – Х., 1930. – Кн. 1: Полтавська громада.
3. *Драгоманова-Шишманова Л.* Зі споминів про М. Драгоманова / Л. Драгоманова-Шишманова // Дзвін. – 1991. – № 10 – С. 137–145.
4. *Скельчик С.* Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття / С. Скельчик. – К., 2010.
5. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів та текстології. – Ф. 77, спр. 56, арк. 1.
6. Там само. – Ф. 77, спр. 124, арк. 78.
7. Там само. – Ф. 238, спр. 10, арк. 1.
8. Там само. – Ф. 238, спр. 11, арк. 1–2.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів – Ф. 1, спр. 48003, арк. 1 – 83.
10. Там само. – Ф. 1, спр. 47006, арк. 4.
11. Там само. – Ф. 88, спр. 7, арк. 1.
12. *Катренко А. М.* Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.) / А. М. Катренко. – К., 2003.
13. *Кониський О. Я.* Вибрані твори / О. Я. Кониський. – К., 1986.
14. *Мищенко Л.* З минулого століття / Л. Мищенко // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. М. Грушевський. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 106–160.
15. *Нечуй-Левицький І.* Хмари / І. Нечуй-Левицький. – К., 1993.
16. *Побірченко Н. С.* Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття : у 2 кн. / Н. С. Побірченко. – К., 2000. – Кн. 1. Київська громада.
17. *Рахно О.* З неопублікованих щоденників О. Русова / О. Рахно // Сіверянський літопис. – Чернівці, 2008. – Вип. 2. – С. 80–94.
18. *Русова С.* Мої спомини (1861 – 1879) / С. Русова // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. М. Грушевський. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 135–175.

19. *Світленко С. І.* Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Д., 1999.

20. *Світленко С. І.* Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: [зб. наук. пр.] / С. І. Світленко. – Д., 2007.

21. *Старицький М. П.* К биографии Н. В. Лысенко / М. П. Старицький // *Старицький М. П.* Твори : у 8 т. / М. П. Старицький. – К., 1965. – Т. 8. – С. 38.

22. *Старицький М. П.* Марусі / М. П. Старицький // *Старицький М. П.* Твори : у 8 т. / М. П. Старицький. – К., 1965. – Т. 1. – С. 68.

23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3956, оп. 1, спр. 15, арк. 70.

Надійшла до редколегії 24.04.2014

УДК 94(477)

М. В. Гаухман

Луганський обласний краєзнавчий музей

«КОЗАЦЬКА ПАМ'ЯТЬ»: КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ ЧОРНОСОТЕНЦІВ ВОЛИНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Розглянуто конструювання російської національної ідентичності серед українських селян Волині шляхом відзначення подій козацьких війн середини XVII ст. Показано, що в комеморативних практиках здійснювалися як національна, так і регіональна ідентифікація місцевих селян як членів «великого російського народу» і мешканців Волині та Малоросії.

Ключові слова: національна ідентичність, регіональна ідентичність, історична пам'ять.

М. В. Гаухман

Луганский областной краеведческий музей

«КАЗАЧЬЯ ПАМЯТЬ»: КОММЕМОРАТИВНЫЕ ПРАКТИКИ ЧЕРНОСОТЕНЦЕВ ВОЛЫНИ В НАЧАЛЕ XX в.

Рассмотрено конструирование российской национальной идентичности украинских крестьян Волыни путём празднования событий казачьих войн середины XVII в. Показано, что в коммеморативных практиках происходила как национальная, так и региональная идентификация местных крестьян как членов «великого русского народа» и жителей Волыни и Малороссии.

Ключевые слова: национальная идентичность, региональная идентичность, историческая память.

M. V. Haukhman

Lugansk regional museum of local lore

**«THE COSSACK MEMORY»: COMMEMORATIVE PRACTISE
OF THE VOLHYNIAN CHERNOSOTENTSY
AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY**

Designing of the Russian national identity of the Ukrainian peasants of Volhynia by celebration of events of the Cossack wars of the middle of the 17th century is considered. It is shown that in the commemorative practise it was carried out both national, and regional identification of local peasants as members of «the great Russian people» and inhabitants of Volhynia and Malorossiya.

Key words: national identity, regional identity, historical memory.

Формування української громадянської нації робить актуальними дослідження історичної пам'яті, зокрема комеморативних практик, спрямованих на творення національної та регіональної ідентичності. Національна і регіональна ідентичність є взаємопов'язаними феноменами, адже відображають належність індивіда модерного часу до «уявлених спільнот» різних рівнів. Відносини між національною та регіональною ідентичністю ускладнюються в тих випадках, коли місцеві мешканці мають етнокультурні відмінності від центру, а ментальний простір локальної спільноти містить історичні події, які не завжди вписуються в метанаратив центру. В такому разі національний і регіональний виміри ідентифікації можуть конфліктувати один із одним [24, р. 128–129].

Складний випадок поєднання національної та регіональної ідентичності являла собою ситуація із залученням українських селян Волині до національного проекту «великого російського народу» на початку ХХ ст. Одним із способів здійснення ідентифікації селян для місцевих монархістів, агентів російського проекту, були комеморативні практики, спрямовані на плекання історичної пам'яті про козацькі війни середини ХVІІ ст.

Історіографічна база нашої праці утворена дослідженнями сучасних українських і російських науковців, присвяченими російським правовим силам в імперії Романових загалом і в українських губерніях зокрема. «Першою ластівкою» в історіографії монархічного руху стала монографія Сергія Степанова, в якій розглянуто основні питання ідеології та діяльності російських праворадикалів – т. зв. «чорносопелів» [20]. Особливості діяльності правих партій у період активізації громадського життя імперії напередодні та під час Першої світової війни розглянуто в монографії Юрія Кірюнова [7]. Праворадикальні сили стали провідною тематикою досліджень українсько-російського

історика Ігоря Омелянчука. Чорносотенцям в українських губерніях присвячена його перша монографія [14]; чорносотенний рух у загальноросійських масштабах розглянуто в наступній праці І. Омелянчука, що являє собою справжню енциклопедію з ідеології та діяльності російських монархістів [13]. Політичний діяльності православної церкви на Правобережній Україні стосуються статті Володимира Борщевича та Олександра Федькова [1; 21]. Зазначимо, що в статті О. Федькова приділена увага не тільки Поділля, як випливає із заголовка, а й Волині. Однак питання ставлення монархістів до історичних подій і здійснення ними комеморативних практик для національної ідентифікації населення залишилися поза увагою наших попередників.

Мета нашої статті – охарактеризувати конструювання чорносотенцями ідентичності українських селян Волині на початку ХХ ст. за допомогою комеморативних практик, спрямованих на вшанування подій і постатей середини ХVІІ ст.

Російський національний проект передбачав створення (звісно, за словами націоналістів – захист прав та інтересів) нації, яка складалася з православних східнослов'янських спільнот – «великоросів» (росіян), «малоросів» (українців) та білорусів – і поділяла традиціоналістські монархічні символи та вартості, втілені в тріаді Сергія Уварова – «православ'я, самодержавство, народність» [12, с. 31–41]. Агентами національного проекту були чиновники, інтелектуали-монархісти, російські поміщики та православне духовництво, зокрема й українського етнічного походження.

Російська опозиційна громадськість не належала до агентів російського проекту, що не робило її, так би мовити, «анациональною», але націоналізм серед російської громадськості зазвичай асоціювався з правими поглядами [11, с. 42–45]. Окремо наголосимо на ксенофобії російських націоналістів, а це на поліетнічній і поліконфесійній Волині виразилося в антисемітизмі та полонофобії чорносотенців [5, арк. 3 зв. –4].

Регіональна ідентифікація мешканців Волині здійснювалася членами праворадикальної партії «Союз російського народу» (СРН), що був найбільш масовою російською націоналістичною партією. У регіоні діяли Почаївський і Житомирський відділи СРН, активістами яких були місцеві православні священики. Наприклад, кількість членів Почаївського відділу СРН, що діяв і в сусідніх Київській та Подільській губерніях, перевищувала 100 тис. осіб, а кількість відділень лише на Волині досягала трьохсот [14, с. 37].

Центром Почаївського відділу був монастир, Свято-Успенська Почаївська Лавра. У Лаврі виходили друковані органи чорносотенців Волині – газета «Почаевские известия», яку пізніше змінив «Почаевский листок». Обидві газети відзначалися ксенофобією та мо-

нархічним популізмом. Так, місцеві євреї безрезультатно скаржилися на «Почаевские известия» до Міністерства внутрішніх справ, і навіть місцева влада відзначала «фанатизм» газети «Почаевский листок», який дискредитував самі монархічні ідеї [4, л. 11–11 об. ; 23, арк. 38 зв.].

Наскільки нам відомо, вперше чорносотенці Волині звернулися до комеморації історичних подій і постатей XVII ст. у 1907 р. Тоді в Житомирі Волинський архієпископ Антоній (Храповицький) відслужив панахиду «за знаменитого малоросійського гетьмана» Богдана Хмельницького з нагоди двохсотдвадцятип'ятиріччя його смерті [15, с. 964]. Кореспондент газети «Волынская жизнь» порівняв історичні події: об'єднання «малоросійського народу» на чолі з гетьманом заради захисту православної віри із тогочасним об'єднанням православних людей у лавах «Союзу російського народу» [15, с. 965]. Републікація цієї статті в губернському церковному виданні, «Волынских епархиальных ведомостях», вказувала на застосування комеморативних практик для політизації православного духовництва.

Продовженням комеморації подій козацької історії стало відзначення священиками-чорносотенцями річниці битви під Берестечком 1651 р. Про це місцевий поміщик і молодий історик В'ячеслав Липинський повідомив у листі до літератора Бориса Грінченка у 1908 р.: «...Наші волинські чорносотенці задумали ширити серед народу, *Sui generis* (своєрідну. – М.Г.) національну свідомість і почали з берестецької битви, тобто з живих ще у нас і досі традицій» [10, с. 349].

В. Липинський зневажливо називав російську національну свідомість «своєрідною», адже український і російський національні проекти були конкурентами у прагненні «націоналізувати» місцеве селянство. Однак з'ясування причин перемоги українського та поразки російського націоналізму в Наддніпрянській Україні, підтвердження чого стала масова підтримка українського національного руху в революційному 1917 р., виходить за межі нашої статті.

У 1913 р. на Козацьких могилах з розмахом відсвяткували річницю битви під Берестечком. Літургію на честь козаків проводив єпископ Гавриїл, а на літургії були присутніми вищі волинські чиновники та громадські діячі: волинський губернатор, губернський предводитель дворянства, декілька повітових предводителів дворянства, помічник попечителя Київського навчального округу та голова Житомирського відділу СРН [18, с. 6].

Наприкінці літургії єпископ Гавриїл виголосив невеличку проповідь, в якій, за словами кореспондента «Почаевского листка», «викрив усю неспроможність космополітизму та... застеріг слухачів від сучасних модних захоплень і на закінчення прохав слухачів *наслідувати приклад православних предків-козаків*, тобто бути вірними си-

нами єдиної апостольської та святої православної віри (курсив наш. – М.Г.)» [18, с. 6].

Отже, організатори святкування зверталися до конструювання історичних уявлень місцевого населення, щоб надати йому приклади для наслідування – відправні точки для колективної ідентифікації з православним «великим російським народом».

Після єпископа Гавриїла виступили декілька представників духовництва, один із яких, виходець з Галичини, виголосив палку промову: «Двісті шістдесят років тому на цьому святому місці, ляхи-єзуїти в звірачий спосіб побили наших дідів-козаків, ... за те тільки, що ті наважилися захищати святу православну віру і свою батьківщину. ... Як у давнину мученицька смерть християн була причиною зростання християнства, так і *смерть наших дідів-козаків є причиною нашого національного відродження та укріплення в серцях наших святої православної віри* (курсив наш. – М.Г.)» [17, с. 3]. Однак найбільшу увагу в своїй промові галицький священник приділив сучасній йому боротьбі поляків-католиків проти православних «росіян» (сучасною мовою – українців) Галичини, які залишили греко-католицтво.

Важливою деталлю відзначення річниці битви під Берестечком було те, що під час всенощної молитви, – перед літургією, проведеною єпископом Гавриїлом, – один із проповідників звернувся до мирян «простою місцевою мовою» [18, с. 6], себто українською мовою. Як бачимо, священниками-чорносотенцями керувало намагання бути зрозумілими для українських селян Волині.

«Почаевский листок» присвятив окремий номер урочистостям на Козацьких могилах. А в подальшому на сторінках газети продовжували з'являтися статті, присвячені козацьким війнам. Так, автор статті про полонізацію західних губерній, «колиски Росії», писав про втрату місцевими мешканцями історичної пам'яті: «...Люди Західної Русі забули все, цілковито все, що стосувалося їхніх прадідів: Богдан Хмельницький, навіть Гайдамащина кінця XVIII ст. та про все це немає жодних споминів» [2, с. 10].

У 1914 р. архімандрит Почаївської Лаври Віталій (Максименко) розпочав збір коштів на спорудження церкви, присвяченої козакам, загиблим у битві під Берестечком. В оголошенні про збір коштів архімандрит Віталій навіть вдався до промовистої конфесійної лексики: «...Їх (козаків. – М.Г.) кров була *кров'ю заповіту*, який навіки поєднав у 1654 р. на Переяславській раді Велику і Малу Русь в єдине могутнє царство (курсив наш. – М.Г.)» [3].

Отже, починаючи із 1907 р., волинські священники-чорносотенці відзначали пам'ятні дати, пов'язані з Богданом Хмельницьким і битвою під Берестечком. Причому до святкування річниць битви під Берестечком залучалися селянські маси, а газета «Почаевский листок»

закликала до відродження історичної пам'яті серед волинських селян. Козацькі війни середини XVII ст. розумілися чорносотенцями як боротьба православних росіян з Малоросії проти католицької Польщі, а відтак – як приклад для наслідування сучасникам, уявним нащадкам «дідів-козаків». Вони мали усвідомити російські національні інтереси, які – в очах монархістів – полягали у боротьбі з «полонізмом», як тоді називали польський націоналізм.

Спробуємо визначити причину звернення волинських чорносотенців до відзначення подій козацьких війн середини XVII ст. Ці події були побічними для провідної лінії російського імперського метанаративу – історії «збирання земель» Московським царством / Російською імперією під скіпетром Рюриковичів–Романових [16, с. 106–107]. Однак козацькі війни належали до тих небагатьох сюжетів української історії, які були вписані в російський метанаратив і вивчалися в гімназіях та університетах [8, с. 190–192].

На перший погляд, вибір постаті Богдана Хмельницького та подій козацьких війн, які відбувалися на теренах Волині, за відправні пункти для конструювання російської національної ідентичності серед місцевого населення здається цілком зрозумілим. Проте, як показав Сергій Єсельчик, вивчення курсу російської історії слабо впливало на історичні уявлення освічених людей того часу [6, с. 88–102]. Тож актуальність «локальної» української історії XVII ст. для волинських священиків-чорносотенців навряд чи була безпроблемною та самозрозумілою.

Звернення монархістів до комеморації козацької історії було спричинено, на наш погляд, не стільки її значенням для творення «російськості», скільки потенціалом для конструювання образу «ворога» з католицького населення Волині. Якраз після 1905 р. відбувалося погіршення російсько-польських відносин, зокрема, викликане місіонерською діяльністю Римо-католицької церкви після 1905 р. Загострення міжнаціональних відносин сталося в 1911–1912 рр., коли Холмщина була виділена в окрему губернію, було запроваджено земський устрій у західних губерніях і здійснювалася протидія місіонерській діяльності католицької церкви, яка в очах монархістів була провідником «полонізму». Саме тому антипольські й антикатолицькі висловлювання були доволі поширені на сторінках церковної преси Правобережжя [9, с. 232–235; 19, с. 1121–1122].

Суто релігійна – антикатолицька – пропаганда не була надто дієвою, оскільки постійно відбувалися переходи місцевих мешканців з православ'я до католицизму [22, арк. 12]. Відтак звернення чорносотенців до регіональної історії являло собою ефективний інструмент для «іншування» поляків і католиків, а відтак – національної ідентифікації волинських селян як представників «великого російського народу».

Комеморативні практики чорносотенців були покликані сконструювати російську ідентичність селян Волині, а тому російські націоналісти називали їх «росіянами», проте не «волинцями», не «малоросами» і, зрозуміло, не «українцями», адже монархісти прагнули наголосити на єдності православного «великого російського народу» від Карпат до Камчатки. Однак звернення до регіональної спільноти та історичних подій, побічних для провідної лінії імперського метанаративу, а також застосування священиками української мови, робило цю ідентифікацію й регіональною.

Історична пам'ять нащадків «дідів-козаків» апелювала до мешканців регіонів – Волині та Малоросії. Відтак, попри наміри чорносотенців, відбувалася регіональна ідентифікація українських селян як православних «росіян» Волині та Малоросії з власною – «волинською» чи «малоросійською» – історією. Припускаємо, що регіональна ідентифікація могла потенційно загрожувати російській національній ідентичності, адже в умовах стрімкої політизації початку ХХ ст. перехід від регіонального «малороса» до національного «українця» був цілком можливим.

Таким чином, комеморативні практики чорносотенців Волині були спрямовані на ідентифікацію українських селян з православним «великим російським народом» шляхом протиставлення їх уявному ворогу, «полякам-католикам», через відзначення подій козацьких війн середини ХVІІ ст. Ці комеморативні практики призводили також до конструювання регіональної ідентичності місцевих селян як мешканців Волині та Малоросії / України.

Подальшим напрямом досліджень ролі історичної пам'яті у процесах націєтворення в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. може бути вивчення комеморативних практик української громадськості, спрямованих на ідентифікацію етнічно українських селян як членів української нації.

Бібліографічні посилання

1. *Борщевич В.* Русофільство, чорносотенні погляди волинського православного духовенства першого двадцятиліття ХХ ст. / В. Борщевич // Пробл. гуманітарних наук. Наук. записки ДДПУ. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 24. – С. 250–263.
2. *Вещий.* Польская политика в Западной Руси / Вещий // Почаевский листок. – 1913. – № 30 (1 августа). – С. 9–12.
3. *Виталий (Максименко).* К русским людям. О постройке церкви-памятника на Казацких могилах под Берестечком / Виталий (Максименко) // Почаевский листок. – 1914. – № 20 (29 марта). – С. 6.
4. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 102: Особый отдел, оп. 236, отд. 2-ое, д. 9, ч. 6.
5. Державний архів Житомирської області. – Ф. 1, оп. 35, спр. 2869.

6. *Скельчик С.* Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття / С. Скельчик ; пер. з англ. – К., 2010.

7. *Кирьянов Ю. И.* Правые партии в России. 1911–1917 гг. / Ю. И. Кирьянов. – М., 2001.

8. *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут ; пер. з англ. – К., 2004.

9. *Линчевский Г.* К вопросу о приёмах римско-католической пропаганды и о способах борьбы с нею / Г. Линчевский // Киев. епархиальные ведомости. – 1907. – № 10. – Часть неофициальная. – С. 230–240.

10. *Липинський В.* Твори, архів, студії / В'ячеслав Липинський ; за ред. Я. Пеленського. – К. ; Філадельфія, 2003. – Т. I. Архів. Листування (А–Ж).

11. *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / А. И. Миллер. – СПб., 2000.

12. *Миллер А. И.* История понятия нация в России / А. И. Миллер // «Понятия о России». К исторической семантике имперского периода / под ред. А. Миллера, Д. Сдвижкова, И. Ширле. – М., 2012. – Т. 2. – С. 7–49.

13. *Омельяничук И. В.* Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / И. В. Омельяничук. – К., 2007.

14. *Омельяничук И. В.* Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / И. В. Омельяничук. – К., 2000.

15. Панихида по Богдане Хмельницком и слово архиепископа Антония // Волынские епархиальные ведомости. – 1907. – № 32 (11 ноября). – Часть неофициальная. – С. 964–966.

16. *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій ; авторизований пер. з англ. М. Климчука. – К., 2011.

17. Речь, произнесённая на Казацких могилах православным священником с. Теляж (из Галиции) о. Илечко // Почаевский листок. – 1913. – № 28 (18 июля). – С. 3–4.

18. Святая годовщина // Почаевский листок. – 1913. – № 28 (18 июля). – С. 5–8.

19. *Скрипчинский В.* Католическая пропаганда в Киевской губернии / В. Скрипчинский // Киев. епархиальные ведомости. – 1906. – № 49. – Часть неофициальная. – С. 1119–1124.

20. *Степанов С. А.* Чёрная сотня в России (1905–1914 гг.) / С. А. Степанов. – М., 1992.

21. *Федьков О.* Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку XX ст. / О. Федьков // Молода нація. – 2004. – № 4. – С. 5–21.

22. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442, оп. 642, спр. 411.

23. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442, оп. 861, спр. 259.

24. *Magocsi P. R.* The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus', 1848–1948 / Paul Robert Magocsi. – London–Cambridge, 1978.

Надійшла до редколегії 15.11.2013

УДК 930(061)

Н. М. Кушлакова

*Західнодонбаський інститут Міжрегіональної академії
управління персоналом (м. Павлоград)*

**ИНЖЕНЕРНЕ СПІВТОВАРИСТВО КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ:
ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА (1914 р.)**

Висвітлено соціально-політичну ситуацію в Російській імперії напередодні сторіччя з дня народження Т. Г. Шевченка. Розглянуто громадські науково-технічні об'єднання м. Катеринослава на початку ХХ ст. Досліджено діяльність інженерного співтовариства Катеринославщини по вшануванню пам'яті Великого Кобзаря.

Ключові слова: науково-технічні товариства, громадські об'єднання, Катеринославське відділення Імператорського Російського технічного товариства, Товариський гурток інженерів Катеринославського району.

Н. Н. Кушлакова

*Западнодонбасский институт Межрегиональной академии
управления персоналом (г. Павлоград)*

**ИНЖЕНЕРНОЕ ОБЩЕСТВО ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ:
ЧЕСТВОВАНИЕ ПАМЯТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКО (1914 г.)**

Освещена социально-политическая ситуация в Российской империи накануне столетия со дня рождения Т. Г. Шевченко. Рассмотрены общественные научно-технические объединения г. Екатеринослава в начале ХХ ст. Исследована деятельность инженерного сообщества Екатеринославщины по чествованию памяти Великого Кобзаря.

Ключевые слова: научно-технические общества, общественные объединения, Екатеринославское отделение Императорского Русского технического общества, Товарищеский кружок инженеров Екатеринославского района.

N. M. Kushlakova

*West Donbass institute of Interregional academy
of human resource management (Pavlograd)*

**ENGINEERING SOCIETY OF EKATERINOSLAVSHCHINA:
CELEBRATION OF MEMORY OF T. G. SHEVCHENKO (1914)**

In 1914 there was 100 anniversary of T. Shevchenko birth. In the Russian empire they started preparation to the momentous date in advance. In 1904 at Kyiv authorities created the committee on building the monument of T. Shevchenko in Kyiv, and in 1906, from the greatest permission, they began

collecting donations. In different corners of the state municipal justices, zemstvo boards and rural communities prepared to the celebration of centenary Shevchenko anniversary. Revolutionary events in 1905 resulted in liberalization of domestic policy in the state. The tsar's «Manifest on October 17» declared liberties which mostly the right-wing forces: in the regions with different nationalities there were created monarchist, nationalistic groupments that provoked against the expected Shevchenko anniversary. Anatolii Ivanovich Savenko was one of the basic ideologists of Russian nationalism and Ruthenian identity in Ukraine, he became the most active head of anti-Ukrainian movement. He was a public and political figure, publicist of the beginning the XXth century. Therefore in January 1914 the Secretary of the Interior Mykola Maklakov signed a circular that forbade «Public celebrations in honour of ukrainian writer Taras Shevchenko» in all empire provinces. Despite ministerial circulars, on February 25 and further days there were held everywhere the mass meeting and manifestations, hundreds of resolutions, dead-offices and others. Katerynoslav became probably the only city in Ukraine where mass triumphs passed on occasion of the poet anniversary.

A festive evening dedicated to Shevchenko birthday passed on February 25, 1914 in Katerynoslav English Club. The representatives of different communities, committees, societies, groups, educational establishments took part in this occasion. Katerinoslav representatives of technical intelligentsia did not remain aside as well: Katerynoslav Depatrment of Emperor's Russian Technical Society, Companionable group of Katerynoslav engineers, Surveyors Society of Russia south, Engineers Society (Ekaterinoslav Mining Graduate School) and other. Investigating the history of creation and activity of the indicated scientific technical associations, there were found interesting facts in relation to the celebration of 100 anniversary of T. Shevchenko in Katerinoslav.

Key words: scientific technical society, public associations, Yekaterinoslav Department of Imperial Russian Technical Society, Katerynoslav engineers group.

У березні поточного року вітчизняна й уся світова громадськість святкували 200-ту річницю з дня народження видатного українського поета Тараса Григоровича Шевченка. Його ідеї національної єдності та ідентичності в сучасних соціально-політичних умовах залишаються як ніколи актуальними.

Дослідженню творчості Шевченка, його особистому життю та громадській діяльності присвячено навіть за останні десятиліття велику кількість наукових праць. Зрозуміло, що постать Великого Кобзаря привертає до себе увагу не одного покоління творчої інтелігенції. Предметом нашого дослідження стала діяльність інженерного співтовариства Катеринославщини по вшануванню пам'яті Великого Кобзаря.

У процесі написання даної статті ми мали на меті висвітлити соціально-політичну ситуацію в Російській імперії напередодні сто-

річчя з дня народження Т. Г. Шевченка та діяльність громадських науково-технічних об'єднань Катеринослава на початку XX ст. й дослідити їх діяльність в означених умовах.

У 1914 р. виповнилося сто років з дня народження Т. Шевченка. Підготовка до знаменної дати в Російській імперії почалася завчасно. Ще в 1904 р. при Київській міській думі був створений комітет із спорудження пам'ятника Т. Шевченкові в Києві, а в 1906-му, з найвищого дозволу, почався збір пожертвувань.

У різних куточках держави до святкування столітнього ювілею Т. Шевченка готувалися міські управи, земські збори й сільські громади. Міські думи Одеси, Харкова, Миколаєва, Катеринослава, Варшави, Гродно, Умані, Ромен, Прилук розробляли низку заходів із вшановування пам'яті Великого Кобзаря.

Револьюційні події 1905 р. привели до лібералізації внутрішньої політики в державі. Царський «Маніфест 17 жовтня» декларував вольності, якими найбільшою мірою скористалися украї праві сили: в регіонах зі змішаним населенням створювалися монархічні, націоналістичні, чорносотенні угруповання, які спровокували хвилю виступів проти очікуваного ювілею Т. Г. Шевченка. Одним з основних ідеологів російського націоналізму й малоросійської ідентичності в Україні та найактивнішим очільником антиукраїнського руху став Анатолій Іванович Савенко – громадський та політичний діяч, публіцист початку XX ст. [5].

А. І. Савенко в період 1908–1918 рр. був головою Київського клубу російських націоналістів (ККРН), серед головних завдань якого було вирішення так званого «українського питання». Члени ККРН вважали, що діяльність «свідомих українців» становить серйозну загрозу єдності Російської імперії [4]. На загальних зборах членів 8 березня (23 лютого) 1911 р. голова клубу оприлюднив доповідь «*Певец самостийной Украины*», в якій виступив з різкою критикою творчості Шевченка й закликав широку громадськість утриматись від святкування ювілею поета, тому що «*в творчестве Шевченко могут быть найдены такие элементы, которые не позволяют с уважением относиться к этому поэту*» [5].

Виступаючи офіційним представником клубу, А. І. Савенко опублікував низку антиукраїнських статей, в яких стверджував, що вшановування пам'яті Шевченка, цього «*политического агитатора, заключало бы в себе состав преступления — восхваление преступлений и, стало быть, составляло бы деяние уголовно наказуемое*....

Общее собрание членов клуба националистов считает необходимым предостеречь русское общество, что ... чествования памяти Шевченко, чествует последнего не как поэта, а исключительно как

политического деятеля, яростного врага единой, неделимой России. Из Шевченковских торжеств будет сделана попытка демонстративного роста украинского сепаратизма с целью показать, что все население Малороссии уже проникнуто стремлением к осуществлению идеалов Шевченко, т. е. к отторжению от Российской Империи всей Малороссии, которая по планам Шевченко должна иметь «самостийное существование» [3].

У відповідь на подібні виступи в січні 1914 р. міністр внутрішніх справ Микола Маклаков підписав циркуляр, що забороняв по усіх губерніях імперії публічні вшановування пам'яті Тараса Шевченка. Щодо означеного документу газета «Подольнин» від 30.01.1914 р. повідомляє, що циркуляр забороняв *«публичные чествования малороссийского писателя Тараса Шевченко, наименование его именем учебных заведений, улиц, назначение стипендий, сбор пожертвований на фонд имени Шевченко и всякие общественные собрания по поводу юбилея... Покорнейше прошу вас не допускать к распространению тенденциозной украинской литературы, юбилейной литературы среди учащихся, также вообще каких-либо отступлений от обычного хода будничной работы в день Шевченковского юбилея во вверенной вам школе»* [3].

До міністерського указу приєднався й Святійший Синод, що заборонив служити в церквах 10 березня (25 лютого) панахиди «по рабові Божому Тарасу», хоча сама молитва покликана упокоїти душі, передусім, грішників і злочинців.

Заборона святкування річниці з дня народження Тараса Шевченка порушувала не лише моральні, а й юридичні закони. Зазначимо, що законодавство того часу не дозволяло міністру внутрішніх справ скасовувати будь-які рішення органів самоврядування. Опротестовувати рішення міської думи міг у виняткових випадках тільки губернатор, але ніяк не міністр. Тому й не дивно, що таке грубе ігнорування прав органів самоврядування викликало вибух обурення в широких верствах населення [3].

Усупереч міністерським циркулярам, 10 березня (25 лютого) і подальші дні всюди ознаменувалися мітингами і маніфестаціями, соціальними резолюціями, панахидами й т. ін.

До речі, місто Катеринослав стало чи не єдиним у тодішній Україні, де пройшли масові урочистості з нагоди ювілею поета. До цієї події було приурочено видання повної збірки творів Т. Г. Шевченка з портретом і біографією поета, а також 50 ілюстраціями (друкарня «Катеринослав» Л. М. Ротенберга, 1914 р.). Відкриття Катеринославської картинної галереї (теперішній Дніпропетровський художній музей – один з найстаріших в Україні) навесні 1914 р. було також присвячено пам'ятній даті – 100-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Перша експозиція Катеринославської картинної галереї була роз-

ташована в Потьомкінському палаці, де було представлено 64 твори російських і українських художників.

Святковий вечір, присвячений 100-річчю з дня народження Шевченка, пройшов 25 лютого 1914 року в Катеринославському Англійському клубі (нині – Будинок офіцерів і Український театр ім. Шевченка). На сцені виступали з доповідями представники різних громад, комітетів, товариств, гуртків, навчальних закладів. Не залишились осторонь й представники технічної інтелігенції Катеринослава. Станом на 1914 рік у Катеринославі успішно працювали Катеринославське відділення Імператорського Російського технічного товариства (КВ ІРТТ, 1892 р.), Товариський гурток інженерів Катеринославського району (ТГ ІКр, 1909 р.), Товариство маркшейдерів півдня Росії (ТМІР, 1913), Товариство інженерів, що закінчили КВГУ (ТІ КВГУ, 1911) та ін.

Досліджуючи історію створення та діяльності вказаних науково-технічних об'єднань, було віднайдено цікаві факти щодо святкування 100-річчя Т. Г. Шевченка в Катеринославі. Так, на засіданні загальних зборів Катеринославського відділення ІРТТ 20 лютого 1914 р. головою КВ ІРТТ О. І. Сергієнко було порушено питання участі відділення у святкуваннях з приводу ювілею Т. Г. Шевченка та асигнування коштів на ці заходи. Загальну думку щодо означеного питання висловив гірничий інженер, професор П. Г. Рубін, зазначивши, що Катеринославське відділення *«не должно пройти мимо такого общественного явления, каким является юбилей Т. Г. Шевченко»* [1], тим більше, що Товариський гурток інженерів Катеринославського району (ТГ ІКр) вже проводить підготовчу роботу й пропонує два варіанти участі у святкових заходах: пам'ятний вінок або вітальна адреса. До речі, відомий металург П. Г. Рубін і голова КВ ІРТТ О. І. Сергієнко були також і членами ТГ ІКр. Зважаючи на напружену політичну ситуацію в країні, член товариства І. І. Тихонов (член ТГ ІКр) зауважив, щоб вітальна адреса не містила «політичних тенденцій». Окрім того, за пропозицією П. Г. Рубіна до фонду Шевченківського комітету було асигновано 25 крб [2].

Товариський гурток інженерів Катеринославського району готувався до ювілейних свят заздалегідь, виділивши з бюджету суму у розмірі 46 крб. 50 коп. Протягом 1913 р. було зібрано й відправлено до фонду Шевченківського комітету кошти в сумі 35 крб. на пам'ятник Великому Кобзарю, спорудження якого планувалось на Думській площі м. Києва. До речі, на конкурс було представлено десять проєктів пам'ятника Шевченкові. Безпосередню участь у ювілейних святах від імені ТГ ІКр брали П. Г. Рубін (голова), О. М. Горохов (товариш голови) й І. М. Труба (член Комітету з організації шевченківських

свят). Означена делегація від імені Товариського гуртка інженерів поклала вінок й зачитала вітальну адресу такого змісту:

«Товарищеский Кружок Инженеров Екатеринославского района, присоединяясь к чествованию местным обществом великого народного поэта, приносит ему свою дань глубокого уважения, как певцу высоких гражданских идеалов, как светлой личности, осуществлявшей в жизни безупречное, беззаветное служение этим идеалам, и в то же время как плодотворному деятелю искусства, талантливейшему пионеру русской художественной граюры.

*«Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела. . .
И сохранить полет орла*

И сердце чистой голубицы!» – вот поистине дивный образ человека, – образ чествуемого ныне народного поэта, сумевшего на языке закрепощенной народной массы не только раскрыть весь ужас крепостного права, не только заклеймить позорное насилие человека над человеком, но и поведать такие высокие идеалы гуманности и человеческого братства, которые еще для многих поколений будут служить путеводной звездой в стремлении к общечеловеческому благу.

В ряду славных деятелей, не устававших со времен Радищева возвышать благородный протест против крепостной неволи, голос Шевченка был особенно сильным, особенно убежденным, ибо вышедшего из глубоких недр народных, его – по меткому выражению историка, – сам народ избрал, чтобы поведать миру о его страданиях: своим мощным словом поэт порвал завесу, скрывавшую внутреннюю жизнь народа от взоров образованного общества, и дал потрясающие образы социальной неправды и зла.

Этому гению народному, внесшему драгоценный вклад в общечеловеческую сокровищницу духа, мы пришли поклониться в торжественный день чествования его великой и светлой памяти» [1, с. 5–6].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що Катеринослав став практично єдиним містом в Україні, де пройшли масові урочисті заходи з нагоди 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Активну участь в означених урочистостях брали представники інженерного співтовариства Катеринослава: Катеринославське відділення Імператорсько-

го Російського технічного товариства, Товариський гурток інженерів Катеринославського району та ін.

Бібліографічні посилання

1. Годовой отчет о деятельности Товарищеского кружка инженеров Екатеринославской губернии за 1913–1914 гг. / с приложением. – Екатеринослав, 1914.

2. Журнал общих собраний. Екатеринославское отделение ИРТО. – 20 февраля 1914 г.

3. Запрещенный Шевченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dv-gazeta.info/old/4/zapreshchennyj-shevchenko>.

4. Киевский клуб русских националистов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.

5. Савенко Анатолий Иванович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

Надійшла до редколегії 05.05.2014

УДК 94 (477)«1914/1917»

А. О. Манько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянуто діяльність органів місцевого самоврядування щодо задоволення потреб армії та цивільного населення в роки Першої світової війни.

Ключові слова: біженці, управа.

А. А. Манько

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗЕМСТВ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Рассмотрена деятельность органов местного самоуправления относительно обеспечения нужд армии и гражданского населения в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: беженцы, управа.

A. O. Manko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

ZEMSTVO ACTIVITY IN THE KATERYNOSLAV PROVINCE IN THE YEARS OF WORLD WAR I

One of the problems of modern state organization is the formation of the system of local self-government institutions that are capable to decide tasks of local life. The today's existing investigation on the above mentioned theme gives us the idea about the activity of zemstvo in common, in Russian Empire or Ukraine. They often left the less studied question of the activity of the local self-government institutions in some province as in Katerinoslav itself. The analysis of the activities of semstva is carried with the help of common specific historical investigating methods. Such approach gives an opportunity to show a complex activity of zemstva as to the social providing of population and the economic activity of local self-government institutions during the World War I.

Key words: refugees, justice.

В умовах становлення української державності українські вчені, громадські діячі все частіше звертають свою увагу на позитивний досвід Російської імперії щодо організації місцевого самоуправління, здатного ефективно вирішувати проблеми місцевого життя. Тому актуальним стає врахування досягнень минулого у сфері місцевого самоврядування.

З другої половини XIX ст. – початку XX ст. чільне місце в суспільно-політичному житті країни займають земства – органи місцевого самоврядування, що виникли в 1864 р. після скасування кріпосного права. Реформа місцевого самоврядування була логічним продовженням селянської реформи. У ситуації, що склалася після відміни кріпосницьких порядків, земства поряд з політичною діяльністю забезпечували і суто адміністративно-господарські потреби регіону і краю.

Історіографічні дослідження, які пов'язані з вищезазначеною тематикою і вплинули на її розробку, досить різноманітні за суттю та змістом. Одним з перших здійснив спробу дослідити діяльність земств історик Б. Б. Веселовський у «Истории земств за 40 лет», де зібраний значний фактичний і статистичний матеріал, що не втратив значення і в наш час. У чотиритомній монографії Б. Б. Веселовського проведено аналіз фінансової, господарської і культурної діяльності земств [1]. Історіографічний аналіз діяльності земств продовжили радянські історики, зокрема Н. М. Пірумова. Дослідниця зосередила свою увагу на вивченні діяльності земств у загальноімперському масштабі [12]. Уявлення про внесок земств можемо отримати з праці сучасного ро-

сійського історика Г. О. Герасименка «Земское самоуправление в России», у якій автор аналізує роботу земств у всіх сферах суспільного життя, називає причини виникнення земств та аналізує складнощі, що виникли в ході їх діяльності [3]. Період незалежності української держави відкрив нову сторінку у вивченні діяльності земств. Серед сучасних українських авторів, що досліджують роботу органів місцевого самоврядування можна назвати Т. О. Шаравару, яка вивчає історіографічний аспект діяльності земств [15]; Л. М. Жванко – аналізує становище біженців у роки Першої світової війни [4]. Важливим джерелом для аналізу діяльності земств є Журнали Катеринославського губернського зібрання, які видавалися упродовж усієї діяльності земського самоврядування. У журналах міститься інформація щодо основних питань, які вирішувало земство в той чи інший історичний період, а також подається поіменний список гласних, що дає можливість зробити висновок про соціальне обличчя земства.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі виявлених джерел дослідити діяльність Катеринославського земства в роки Першої світової війни.

Теоретико-методологічну основу публікації складають принципи історизму та об'єктивності. Їх реалізація ґрунтується на використанні аналітичного, історико-політичного, порівняльно-історичного методах дослідження.

Відомий російський історик того часу Б. Б. Веселовський зазначав: «Екатеринославское земство это – типичное земство аграриев» [1, с. 272]. Проте з початком Першої світової війни характер діяльності земств дещо змінився, бо на їхні плечі було покладено відповідальність за матеріальні, трудові ресурси для оборони імперії. Вже 1 серпня 1914 р. було зібрано надзвичайне Катеринославське губернське земське зібрання, де до присутніх звернувся віце-губернатор Катеринославської губернії М. О. Татищев, який наголосив на тому, що головне завдання земств – забезпечення продовольством країну [5, с. 4]. У цілому, тільки за 1914 р. Катеринославське земство змогло заготовити для потреб армії 14 тис. пудів пшениці, 597 тис. пудів пшеничної муки, 475 193 пудів жита та 763 965 пудів житньої муки [7, с. 1260]. Як зазначали самі організатори заготівельної кампанії, головна причина високих темпів заготівлі провіанту та фуражу для армії крилася в утримуванні закупівельних цін на певному рівні, що давало можливість виробникам вигідно продати свою продукцію.

Однак земство вирішувало не тільки питання забезпечення армії продуктами харчування, а й активно сприяло створенню лазаретів для поранених. Так, у ході обговорення питання про допомогу Чер-

воному Хресту була прийнята резолюція за наданням Голови зібрання князя М. П. Урусова, відповідно до якої було створено два рухомих лазарети Червоного Хреста по 50 ліжок кожен, з асигнуванням 92 тис. руб. [6, с. 8]. Уже 21 серпня 1914 р. Катеринославський госпіталь на чолі зі старшим лікарем В. М. Паріном прибув до Бердичева і через 36 годин міг приймати поранених, що надходили з Галицького фронту [13, арк. 10].

Поза увагою земства не залишилися і родини солдат. Згідно з резолюцією Земського зібрання кожному повіту надавалося 25 тис. руб на допомогу найбіднішим родинам призваних на військову службу [6, с. 10]. Воїни, що з певних причин були евакуйовані з театру воєнних дій, могли розраховувати на добовий пайок, для чого земством було виділено 6 тис. руб [6, с. 7].

Війна, що прийшла на зміну розміреному життю мільйонів людей, зруйнувала їх звичний спосіб існування, змусила покинути свої будинки та шукати кращої долі на території Російської імперії, не охопленою війною. Наплив біженців вимагав масштабної організації допомоги, тому не остання роль у покращенні життя цієї категорії населення належить земствам. Тим паче, що Катеринославська губернія виявилася в числі губерній, на території якої осіла найбільша кількість біженців. Статистичні відомості щодо губерній, які змогли прийняти на своїй території найбільшу кількість біженців наведено у табл. 1 [9, с. 82–85].

Таблиця 1

Назва губернії	Загальна кількість біженців по імперії, %	Кількість біженців у губернії	
		осіб	%
Катеринославська	9,23	244 687	7,07
Самарська	5,83	153 865	4,05
Тамбовська	4,75	127 251	3,60
Лифляндська	4,59	121 274	6,95
Харківська	4,48	117 606	3,16

Незважаючи на вищезазначені цифри, головний уповноважений Російського товариства Червоного Хреста князь М. П. Урусов вважав, що ресурси губернії не повністю задіяні для задоволення потреб біженців [9, с. 80].

Усі емігранти були направлені до повітів, однак кількість біженців по повітах не була однаковою. Статистичні дані щодо кількості біженців у окремих повітах подано в табл. 2 [8, с. 370–371].

Таблиця 2

Назва повіту	Кількість біженців
Маріупольський	41205
Павлоградський	29834
Олександрівський	28103
Бахмутський	3373
Слов'яносербський	1868

Такий розподіл біженців по повітах самі ж представники земства пояснювали прагненням захистити промислове серце імперії від можливих виступів, епідемії тощо.

Різницялася не тільки кількість людей, що направлялася до повітів, а й сума на їх утримання, наприклад у Верхньодніпровському повіті допомога на одну людину становила 7 руб 50 коп, тоді як у Бахмутському та Олександрівському повітах тільки 6 руб [13, арк. 5, 7]. Тож не дивно, що члени Земської управи розмірковували над тим, як же змусити цю категорію населення працювати, тим більше, що значна кількість працездатного чоловічого населення перебувала на фронтах Першої світової війни. Так, член Управи В. Я. Яковлев пропонував припинити видавати біженцям матеріальну допомогу і у такий спосіб примусити працювати. Губернський гласний Е. К. Бродський мав дещо поміркованіші погляди і вбачав можливість залучити цю категорію до робіт шляхом упровадження премій. Урешті-решт, Земське зібрання прийняло рішення скоротити матеріальну допомогу біженцям, натомість виплачувати премії тим, хто приступив до виконання робіт [8, с. 116–117].

Крім вищезазначених заходів у шести із восьми повітах працювало бюро праці, що надавало можливість кожному бажаючому знайти певне заняття. Біженці, що переселилися до Катеринославської губернії, обслуговувалися в медичних закладах на рівні з місцевим населенням [8, с. 374]. Незважаючи на всі заходи, які проводило Катеринославське земство для задоволення потреб біженців, а також щодо залучення їх до робіт, попри все це фінансування потреб останніх здійснювалося не своєчасно, що призводило, за словами гласного Олександрівського уїзду К. Б. Міхно, до того, що біженці заважали роботі Управи шляхом вторгнення в приміщення виконавчого органу місцевого самоврядування [5, с. 80].

Здорожчання товарів першої необхідності, житла, паливних матеріалів негативно позначилося не тільки на становищі біженців, а й суттєво торкнулося державних службовців. Доктор політичної економії і статистики К. Г. Воблий писав: «Те, кто получает определенный доход, при обесценивании денег могут приобрести на свой доход меньше количество благ, чем они приобретали раньше» [2, с. 13]. За

період з 1914 р. по 1916 р. ціни на предмети першої необхідності підвищилися на 185 %, а ціни на одяг і взяття більше ніж на 300 %. Виходячи з вищезазначеного, земство прийняло рішення збільшити заробітну плату державним службовцям Губернського Земства від 10 до 30 % залежно від заробітку кожного службовця [10, с. 21].

Земське самоуправління займає помітне місце в історії формування органів місцевого самоврядування. Адже воно ближче стояло до потреб населення, ніж офіційна влада.

Найбільш яскраво проявилася роль земства в історії за часів Першої світової війни, коли воно активно долучалося до справи допомоги армії у різних формах: лікування поранених на фронтах солдатів, турбота про родини військовослужбовців, біженців, вирішення нагальних соціально-економічних питань.

Значення діяльності органів місцевого самоврядування для країни не можливо переоцінити, особливо у вирішенні питань господарчого і соціального значення, якими безпосередньо займалися земські управи, котрі прагли надати посильну допомогу населенню губернії у справі забезпечення його усім необхідним у часи нестачі товарів першої необхідності та неймовірної дорожнечі.

Бібліографічні посилання

1. *Веселовський Б. Б.* История земства / Б. Б. Веселовский. – СПб., 1911. – Т. 4.
2. *Воблый К. Г.* К вопросу о причинах современной дороговизны / К. Г. Воблый. – К., 1915.
3. *Герасименко Г. А.* Земское самоуправление в России / Г. А. Герасименко. – М., 1990.
4. *Жванко Л. М.* Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії (1914-1915) / Л. М. Жванко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. 14. – С. 233–246.
5. Журналы Александровского Уездного Земского Собрания 50-й очередной сессии 1915 г. – Александровск, 1916.
6. Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 1 августа 1914 г. – Екатеринослав, 1914.
7. Журналы Екатеринославского Губернского Земского Собрания 49-й очередной сессии 1914 г. – Екатеринослав, 1916.
8. Журналы Екатеринославского Губернского Земского Собрания 50-й очередной сессии 1915 г. – Екатеринослав, 1916.
9. Журнал Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 г. – Екатеринослав, 1916. – С. 82–85.
10. Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 20 ноября 1916 г. – Екатеринослав, 1916.
11. Журналы Екатеринославского Губернского Земского Собрания 51-й очередной сессии 1917 г. – Екатеринослав, 1917.
12. *Пирумова Н. М.* Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX века / Н. М. Пирумова. – М., 1981.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 719, оп. 1, спр. 416.

14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 719, оп. 1, спр. 7.

15. *Шаравара Т. О.* Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864–1917) : Історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. О. Шаравара. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 25.09.2014

-

УДК 94 (477) «1917/1918»

М. О. Манько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КУЛЬТУРНО-НАУКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДІЯЧІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Зроблено спробу проаналізувати якісний склад урядовців періоду національно-визвольних змагань через призму становлення національної еліти в українському суспільстві за умови відсутності власної держави.

Ключові слова: національна еліта, інтелігенція, Мала Рада, «історична нація».

М. А. Манько

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

КУЛЬТУРНО-НАУЧНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ДЕЯТЕЛЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДЫ

Сделана попытка проанализировать качественный потенциал представителей политической элиты через призму становления национальной элиты в украинском обществе в условиях отсутствия национального государства.

Ключевые слова: национальная элита, элита, интеллигенция, Малая Рада, «историческая нация».

М. А. Manko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

CULTURAL AND SCIENTIFIC POTENTIAL OF FIGURES OF THE CENTRAL RADA

During the creation of the national state, one of the most important things in Ukraine is still remains the overestimation of all overestimation of

its own past history, studding of the ways of forming of the national elite in different periods of the Ukrainian history. The investigations that today are devoted to the national liberation struggle of Ukrainian people (March 1917 – April 1918) presents the events in Ukraine. The question about the formation and functioning of the national elite in context of fundamental changes in the Ukrainian society. The main component in the estimation of the political situation is the analysis of competence of the state employees.

In this article it was made an attempt to analyze with the help of common concrete historical methods and in the light elitistic theories of cultural scientific potential of the Ukrainian national elite together with the state building and to stress the common tendencies of the formation of the national elite during the national liberation struggle.

Key words: national elite, elite, intelligentsia, Small Soviet, «historical nation».

XX ст. увійшло в історію світової цивілізації як одне із найбільш суперечливих століть: з одного боку стрімкий розвиток науки покращував умови життя людини, підвищував рівень медичного обслуговування та освіти, а отже і стимулював зростання чисельності населення і середніх показників тривалості життя. Поряд з цим XX ст. ознаменувалося кровопролитними світовими війнами, появою зброї масового знищення, поділу світу на ворогуючі табори.

Україна через вдале географічне розташування опинилася в центрі геополітичних інтриг провідних держав світу. Поневолена, позбавлена права на національне самовизначення вона так би і залишилася розмінної монетою політичної гри, проте у березні 1917 р. зажеврила надія на створення власної незалежної, суверенної держави. Адже до влади прийшли представники національної еліти.

Елітарні групи людей створюються на зрізових поверххах усіх сфер та галузей суспільного життя – економіко-господарській, науково-інтелектуальній, художньо-мистецькій, інженерно-технічній, публіцистичній.

Більшість українського населення становили селяни, в різних регіонах цей показник коливався від 86 до 94 % [13, с. 10], при тому, що лише 5 % українців займалися розумовою працею [14, с. 18]. По суті українська нація залишалася етносом без ідейних провідників [13, с. 13]. Тому формування керівного органу Центральної Ради з представників української інтелектуальної еліти можна вважати великим здобутком українського визвольного руху.

Мета статті: проаналізувати культурно-науковий потенціал діячів Української Центральної Ради на прикладі функціонерів виконавчого Комітету.

Питання формування, циркуляції та функціонування еліт у різні епохи історичного розвитку світових цивілізацій розробляли: Аріс-

тотель, Платон, Макіавеллі, В. Парето, Г. Моска, К. Мангейм, Р. Міхельс, Х. Ортега-і-Гасет, М. Вебер, А. Тойнбі та ін. [2, с. 5; 10, с. 91]. На українських землях цей напрям починає активно розвиватися на початку ХХ ст. у працях Д. Донцова, М. Шаповала та В. Липинського. Значний вклад у розуміння поняття «еліти» внесли й українські вчені: В. Андрущенко, В. Горський, В. Журавський, М. Михальченко [9].

У радянський період у вітчизняному суспільствознавстві поняття еліти майже не використовувалося. Воно розглядалося лише в контексті буржуазних суспільств [10, с. 92].

Під поняттям «еліта» ми розумітимемо «сукупність індивідів, що володіють владою, приймають рішення стосовно змісту й розподілу основних цінностей у суспільстві. Це ті, хто в різних сферах діяльності перебуває на вершині ієрархії, хто займає важливі привілейовані позиції завдяки своєму престижу та багатству» [2; 9].

Дослідження революційних подій 1917–1918-х рр. посіло значне місце в українській історіографії. Радянська історіографія вивчала ці події через призму Великої Жовтневої революції, навішуючи при цьому на український рух ярлики [12, с. 10]. Паралельно з тим у середовищі української діаспори йшла кропітка робота щодо переосмислення революційного руху в Україні. Ключовими елементами цих досліджень стали орієнтири на національне відродження, прагнення нації до суверенітету та соборності [12, с. 10]. Нові ідеї у розробці питання українського національно-визвольного руху розпочалися після проголошення незалежності України. Найбільш відомими дослідниками цього періоду є В. Верстюк, В. Солдатенко, М. Пиріг [3; 4; 11]. Проте діяльність української еліти періоду Центральної Ради та вплив особистих якостей діячів національно-визвольного руху на перебіг подій залишається маловивченим.

Джерельна база дослідження революційних подій в Україні є значною. Вона складається з документальних джерел, що знаходяться переважно в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління [1], періодичної преси, матеріалів особового походження: спогадів, щоденників, листів, автобіографій [1; 7; 8; 12].

Культурно-науковий потенціал – це система продукування знань, що базується на особистих якостях, рівні освіченості та схильності до наукової роботи. Відповідно до вищезазначеного при аналізі постатей державних службовців доречно використовувати такі критерії: рівень освіченості, сфера професійних інтересів та вік можновладців.

У питанні наукового потенціалу учасників визвольних змагань 1917–1918 рр. можна виокремити три аспекти. Перший – культурно-наукові здобутки «верхівки» Центральної Ради – її виконавчого комітету (з липня 1917 р. перейменовано в Малу Раду, основним завдан-

ням якої було обговорення, підготовка проектів рішень з найважливіших політичних, економічних, військових питань) та Генерального Секретаріату – виконавчого органу Центральної Ради. Другий – науковий потенціал українців, що входили до Центральної Ради, приймаючи рішення про впорядкування державного життя на її сесіях. Третій аспект полягає у вивченні наукового потенціалу представників Центральної Ради на місцях. Зупинимося на першій складовій означеної проблематики.

В. Верстюк, Т. Осташко у збірнику «Діячі Української Центральної Ради» подають склад Комітету, який було обрано 8 квітня 1917 р. До нього входили: голова, два заступники та 20 членів [3, с. 238].

Упродовж всієї історії людства великі і малі спільноти завжди потребували спеціалістів, професійна підготовка і кваліфікація яких не тільки б відповідала вимогам часу, а й випереджала їх. В епоху докорінних змін українське суспільство як ніколи потребувало освічених керманичів, які б змогли вирішити найгостріші проблеми української реальності. До роботи у виконавчому Комітеті (з липня 1917 р. – Мала Рада) залучили спеціалістів різноманітних профілів, у тому числі і теоретиків з числа науковців. Близько 24 % діячів за професією належали до істориків, які займалися як викладацькою, так і науковою роботою. Серед них: М. Грушевський, С. Єфремов, О. Шульгін, Л. Чикаленко; 19 % припадало на економістів. Не менш солідною була частка письменників, серед яких найбільш відомі: В. Винниченко, Марія О'Конор-Вілінська. 10 % належала публіцистам. У цілому ж науковою діяльністю займалися 48 %, із них у галузі історичної науки – 50 %, літературознавства та економіки по 20 % відповідно [3; 5].

Рівень освіченості функціонерів був вищим середнього і становив 67 %. Із них дві вищі освіти мали чотири діячі (29 %) та двоє навчалися за кордоном (14 %). Середню освіту здобули чотири представники виконавчого Комітету, що становить 14 % від загальної кількості. Показовим є той факт, що двоє державних службовців не мали середньої освіти, при тому завдяки своїм здібностям змогли опанувати грамоту (Г. Одинець) та основи економічної справи (Х. Барановський) самостійно [3; 6].

Ще однією особливістю національної еліти, яка залучалася до управління державою був молодий вік урядовців, наймолодшому із членів Комітету виповнилося 24 роки. Найстаршими діячами Малої Ради були М. Грушевський та В. О'Конор-Вілінська, які на момент обрання подолали 50-літній рубіж. До адміністративного апарату Центральної Ради активно залучалася молодь, так наприклад 24 % становили особи, вік яких не перевищував тридцяти років, 33 % припадає на чоловіків до 40 років. Ще 24 % урядовців знаходилися у вікових рамках від 40 до 50 років. Слід відмітити і той факт, що в апа-

раті Малої Ради були відсутні діячі, яким виповнилося більше 55 років. У цілому середній вік функціонерів становив 37 років [3, с. 238].

Про велику активність молодого покоління в політичному житті країни свідчать і спомини учасників революції. Так М. Ковалевський, якому в буремні роки виповнилося 28 років у книзі «При джерелах боротьби» писав: «Молоде покоління, яке пережило бурхливі події революції 1905 року, блукало ще на бездоріжжі та інстинктивно шукало виходу на ширший шлях визвольної боротьби...» [7, с. 18]. Ще один сучасник революційних подій в Україні І. Майстренко писав: «Одні старші – «старорежимники», інші, молодші-революційне покоління» [8, с. 2].

Активність молодого покоління була зумовлена закономірностями формування еліт. У процесі формування національної еліти провідна роль відводиться «історичній нації», тоді ж як українці, що не мали власної держави, були приречені на асиміляцію провідників українства – національну еліту, а отже і на погіршення соціальних, політичних та культурних умов життя. Саме збереження вищих соціальних верств, які виступають носієм політичної свідомості, Т. Марусик, український історик суспільно-політичної думки вважала головним критерієм становлення національної еліти. Національності, які залишаються неісторичними, формують нові еліти у формі інтелігенції. Лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії породила нову генерацію українців, які інакше бачили майбутнє України [9, с. 181].

Аналізуючи вікові групи, що були представлені в Малій Раді, ми звернули увагу на те, що середній вік жінок був вищим на 12 років ніж у чоловіків, і складав 47 років. До того українська політична еліта, що працювала у Малій Раді, у своєму складі мала лише три жінки. Така гендерна нерівність викликана консерватизмом тогочасного суспільства, в якому жінкам відводилася роль «берегинь домашнього вогнища».

Найбільш одіозною постаттю національно-визвольних змагань був М. С. Грушевський, людина, яка встигла зарекомендувати себе талановитим науковцем ще задовго до початку революції. Він займається консолідацією українських наукових сил, не обмежуючи свою діяльність лише Галичиною, де працював на той момент, а поширює її на Наддніпрянську Україну. Паралельно з цим працює над власними дослідженнями, тим паче, що сфера його наукових інтересів була дуже широкою – від різних періодів історичної науки до галузей суспільствознавства. Варто наголосити, що до 1904 року він був автором 591 публікацій [5].

Національно-визвольні змагання (березень 1917 – квітень 1918 рр.) підготували ґрунт для трансформації українського народу в політичну націю, яка змогла реалізувати свої державницькі устремління. Революційна доба висунула на політичну арену обдарованих про-

відників українського руху в особі М. Грушевського, В. Винниченка, М. Міхновського та ін.

Формування світоглядних орієнтирів української національної еліти відбувалося в складних зовнішньо- та внутрішньополітичних умовах. Їхня свідомість формувалася під впливом багатьох чинників, що і визначила подальшу долю Української революції. На світоглядних орієнтирах діячів Української Центральної Ради не міг не позначитися той факт, що майже два століття українська держава перебувала під владою імперій: або Австро-Угорської, або Російської.

Розглядаючи фактори формування національної еліти, не можна відкидати особистісні якості кожної людини, її професійні уміння та навички для виконання управлінських функцій та бажання керувати.

Значна частина представників українських національно-визвольних змагань мали вищу освіту, були відомими діячами української науки та мали власний варіант розвитку України. Серед керівників українського руху періоду революції: історики, економісти, публіцисти, літературознавці, мистецтвознавці та письменники. Характерною особливістю української національної еліти цього періоду був молодий вік урядовців Центральної Ради. Молодь по-іншому вбачала подальше майбутнє для української держави, проте саме вона була більш схильною до романтизації та ідеалізації історичної реальності, що позначалася на сприйнятті ситуації в країні. Тож, очевидно, відсутність практичних навиків в управлінні державою, відокремленість еліти від українського народу та молодий вік значної частини урядовців пришвидшили падіння Центральної Ради.

Бібліографічні посилання

1. Архівні установи України : довідник / редкол. Г. В. Боряк (голова). – К., 2005. – Т. 1: Державні архіви. – С. 45–67.
2. Васильєва Л. Н. Теория элит: социология политики / Л. Н. Васильева. – М., 2011.
3. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1996.
4. Верстюк В., Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років : зб. наук. ст. / гол. ред. Р. Я. Пиріг. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 5–22.
5. Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації / Л. Винар. – К., 1995.
6. Календар історичних подій за лютий 1917 – березень 1918 // упоряд.: Я. Зозуля. – Нью-Йорк, 1967.
7. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960.
8. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон, 1985.

9. Марусик Т. Еліта як духовно інтелектуальний феномен суспільства / Т. Марусик // Регіональні та національні еліти: Хто формує політику? – Чернівці, 2002.

10. Маценко Ж. М. Духовність: феномен психології та об'єкт виховання / Ж. М. Маценко. – К.: 2010.

11. Павко А. І. Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму: В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс / А. І. Павко // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 91–100.

12. Солдатенко В. Революційна доба в Україні 1917–1920 / В. Солдатенко. – К., 2011.

13. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага, 1928.

14. Шаповал М. Великий зрив. Нарис з історії Української революції 1917–1920 // 1 частина: Доба Української Центральної Ради. – Л., 1936.

Надійшла до редколегії 25.03.2014

УДК 94(477)»1918–1920»

Ю. С. Митрофаненко

*Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського*

**ФЕНОМЕН «МНОЖИННОЇ СУВЕРЕННОСТІ»
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ 1917–1920 рр.
У КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ НАЦІОНАЛЬНОГО
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Визначено ставлення мешканців селянських республік до процесів українського державотворення, розглянуто співвідношення процесів соборництва та регіоналізму в умовах Української революції.

Ключові слова: регіоналізм, селянська республіка.

Ю. С. Митрофаненко

*Кировоградский областной институт последипломного
педагогического образования имени Василия Сухомлинского*

**ФЕНОМЕН «МНОЖЕСТВЕННОЙ СУВЕРЕННОСТИ»
РЕВОЛЮЦИОННОЙ ЭПОХИ 1917–1920 гг.
В КОНТЕКСТЕ ПРОЦЕССОВ НАЦИОНАЛЬНОГО
ГОСУДАРСТВООБРАЗОВАНИЯ**

Определено отношение населения крестьянских республик к процессам украинской государственности, рассмотрено соотношение процессов соборности и регионализма в условиях Украинской революции.

Ключевые слова: регионализм, крестьянская республика.

© Ю. С. Митрофаненко, 2014

Yu. S. Mytrofanenko

*Vasyl Suchomlynskyi Kirovohrad regional Institute
of postgraduate pedagogical education*

**PHENOMENON OF «MULTIPLY SOVEREIGNTY»
OF REVOLUTIONAL PERIOD OF 1917–1920
IN THE CONTENT OF NATIONAL CREATION
OF STATES PROCESSES**

The attitude of peasant's republics to the processes of Ukrainian state creation is defined, correlation of sobornost process and regionalism in conditions of Ukrainian revolution is considered. The author considers the reasons of appearing and peculiar features of similar original peasants organizations. The term «multiply sovereignty» is applied for definition of this integral part of revolution period in Ukraine. The common features of Ukrainian separatism and federalism phenomenon are analyzed in the article. The self-organization for protection of Ukrainian state power, the influence of political ideologies, and outlook of their leaders on civic position of their citizens of similar republic is defined. The influence of peasant's republics of Ukrainian creation of the state is noted. A little known episode from the history of Ukrainian revolution was focused on the basis of new archive sources.

Key words: regionalism, peasant's republic.

Ідея реформування територіально-державного устрою України з часом набуває підвищеної актуальності. Альтернативою унітарності висувається ідея федералізації. Тому в суспільстві виникає інтерес до подібних процесів, які відбувалися в минулому. Періодом, коли плани федералізації не лише активно дискутувалися, але й в оригінальних формах упроваджувалися в життя, була доба Української революції. Тоді альтернативою ідеї соборництва був регіоналізм.

Одним із поширених виявів своєрідної «федералістичної самоорганізації» був досвід творення «селянських республік», у якому сучасники тих процесів знаходили ознаки «творчого федералізму» [21, с. 71–72]. Контрверсійною цій позиції була думка про нездорові відцентрові тенденції цього явища, які стали однією з причин поразки Української революції [21, с. 72].

Проблематика функціонування «селянських республік» доволі багатаспектна і не може бути повною мірою розкрита у форматі однієї наукової статті, тому предметом розгляду стане лише один з її фрагментів. Метою статті є аналіз позиції цих своєрідних квазідержавних селянських організацій стосовно питання незалежності України в складних умовах військово-політичної боротьби 1917–1919 рр.

До предмету аналізу феномена «селянського регіоналізму» не включено явище «більшовицького політичного регіоналізму», пов'язане з існуванням Донецько-Криворізької, Одеської, Таврій-

ської радянських республік, до організації яких селянство було мало-причетне. Поява трьох вищезгаданих республік була ініційована більшовиками, а не пов'язана з історичними особливостями регіону та своєрідними рисами селянського світогляду революційного періоду. Тому це явище хоча й належить до виявів регіоналізму, але відмінне за метою творення, лідерами, рушійними силами. Зокрема, центрами подібних республік стали міста, а не села, а ставлення селянських мас до їх виникнення було в основному негативним [18, с. 54–55]. Також не включено до аналізу феномен організації міської республіки в Одесі, який був пов'язаний із традиціями «порто-франко» та діяльністю міської думи [3; 17].

Першими увагу до проблеми функціонування «селянських республік» привернули учасники національно-визвольної боротьби. Зокрема, Ю. Горліс-Горський залишив ґрунтовні мемуарно-аналітичні свідчення з історії Холодноярської організації [7]. Окремі згадки про селянські республіки містяться в спогадах І. Мазепи про Пашківську [13], Я. Гальчевського-Орла – Пашківську та Летичівську [5], М. Омеляновича-Павленка – Холодноярську та Чигиринську [16]. Кожен з них залишив згадки про стосунки з представниками «республік», з якими довелося контактувати в умовах революційного періоду, визначив характер настроїв їхніх лідерів та рушійних сил щодо процесів державотворення.

Одним із перших дослідників, хто спробував визначити місце селянських республік в історії Української революції був історик М. Стахів. Він вказав чинники появи подібного явища в Україні, виокремив його своєрідні риси [20; 21]. Серед сучасних істориків, які приділили увагу процесам регіоналізму періоду революційної доби в Україні 1917 – 1920-х рр. як співвідношенню регіональних інтересів із спільнонаціональними, варто відзначити В. Солдатенка. У праці «Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.)» знаний фахівець привернув увагу до цієї неоднозначної теми, без розуміння якої важко усвідомити хід та результати боротьби за українську державність [18].

Інші історики досліджували віхи існування окремих «селянських республік». Зокрема, ґрунтовні дослідження Ю. Котляра стосуються історії Висунської та Баштанської республік [10], праці Р. Ковалю – Холодноярської республіки [8]. О. Солодар розглянув фрагменти існування Чигиринської республіки Свирида Коцура [19]. До категорії фахівців з подібної проблематики слід віднести праці дослідників гуляйпільської республіки (махновщини). Насамперед, В. Верстюка [2], В. Волковинського [4], М. Ковальчука [9], В. Савченка [17], В. Чопа [26]. Інші дослідники розглянули сторінки історії Летичівської [15] та Гуцульської республік [14; 22].

Отже, історіографія питання являє собою праці, які стосуються історії окремих «селянських республік», натомість узагальнюючі праці в історіографії з цього питання відсутні.

Існує цілий комплекс чинників, які призвели до поширення процесів селянського регіоналізму під час революційних подій 1917–1920-х рр. в Україні. У західній соціології процеси поширення регіоналістичних прагнень у революційні періоду отримали оригінальну дефініцію «множинна суверенність». Зокрема, авторитетний соціолог Ч. Тілі писав, що подібне явище є закономірним, бо пов'язане із неспроможністю влади впливати на процеси в державі, що штовхає населення до самоорганізації та відкидає ідею необхідності центральної влади [6, с. 586].

Феномен «множинної суверенності» був наслідком революційної доби в Російській імперії, який виник на історичних традиціях козацького самоврядування і набув поширення у регіонах, наповнених подібним досвідом або охопленим козацькою романтикою. На інших теренах активізація процесів селянського демократизму спричинилася своєрідними рисами селянської свідомості та переобранням сільськими сходами політичних функцій. Зокрема, дослідник української ментальності періоду Української революції В. Лозовий пов'язував активізацію процесів селянської демократії зі схильністю до анархізму та своєрідною мрією про «можливість щасливого існування у власній громаді поза державною системою великого суспільства» [11; 12]. Подібні думки при аналізі революційної ситуації в Україні висловив американський дослідник М. Бейкер, який звернув увагу на своєрідну локальну свідомість населення і сприйняття центральної влади як чужинської на відміну від своєї – місцевої [1, с. 74].

Виникали подібні квазідержавні утворення з метою самооборони, захисту результатів власної праці, а іноді для «слави парубоцької» чи для грабунку навколишніх сіл сусідів, слабких державних установ та знесилених військових частин. Часом до появи «селянських організацій» були причетні представники політичних партій і тоді виникав своєрідний симбіоз «селянської вольниці» та політичної ідеології.

До появи оригінальних селянських організацій часом призводили непередумані накази українських політичних лідерів. Зокрема, С. Петлюра в одній із своїх відозв писав: «Хай кожне село наводить в себе порядок!» [24, арк. 11]. Селяни розуміли це гасло по-своєму: «Кожна волость сама по собі!», тобто позбавлена контролю з боку центральної влади. Тому, заслуговує на увагу думка, яку вперше висловив М. Стахів, що в умовах слабкорозвиненої національної свідомості подібні республіки, за окремими винятками, «поза своєю волостью нікого не визнавали і не хотіли боротися за федеративну в своїм устрою, але назовні суверенну Українську Державу» [20, с. 72].

Географія поширення «селянських республік» в Україні була доволі значною від Карпат до Дніпра. Найбільш відомою та впливовою була Гуляйпольська анархо-комуністична організація Н. Махна. У часи військових успіхів махновців її терени охоплювали площі кількох областей сучасної України. Історія Махновії написана українськими дослідниками достатньо об'єктивно та змістовно, тому ми зупинимося лише на окремих епізодах, які є предметом дослідження цієї статті.

Н. Махно народився в Україні, але анархістський світогляд «батька» був ворожим будь-якій формі державної влади. Тому Н. Махно вдалося створити українську армію за своїм етнічним складом, яка була неукраїнською за змістом своєї діяльності, воюючи за утопічні ідеали. Союз з УНР восени 1919 р. був для махновців ситуативним, вимушеним і тому короточасним.

Проте заперечувати український слід в історії Махновщини, розквіт якої припав на весну та осінь 1919 р. не варто. Зокрема, на території анархічної республіки була створена оригінальна система дошкільної та початкової освіти, яка охоплювала як дітей відповідного віку, так і дорослих вояків махновської армії. Цілком демократично було розв'язано мовне питання. Врахувавши, що значна частина його війська та підконтрольного населення україномовна, навчання відбувалося українською мовою або за вибором батьків чи учнів-вояків. Мовна ситуація в регіоні змусила махновців восени 1919 р. видавати свій друкований орган «*Путь к свободе*» українською мовою «*Шлях до волі*». Справами освіти на території Гуляйпольської республіки опікувалася дружина Н. Махна Галина (Агафія) Кузьменко – вчителька української мови з Піщаного Броду (нині Кіровоградська обл.). Махновські школи існували протягом всього періоду існування Гуляйпольської анархо-комуністичної республіки.

Отже, незважаючи на вороже ставлення до ідеї української державності, практичні кроки махновців у наданні культурно-освітніх потреб були частково спрямовані на задоволення інтересів українського населення. Крім того, дозволимо собі припустити, що тактичним прорахунком Н. Махна було розірвання угоди з С. Петлюрою. На думку автора, союз з більш демократичною владою УНР, зацікавленість у його армії надавала «батькові» більше шансів на реалізацію ідеї «вільних трудових рад» на півдні України.

На Черкащині протягом 1918 – початку 1920 рр. існували відразу дві потужні селянські організації: Холодноярська Василя Чучупаки та Чигиринська Свирида Коцура. Незважаючи на близькість розташування та сусідські стосунки в дореволюційну добу, відносини між обома «квазідержавами» були вкрай ворожими. Причиною конфлікту – ставлення до національної ідеї України. Холодно-

ярці, які контролювали значну частину Чорноліського масиву Черкащини, протягом усього періоду національно-визвольної боротьби залишалися віддані ідеалам Української революції. А от симпатії «громадян» Чигиринської республіки визначалися мінливими поглядами їхнього отамана С. Коцура: від ідеалів української державності до більшовизму, а згодом анархо-комунізму. Обидва утворення виникли як загони самооборони в бурхливий час, але період їх співпраці був дуже коротким – кінець 1918 – початок 1919 р. У грудні 1919 р. спільними зусиллями С. Коцур та В. Чучупака здобули Чигирин.

«Чигиринська республіка» відома значно менше, тому варта більшої уваги в цій статті. Влада військової організації С. Коцура поширювалася на «гетьманські місця»: Чигирин, Суботів та декілька навколишніх сіл, які були розташовані поблизу Холодного Яру. Згадуючи про політику С. Коцура, холоднярці з розпачем відзначали, «що він зганьбив стару гетьманську столицю Чигирин» [7, с. 30]. Зрада національної ідеї спричинила ворожнечу між колишніми родичами та сусідами. Перемир'я між ворогами-сусідами тривало лише під час релігійних свят, коли за одним столом знаходилося місце і коцурівцям, і холоднярцям [19]. Лише взимку 1920 р. після ліквідації більшовиками Чигиринської республіки селянам цього району вдалося поступово подолати ворожнечу.

Різницю у настроях мешканців «двох республік» (а це були мешканці сіл розташованих усього за кілька кілометрів одне від одного) сповна відчували вояки армії УНР – учасники Першого зимового походу в січні 1920 р. Якщо на території Холоднярської республіки вони почували себе в повній безпеці, не зустрічаючи «недовірливих та ворожих поглядів» [16, с. 301], то на коцурівських теренах мусили відбивати їхні напади [16, с. 297]. У білогвардійському зведенні про ситуацію в регіоні також простежується оцінка відмінностей двох сусідніх селянських республік: «Чучупак ідейний самостійник, спирається на сільську інтелігенцію і селянство; суворо переслідує в себе грабунки і намагається створити дисципліновану армію. Коцур ж зі своїми бандами головним чином грабував» [9, с. 196].

Доля двох організацій Чигиринської та Холоднярської ідентична – вони були знищені більшовиками протягом 1920–1922 р. Проте, якщо друга вкрила себе славою та патріотизмом, то перша залишилася маловідомою та сумновідомою. Натомість координація зусиль двох організацій могла принести обом значно більше користі в боротьбі зі спільними ворогами: більшовиками та білогвардійцями.

На Поділлі існували декілька селянських республік: Пригорненська, Держанська, Пашківська, Летичівська. Найбільш відомими з

них були Пашківська та Летичівська. Обидві організації були створені в 1919 р. і були антиукраїнські за змістом своєї діяльності. Ці творіння революційної доби руйнували українську владу в запіллі, вели підступні бої з українськими військовими частинами, вдавалися до провокацій та дискредитації тих частин, які поборювали їх антидержавницькі наміри. Часом для ліквідації цих ворожих організацій в тилу доводилося знімати з фронту боєздатні частини.

Наприклад, наприкінці 1918 – на початку 1919 р. утворилася Летичівська (Меджибізька) республіка з центром у селі Голосківці. Серед мешканців, значну частину яких складали росіяни, панували пробільшовицькі настрої, яким симпатизувала молодь. Дії летичівців стосовно сіл, які підтримували Директорію були агресивними: їм погрожували розправою. Лідерами Летичівської організації були прихильники більшовизму євреї Мушлін та Лайнер. У січні 1919 р. між добре озброєними селянами Летичівської республіки та Гайсинським полком отамана А. Волинця спалахнули бої. «Летичівці» зазнали поразки, однак для самого отамана приборкання «зрадницького села», ледь не викликало серйозні наслідки [15].

Мешканці «республіки» за намовою місцевого священика звернулися зі скаргою до вищих органів влади УНР на протиправність та надмірну жорстокість А. Волинця та його вояків стосовно мирних селян, «які просто не зорієнтувалися в політичній ситуації» [23]. Отаман опинився під слідством та був визнаний винним судовою владою. Лише втручання військових вищого рангу з посиланням на необхідність перебування А. Волинця та його полку на фронті дозволило цьому отаману уникнути несправедливого покарання.

Лише згодом вища влада УНР прийняла рішення про дозвіл застосування жорстоких мір стосовно до сіл, населення яких хоча і вважалося громадянами УНР, але чинило боротьбу проти державного війська. Зокрема, авторитетний повстанський ватажок Андрій Гулий-Гуленко, призначений у листопаді 1919 р. С. Петлюрою керівником повстанських загонів Херсонщини, Катеринославщини, Уманщини, Звенигородщини, Черкащини та Чигиринщини, в одному зі своїх наказів зазначив: «Попереджаю, що як яке-небудь село не буде помагати нам (владі УНР. – *Ю. М.*) або дасть приют сим розбишакам (білим, червоним. – *Ю. М.*), то буду жорстоко карати таке зрадливе погане село. Нехай краще загине одно або двоє сіл, чим через нього будуть гинути тисячі сіл» [9, с. 196].

Сумновідомою стала й Пашківська республіка завдяки епізоду, який стався наприкінці 1919 р. Важко визначити її політичну орієнтацію. Це було скоріше утворення позаідеологічне кримінального характеру без чітко визначеної політичної спрямованості, яке виникло для грабунку навколишніх населених пунктів та

ослаблених військових частин. Протягом усього 1919 р. пашківці вирізнялися своєю антиуєнерівською діяльністю [13, с. 313; 25, арк. 89]. Керівні органи республіки сформували місцеві селян та кошишні збільшовизовані матроси-дезертири. Восени 1919 р. уряд УНР не поталанило відступати на захід через терени Пашківської організації. Їхній потяг було зупинено. Розпочалися переговори між двома урядами: УНР та Пашківської республіки. Ратифікація угоди затягнулася, а місцеві селяни тим часом почали розкрадати державне майна. Згаявши значну частину часу, члени уряду залишили територію Пашківської організації [13, с. 313–314]. У 1920 р. Пашківська республіка була розгромлена повстанським відділом Я. Гальчевського (Орла). Керівників цієї організації було розстріляно отаманом «за напади на частини та транспорт української армії в 1919 р» [5, с. 269–270].

Історія двох подільських республік свідчить про розмаїття політичних настроїв населення УНР, правові колізії, які виникали при їх ліквідації, а також про їх відверту зухвалість у ставленні до органів влади УНР та про складність ліквідації подібних утворень в умовах військового часу.

Комуністична історіографія не приділяла значної уваги подібним селянським організаціям революційної доби, хоча іноді їх існування підлягало під трактування «політичний бандитизм» або набувала сатиричного зображення [10]. Виняток становили селянські організації, які виникли восени 1919 рр. на території сучасної Миколаївської області – Висунської та Баштанської. Ці селянські республіки виникли в умовах боротьби зі Збройними Силами Півдня Росії з ініціативи діячів лівих українських політичних партій: боротьбистів та більшовиків. Висунську республіку очолив Ф. Юхименко, брати П. Тур та І. Тур – Баштанську. Керівні центри були різними: Висунськ орієнтувався на співпрацю з українськими лівоесерівськими організаціями, баштанці – на більшовицькі організації Миколаєва. Лише виділивши значні сили на боротьбу із повстанцями, А. Денікіну вдалося розгромити села – опорні пункти повстанців, але не їх військові організації. Селянські армії, уникнувши розгрому, збирали нові сили та шукали нові центри для продовження збройної боротьби.

Питання про політичну орієнтацію мешканців селянських республік гостро постало в післяреволюційний час. У 1926 р. керівництво комуністичної України нагородило с. Полтавку-Баштанку Червоним прапором за заслуги в боротьбі з білогвардійцями. Але чому подібна нагорода минула село Висунськ? Таке рішення існувало, але не було втілено в життя. На думку дослідника цих організацій Ю. Котляра, боротьбистська ідеологія Висунської республіки, яка полягала в ідеї самостійної радянської України, була «недостойною» високої наго-

роди. Натомість зорганізована більшовиками Баштанська республіка відповідала всім необхідним критеріям [10].

Надалі роль Висунської організації в історичній та художній літературі зменшувалася та опинилася в тіні Баштанської республіки, хоча роль її керівників та учасників у розгортанні повстансько-партизанської боротьби на Півдні України проти білогвардійців була значно меншою [10].

Обидві селянські республіки створили ліві українські партії, ворожі до Директорії УНР, однак українські ліві есери свій державотворчий ідеал вбачали у створенні незалежної радянської України. Повстанці зуміли створити значні проблеми Добровольчій армії, ворожої до ідеї української державності у будь-якій формі. З іншого боку саме цей факт прихильності до української національної ідеї призвів до замовчування ролі Висунської організації в революційних подіях на Півдні України комуністичною історіографією.

А от поява української селянської республіки на Закарпатті була викликана ідеями соборності, а не регіоналізму та була реакцією на гальмування процесів української національної ідеї. На теренах Закарпаття процеси українського державотворення суперечили інтересам кількох вороже налаштованих до цієї ідеї держав: Чехо-Словаччини, Угорщини, Румунії. Зокрема, рішення, яке прийняло українське віче 21 січня 1919 р. у Хусті про підтримку акту злуки з УНР та ЗУНР не було реалізовано саме через несприятливу зовнішньополітичну ситуацію. Тому окремі райони Закарпаття боролися за ідею української державності власними силами. Зокрема, в січні 1919 р. Збори Народної Ради різко засудили намагання новоутвореної Угорщини залишити край під своїм пануванням та вирішили збройно боронити свої права. Наприклад, мешканці с. Ясиня здійснили спробу звільнитися від окупаційної влади та проголосили українську владу. За ініціативи Степана Клочурака (уроженця села Ясиня – столиці Гуцульської республіки) в районі цього села ліквідували угорську владу і проголосили рішення про Злуку із ЗУНР. Українці зуміли оволодіти такими значними населеними пунктами як Рахів та Коломия. Так виникла Гуцульсько-Ясинська республіка, яка проіснувала кілька місяців. Право на самовизначення довелося виборювати з військами двох ворожих армій: угорської та румунської. Крім цього, керманичами організації здійснювалися заходи з організації освіти на підвладній території, надавалася матеріальна допомога населенню [22].

Однак у травні–червні 1919 р. під тиском переважаючих чисельно та якісніше озброєних румунських військ самоуправління українців Закарпаття зазнало поразки. Подібний досвід збройної боротьби

за національні права став у нагоді 1938–1939 рр., коли творилася історія Карпатської України.

Перелік згаданих у статті «селянських республік» не є повним. Автором зроблено спробу з'ясувати ставлення до процесів українського державотворення лише найбільш помітних та впливових селянських організацій. Загалом, подібних утворень періоду революційної доби в Україні існувало достатньо, що свідчило про високий рівень суспільної активності та самоорганізації. Спільним для структурних складових феномена «селянських республік» була поразка від більш потужних та чисельних державних механізмів. Тільки узгодження регіональних інтересів із загальнодержавною ідеєю та консолідація зусиль навколо загальнонаціонального ідеалу могли б зробити успішним цей своєрідний досвід федералізації України революційного періоду.

Бібліографічні посилання

1. Бейкер М. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917 – 1920 рр. / М. Бейкер // Україна модерна. – 2005. – № 9. – С. 69 – 77.
2. Верстюк В. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В. Верстюк. – К., 1991.
3. Вінцовський В. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму / В. Вінцовський // Укр. іст. журн. – 2013. – № 1. – С. 80–92.
4. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність / В. Волковинський. – К., 1994.
5. Гальчевський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський. – Кам'янець-Подільський, 2011.
6. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс – К., 1999.
7. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр / Ю. Горліс-Горський. – Дрогобич, 2006.
8. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. Коваль. – К., 2001.
9. Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.) / М. Ковальчук. – К., 2012.
10. Котляр Ю. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення) / Ю. Котляр. – Миколаїв, 2010.
11. Лозовий В. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) / В. Лозовий // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6. – С. 88–95.
12. Лозовий В. Українська революція та українська ментальність (1917–1921 рр.) / В. Лозовий // II Міжнар. наук. конгрес укр. істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» : у 2 т. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог, 2006. – Т. 2. – С. 248–254.
13. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 : у 3 т. / І. Мазепа. – К., 2003. – Т. 2.
14. Масляник О. Гуцульська республіка повернення із забуття / О. Масляник // За вільну Україну. – 1991. – 31 січня.

15. *Митрофаненко Ю.* Справа отамана Волинця / Ю. Митрофаненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. – Д., 2011. – Вип. 9 – С. 206–214.
16. *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма 1917–1920-ті рр. / М. Омелянович-Павленко. – К., 2004.
17. *Савченко В.* Проект «Україна». Вольная Одесса – Одесская республика – Юго-Западный край (1917–1919 гг.) / В. Савченко. – Х., 2013.
18. *Солдатенко В.* Соборничество і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) / В. Солдатенко. – К., 2001.
19. *Солодар О.* Як були козурці / О. Солодар. – Черкаси, 2009.
20. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 8 т. / М. Стахів. – Торонто, 1968. – Т. 2.
21. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 8 т. / М. Стахів. – Торонто, 1968. – Т. 6.
22. *Папікян А.* Військове будівництво в Україні у 1917–1920-х роках і його значення / А. Папікян, І. Томюк // Зб. матеріалів Всеукр. наук. військово-іст. конф. «Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини» / відп. ред. В. Горелов. – К., 2010. – С. 191–198.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1078, оп. 1, спр. 48.
24. Центральний державний архів громадських організацій. – Ф. 3809, оп. 1, спр. 6, арк. 11.
25. Центральний державний архів громадських організацій. – Ф. 2188, оп. 1, спр. 274, арк. 89.
26. *Чоп В.* Українське питання в історії махновського руху / В. Чоп // Політична і військова діяльність Нестора Махна. – Запоріжжя, 1998. – С. 83–99.

Надійшла до редколегії 24.04.2014

УДК 908. 81

С. В. Чирук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

АНТРОПОНІМІЧНА ЛЕКСИКА ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У СТАРОШВЕДСЬКІЙ КОЛОНІЇ НА ХЕРСОНЩИНІ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.

Розглянуто зв'язок антропонімічної лексики із національною ідентичністю у Старошведській колонії наприкінці XVIII – на початку XX ст. Наведено класифікацію імен відповідно до їх походження, виділено імена із національним навантаженням. Проаналізовано прізвища мешканців колонії, розглянуто їх походження та класи. Автор дійшов висновку, що типово шведські імена почали зникати у колонії після по-

яви прізвищ, оскільки останні взяли на себе функцію національної ідентифікації.

Ключові слова: ім'я, життєвий сценарій.

С. В. Чирук

Днепропетровский национальный университет имени Олеса Гончара

АНТРОПОНИМИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА И СОХРАНЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В СТАРОШВЕДСКОЙ КОЛОНИИ НА ХЕРСОНЩИНЕ КОНЦА XVIII – НАЧАЛА XX в.

Рассмотрена связь антропонимической лексики с национальной идентичностью в Старошведской колонии в конце XVIII – начале XX в. Приведена классификация имен в соответствии с их происхождением, выделены имена с национальной нагрузкой. Проанализированы фамилии жителей колонии, рассмотрено их происхождение и классы. Автор приходит к выводу, что типично шведские имена начали исчезать в колонии после появления фамилий, поскольку последние взяли на себя функцию национальной идентификации.

Ключевые слова: имя, жизненный сценарий.

S. V. Chyruk

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

ANTROPONIMICAL VOCABULARY AND CONSERVATION OF NATIONAL IDENTITY IN THE GAMMALSVENSKBY COLONY IN KHERSON REGION END OF 18th – BEGINNING 20th CENTURY

The anthroponomical vocabulary of gammalsvenskby people explored in its connection with national identity at the article. The names classifications are produced by the names origin. The names with the national identity content are distinguished. The colonist's surnames are analyzed. The surnames origin and classification are adducted. Author makes the conclusion that the vogue of names with the national identity content among gammalsvenskby people was raised after their emigration to Novorossia region. Situation was changed in the second half of the XIX century. German, French and even Slavonic names became popular during this period in the Gammalsvenskby colony. Nevertheless, it doesn't link with the assimilation process, because Swedish national identity of the Gammalsvenskby inhabitants was connected with the surnames in this time. Specific surnames, which were located only in the Gammalsvenskby colony were better implement the function of connection with the national identity, the colonist's ancestors and the Gammalsvensby past than the names.

Key words: personal name, life script.

Національна свідомість є важливим чинником безпеки та добробуту держави. Її збереження та підтримка необхідні для подальшого національного розвитку. При цьому важливо розуміти сутність націо-

нальної свідомості, що краще за все можна зробити, досліджуючи її прояви та стратегії використання, а також асиміляційні процеси.

Одним із найкращих зразків збереження національної ідентичності є Старошведська колонія у Південній Україні (сьогодні – с. Зміївка, Херсонська обл.). Виникнувши на кордоні Російської імперії після підписання Кучук-Кайнаджирського договору та опинившись у іноетнічному та інокультурному середовищі, вона стала зразком збереження мови, звичаїв та національного віросповідання. Характерно, що збереження ідентичності пов'язано тільки з «українським» періодом життя шведів, оскільки після еміграції в Канаду в першій половині ХХ ст., вже у другому поколінні відбулась асиміляція [17]. Це свідчить про наявність особливих історичних обставин у межах імперії.

Мета статті полягає в тому, щоби дослідити форму прояву національної ідентичності мешканців Старошведської колонії шляхом використання антропонімічної лексики. Для цього поставлені такі **завдання**: виявити механізм зв'язку антропонімічної лексики та національної ідентичності; визначити та класифікувати антропоніми із національним навантаженням.

До питання національної ідентичності старошведів зверталися А. Котлярчук [6], П. А. Рудлінг [17]. Шведську ідентичність та її трансформації розглядала Т. А. Чеснокова [12]. Питання скандинавських антропонімів вивчали У. П. Природіна [8] та Ф. Б. Успенський [11]. Антропонімічною лексикою Старошведської колонії частково займався А. Карлгрен [14].

Джерелами даних слугували посімейний список бажаючих переселитися до Новоросії естонських шведів за 1781 р. (т. зв. «Список Синельникова») [3]; перша метрична книга Старошведської колонії, опублікована О. Лойтом (1784–1788 рр.) [13]; колекція метричних книг Старошведської колонії з фондів Російського державного історичного архіву (1833–1885 рр.) [10]; метричні книги з фондів Державного архіву Херсонської області (1899, 1903–1914 рр.) [5]; копії записів про народжених з метричних книг колонії із фондів Вісбю Ландсархіву (1892–1914 рр.) [16]; копії персональних книг із фондів Вісбю Ландсархіву (1821, 1856 рр.) [15].

Перебуваючи у площині переконань, національна ідентичність не може досліджуватись сама по собі, як і будь-яке інше абстрактне поняття (релігія, любов тощо) проте, оскільки вона є складовою культури, то може бути операціоналізована через інші її елементи, наприклад, антропонімічну лексику. Про існування зв'язку між антропонімічною лексикою та національною ідентичністю свідчить те, що антропонімічна лексика є невід'ємною складовою мови, а мова, у свою чергу, є одним із ключових елементів більшості національних проєктів. Базова роль мови у існуванні суспільства в цілому (а отже її апрі-

орна наявність у будь-якому цивілізованому суспільстві у будь-який історичний період) [12], здатність до видозмін та запозичень під тиском різних історичних обставин роблять мову, а відповідно, і антропонімічну лексику важливим інструментом для дослідження національної ідентичності, яка також здатна до трансформацій. При цьому не виникає дисонансу між суспільним характером поняття «національний» та приватним характером вибору імен, оскільки, хоча вибір особистих імен і здається індивідуальним, він, тим не менш, завжди обумовлений суспільним фактором (а отже несе інформацію про суспільство в цілому) [8]. Відповідність індивідуального вибору традиційним правилам надання імен, а також свідомий відбір імен із великим національним навантаженням свідчить про усвідомлення своєї національної приналежності і навпаки.

Слід відзначити, що механізм зв'язку антропонімічної лексики із національною свідомістю має не тільки прямий, але і зворотний характер. З одного боку, людина може дати дитині ім'я із певним національним навантаженням, виходячи зі своїх національних почуттів. З іншого боку, ім'я, яке сприймається як «типово» національне, може впливати на поведінку та національну свідомість дитини.

Для того, щоби краще зрозуміти цей процес слід відатися до деяких психологічних теорій. Ім'я може впливати на життєвий сценарій людини. Логічне пояснення таким поведінковим особливостям можна дати завдяки психологічній теорії ігор Е. Берна, відповідно до якої ім'я може бути обумовлено соціальними очікуваннями, які покладають на дитину батьки [2, с. 193–195]. Так, наприклад, якщо дідусь, був вправним чоботарем, рибалкою або ковалем, від онука, який отримав ім'я на його честь, можливо, будуть очікувати того ж самого. Намагаючись відповідати цим очікуванням, дитина програмуватиме своє життя так, щоби досягти бажаного результату (схвалення родини) і намагатиметься стати тим самим рибалкою чи ковалем. Від того наскільки їй це вдаватиметься чи ні, залежатиме, у тому числі, наявність чи відсутність у цієї людини психологічних проблем¹.

Продовжуючи цю думку та виходячи з того, що національна ідентичність лежить у культурній площині, а культура, у свою чергу, може розумітися як система кодів, які визначають поведінку особистості і дають можливість співвіднести цю особистість із певною групою чи суспільством [12, с. 97], можна припустити, що одним із таких кодів є й імена. Отримуючи типово шведське ім'я, та знаючи, що воно

¹Прикметно, що у середньовічній скандинавській традиції існували імена-очікування, які самі собою означали ті соціальні сподівання, які поклалися на дитину. Серед них, наприклад Біргір – «помічник», Хьогні – «захисник», Трюгві – «вірний, надійний», Ерна – «вправна» тощо. Звичайно, у Старошведів, навіть у естляндський період, таких імен вже не було.

є шведським, дитина цілком могла орієнтуватись на соціальне очікування відповідати існуючому у суспільстві образу шведа. Намагатися відповідати й іншим складовим шведської національної ідентичності – знати шведську мову [12, с. 79–80], відвідувати шведську церкву, дотримуватись шведських народних звичаїв.

Оскільки антропонімічна лексика видозмінюється під впливом історичних обставин, слід визначити як відбувався цей вплив на формування та трансформації антропонімічної лексики Старошведської колонії.

Предки українських старошведів походили з естонського острова Дагьо (суч. назва Хійумаа), куди вони переселилися найімовірніше з фінської провінції Нюланд² у XIV ст³. У цей час серед шведів вужитку були дві групи імен – старі, язичницькі та нові – християнські, які надавалися на честь святих або біблійних персонажів [3]. Тривале перебування у фінському та естонському середовищах відкрили шлях до фінно-угорських запозичень, проте німецьке адміністративне домінування робило запозичення з німецької більш поширеними⁴. Входження території сучасної Естонії до володінь Шведського королівства у часи шведського панування на Балтиці поновило зв'язки із метрополією та уможливило проникнення елементів популярної в ці часи у Швеції французької антропоніміки [8].

У цей період серед естонських шведів, як і серед давніх скандинавів існувала традиція давати імена на честь померлого предка, що особливо стосувалося тих дітей, які були старшими в роду та мали стати спадкоємцями. Такі імена нерідко надавалися на честь діда, прадіда, дядька або іншого предка по лінії чоловіка. За припущенням Ф. Б. Успенського, така практика спочатку була пов'язана із вірою у переселення душ та магічною дією, яка мала у сакральний спосіб пов'язати дитину з її родом [11]. Вона деякий час зберігалася серед шведів і в часи життя в українських степах, відкриваючи значні можливості для застосування соціально-

²До Фінляндії шведи почали переселятися ще в епоху вікінгів, масові переселення послідували також у часи шведських хрестових походів проти фінських язичників.

³Дискусії щодо періоду заселення шведами естонських островів не вщухають і досі. Прихильники однієї з версій, спираючись на грамоти лівонського Ордену та абата Падізького монастиря, вважають, що переселення відбулось не раніше XIV ст., не вважаючи аргументи опонентів суттєвими, тоді як прихильники точки зору більш раннього періоду заселення островів вказують на наявність на заселених шведами естонських островах великої кількості шведських язичницьких топонімів, які не могли укорінитися тут у християнську епоху, що на їхню думку, вказує на те, що заселення островів відбулося в епоху вікінгів.

⁴Тим більше, що німецька була спорідненою мовою, яка разом зі шведською належить до германської мовної групи.

го очікування по відношенню до дитини. Враховуючи те, що недовзі більша частина поселення стала «однією великою родиною», то поняття «рід» цілком могло розповсюджуватися на всю групу шведських колоністів, а згодом, під впливом фінської інтелігенції шведського походження, яка відвідувала колонії починаючи з другої половини XIX ст., почати ототожнюватися зі шведською національністю.

Опинившись у Новоросії, шведи змушені були контактувати з німцями, українцями та росіянами, що могло вплинути на вибір їхніх імен. У той же час, між німцями та шведами існував конфлікт, викликаний тим, що німці були вселені до Шведського округу через значну смертність серед шведів у 1780-х рр., в наслідок якої було вивільнено значну кількість наданих їм земель. Згодом, зі зростанням населення, вселення німців призвело до нестачі землі, яку шведи продовжували вважати своєю [9]. Конфлікт також загострювався через релігійну боротьбу між німцями та шведами за місце розташування церкви, а відповідно, за центр приходу. Останній, через те, що шведи першими прибули на дану територію, знаходився у Старошведському, утім, німці постійно оскаржували права шведів. Ці фактори навпаки, могли підштовхувати шведів підкреслювати свою ідентичність та інакшість, що могло мати свій відбиток і на політиці імен.

До значних змін у антропонімії українських шведів призвело запровадження серед мешканців колонії прізвищ за наказом губернської адміністрації [14]. До цього часу шведи послуговувалися антропонімічним конструктом, що складався із двох онімів: персонального ім'я (*förnamn*) та по-батькові (*farnamn*). Відтепер у них з'являвся третій онім – прізвище (*familjenamn*) [10], що мало важливе значення для зміни світосприйняття.

Аналізуючи трансформації антропонімічної лексики у Старошведській колонії слід визначити, які імена, що використовувались шведськими колоністами, можна вважати традиційними (*vanlig*) чи «типово шведськими» (*typisk*), а отже такими, що несуть велике національне навантаження, а також проаналізувати, яким чином були утворені прізвища старошведів. Під «типово шведським» ім'ям у даному разі розуміються такі, які, з одного боку, могли співвідноситися з острівним минулим, а з іншого – провести кордон свій/чужий.

Національне навантаження імен можна виділити за кількома ознаками і відповідно до них класифікувати: 1) давньоскандинавські імена; 2) часто вживані імена, які не зустрічаються серед німців-колоністів; 3) імена святих; 4) імена із особливою формою вимови.

1. Давньоскандинавські імена. Даний тип імен не займав лідируючих позицій та був «рудиментарним». Більш-менш вживаний на о. Дагьо, він був повністю витіснений з ужитку після переселення до українських степів. Його характеризують лише кілька чоловічих та жіночих імен. Серед них чоловічі імена: Магнус, Ейрік, Бертель, Свен, та жіноче ім'я Інгель⁵ [3].

2. Частовживані імена. Серед даної групи, у першу чергу, слід відзначити такі імена, як Крістіан та Крістіна, які були вельми поширеними під час острівного життя.

Популярні жіночі імена в цілому мали менше особливостей ніж чоловічі і, відповідно, були менше пов'язані з ідентифікацією себе як шведа. Так, наприклад, популярне ім'я Маргарета частіше за все використовувалось у формі «Грета» [3], що тяжіло до німецької.

3. Імена святих могли стати носіями шведської ідентичності одразу з низки причин. По-перше, вони вживалися у Шведській традиції, починаючи з XII ст. та були одними з найбільш популярних серед естонських шведів у часи великодержавності [8]. Їх нерідко носили предки українських шведів, а отже вони уособлювали в собі історичну спадкоємність та зв'язок із предками не просто на загальношведському, абстрактному рівні, а на рівні глибоко особистісному, рівні конкретних родин. По-друге, деякі святі, на честь яких давалися імена, мали шведське національне походження і, відповідно, були найбільш популярними саме у цій країні.

По-третє, специфічність прийняття лютеранства у Швеції (запровадження згори, а не знизу) характеризувалась певним компромісом між владою та народом. Знищення образів святих та насильницький перехід у лютеранство негативно сприймався католицькою більшістю шведів, особливо у провінції, що нерідко виливалося у антидержавні повстання [1, с. 140–155]. Влада, зацікавлена, в першу чергу, не у зміні догмату та літургії, а у секуляризації церковного майна та підпорядкуванні церковної адміністрації державі, не могла ризикувати вкрай вигідною реформою через особливості віросповідання. Тому дозволила проведення реформи, за якої зберігалася католицька обрядовість та культ святих. Це в корені відрізняло шведську реформацію від німецької, яка проходила «знизу», та, нерідко,

⁵Ім'я Магнус своїм корінням сягає до початку IX ст., самої зорі епохи вікінгів. На о. Дагьо у побутовій формі використовувалося у тому числі як Måns або Mån (Монс, Мон). Ім'я Ейрік носили перші скандинавські конунги. Бертель зустрічалось у різних германських мовах. Серед старошведів також використовувалось у формах Бертіль та Берет. Свен на о. Дагьо зустрічалось один раз у подвійному імені «Свен-Юрі». Інгель походить від імені скандинавського бога плодючості (Інгві-Фрейр).

сприймалася як народна, селянська релігія. Німецьких же лютеран відрізняли глибокий аскетизм, набожність та руйнування культу святих.

Після створення спільної Старошведської волості, яка включала в себе як шведську, так і німецькі колонії, в умовах релігійного, земельного та адміністративного протистояння між шведами та німцями в окрузі, використання імен святих у антропонімічній лексиці старошведів мало величезне символічне значення та могло бути своєрідним «лакмусом» етнічної та релігійної приналежності, слугуючи водорозділом між лютеранами єдиного приходу.

Серед них чоловічі імена Ларс та Грейс, а також жіночі імена Вальборг, Люція та Брігітта⁶ [15].

4. Імена із особливою формою вимови. До цієї групи, в першу чергу, слід занести загальнохристиянські імена біблійного походження. Хоча вони і використовувалися повсюдно у християнському світі, особливість їх вимови та національна форма скороченого імені, яка найчастіше вживалася в побуті, надавали їм специфічного національного колориту.

До таких імен можна віднести чоловічі імена Маттіас, Ієран та Сімон⁷.

Безперечно, ця класифікація є достатньо умовною, оскільки одне і те саме ім'я цілком може належати до кількох класів одночасно. Тим не менше, вона потрібна для того, щоби краще продемонструвати мо-

⁶Ім'я Ларс на о. Дагьо та у Старошведському нерідко вживалося у своїй скороченій формі – «Лас». «Грейс» є формою імені Георгій (від св. Георгія), яке у шведській традиції зазвичай звучало як Гьоран або Юран, тим не менш, на Дагьо та у Старошведському ці дві форми використовувалися паралельно, але форма «Грейс» була більш уживаною. Зв'язок зі святими мали жіночі імена Люція (на о. Дагьо використовувалося у скороченій формі Лат / Летсі) та Брігітта. Іншим жіночим ім'ям, що походило від імені святої, було «Вальбургія» на честь святої Вальпургії. У Старошведському частіше вживалися у скорочених формах – Вальборг або просто Вальба.

⁷Ім'я Маттіас (від лат. Mat Teus – наданий Богом) вживалося у цій формі переважно шведами та іншими скандинавськими народами. На о. Дагьо та у Старошведському часто використовувалося у короткій формі «Матс / Матц / Мац». Інше специфічне ім'я – Ієран / Еріан / Еран / Ерін. Маючи біблійне походження (з давньоєврейської – «пильний», «уважний»), воно, тим не менш, було найбільш уживаним саме у шведському середовищі. У побутовому житті зазвичай використовувалась форма Ері або Ері. Ще один варіант скороченої назви зберегла копія персональної книги за 1856 рік, виконана Крістофером Гоасом на початку ХХ ст. На її полях збереглася примітка Ері = Ір'я (Irga), що є фінно-угорською формою вимови даного імені. Ім'я мало особливе значення для о. Дагьо, а особливо для хутора Кідосте, з якого походило чимало колоністів Старошведського. Кітасом Ір'я (Ієраном із Кідосте) звали на о. Дагьо місцевого героя – борця за свободу естонських селян шведського походження від зазіхань поміщиків у часи повторного закріпачення (XVIII ст.).

тиви, які пов'язували те або інше ім'я зі шведською ідентичністю. Наразі можна зрозуміти, що старошведи мали достатньо велику кількість імен із національним навантаженням. При цьому, здебільшого це були чоловічі, а не жіночі імена, тому що саме із чоловічою лінією пов'язувалася родова приналежність.

Прізвища. Одним із перших, хто звернув увагу на старошведські прізвища як об'єкт дослідження був шведський філолог Антон Карлгрен. Вивчаючи старошведський діалект XVIII ст., який зберігся тільки у Старошведській колонії, він відвідав поселення у 1905 р. Згодом він не тільки опублікував свою дисертацію щодо старошведського діалекту, але і видав дві брошури, в яких описував історію, побут та звичаї старошведів [7, с. 29–30]. Окремий розділ у одній із таких брошур було присвячено старошведським прізвищам [14, с. 37–46]. Слід відзначити, що у своєму дослідженні А. Карлгрен послуговувався не тільки власними спостереженнями, а залучав також сімейні легенди, користувався наявними в колонії метричними книгами та копією персональної книги за 1856 р. [15].

У цілому, він нарахував у колонії 19 прізвищ: Альберш, Аннас, Бускас, Ганзас, Герман, Гінас, Гоас, Геренберг, Кнутас, Копперс, Котц, Мальмас, Мартіс, Мутас, Норберг, Сергійс, Сігаліт, Тініс та Утас. Відштовхуючись від того, що у персональній книзі поряд з іменами олівцем були дописані прізвища, він відносив їх появу до 1856 р. Останнє, однак, не зовсім правильно, оскільки прізвища були дописані не тільки у цій персональній книзі, але також у книгах за 1831 та 1821 роки [15]. Цей факт швидше відображав результати генеалогічних розвідок старошведів, проте жодним чином не свідчив про час початку офіційного використання прізвищ у колонії. Встановити це можна завдяки метричним книгам із фондів Російського державного історичного архіву, в яких зафіксовані офіційні імена мешканців. З них випливає, що деякі прізвища у Старошведському починають фігурувати у 1858 р., проте їх офіційне запровадження, швидше за все, співвідноситься із заснуванням окремого Старошведського лютеранського приходу у 1860 р. Саме у цьому році з'явилася більша частина типових старошведських прізвищ, які до цього в офіційній документації не використовувалися. Решта прізвищ з'явилася через рік, у 1861 р. [10].

Прізвища А. Карлгрен розподілив на три підгрупи: 1) прізвища, що походять від назв населених пунктів та дворів; 2) високо-шведські прізвища; 3) прізвища, сформовані на основі імен. Із даною класифікацією цілком можна погодитися, проте вважаємо необхідним додати ще одну, четверту категорію: 4) іноземні та запозичені прізвища, а також зробити невеличке зауваження щодо власне шведських прізвищ у колонії. До останніх можна віднести шведських військовополонених часів 4-ї

російсько-шведської війни (1788–1790 рр.) та їх нащадків. Серед них: Андреас Вестерберх, Густав Герман, Маттіас Нурберх⁸ [4]. Не володіючи інформацією щодо кількості та складу шведських військовополонених, прізвище «Герман» А. Карлгрен зарахував до 3-ї групи [14, с. 43], тоді «Альберш» та «Геренберг», які не згадувалися в документах раніше середини XIX ст. навпаки вважав типово шведськими [14, с. 39].

Що ж до **іноземних та запозичених прізвищ**, то вони були першими у колонії. Серед їх носіїв: родина данцизького колоніста Карла Германа (оселилися в колонії 17 травня 1787 р.) – однофамільця шведського військовополоненого Густава Германа, польського колоніста Бенедикта Паськевича (також приїхали у 1787 р.), переселенця з Галичини Павла Кроковського (переселилися 9 серпня 1803 р.), ризького міщанина Василя Романова (приїхали у 1787 р.), курляндського переселенця Йоганна Сіленга (приїхав у 1808 р.), поляка Мартіна Мацькевича (приїхав у 1781 р., тобто жив у колонії від самого її заснування), поляка Вінцента Васильєва (1787 р.). У цій групі також знаходяться Йозеф Вальбут, вдова Гріг Гриневич та сироти: Марія Волобенська, Андреас Паськевич, Міхель Тонтевич та син Йозефа Кирилова (так у документі) [4]. Більшість із цих прізвищ згодом зникла. Натомість з'явилися нові прізвища, які потрапили до колонії завдяки шлюбним зв'язкам. Серед них: Шиллінг та Крамер⁹.

Окрему увагу слід приділити прізвищу «Гоас», яке належало останньому пасторові колонії та вважалося 100 % шведським. У Старошведському воно вперше згадується у 1858 р., у зв'язку із народженням дитини Маргарети Гоас – доньки Сімона Гоаса та Анни Грейсдоттір [10]. Прикметно, що ця дата передувала запровадженню прізвищ у колонії, тоді як «батько» було записано за ім'ям та прізвищем, а не за ім'ям та по-батькові, як це практикувалося серед інших старошведів у той час. Останнє настановує на думку, що Сімон Гоас переїхав до своєї дружини. Схоже прізвище (Хасс, Гасс) зустрічалося у Йозефстали. З тієї ж колонії також могли походити прізвища Альберш та Котц, які згадуються у метричній книзі цієї колонії ще у 1834 р., задовго до появи у Старошведському [10].

Типово шведські та специфічні імена зустрічалися серед старошведської громади під час острівного життя та протягом усього періоду існування колонії. Характерно, що в період після переселення до України та до 1860-х рр. частота використання таких імен збільши-

⁸Деякі дослідники зараховують до шведських військовополонених також Крістіана Баркваля та Йоганна Льовберга, утім документальні підтвердження їх приналежності до цієї групи не зустрічалися.

⁹Наразі згадуються лише чоловічі прізвища, які утвердилися в колонії, окрім них у Старошведському були жінки, що походили із інших етнічних груп та мали відповідні дівочі прізвища, які згодом зникли. Серед них: Такне, Портъє тощо.

лася, тоді як після 1860-х – зменшилася [3; 4; 10; 13]. Цей ефект, на нашу думку, пов'язаний не із асиміляційними процесами, а із появою нового оніму – прізвища. Найімовірніше, що до використання прізвищ, старосведи пов'язували свою національну ідентичність та приналежність до роду з характерними іменами, тоді як пізніше – із прізвищами. Це допомагало вирішити і іншу проблему – нестачу специфічних імен та їх дублювання. Після відмови від прив'язки національності до імен з'явилася можливість розширити спектр імен за рахунок запозичень, не боячись утратити свою ідентичність. Такий процес масово спостерігався у колонії наприкінці XIX – на початку XX ст. [10; 5]. Хоча А. Карлгрен був досить скептично налаштований по відношенню до набутих старосведами у Російській імперії і нетипових для Швеції прізвищ, вважаючи їх штучним [14, с. 44–45], та прогнозував їх зникнення в майбутньому, сьогодні, майже через 100 років після його візиту до села, ці прізвища і досі використовуються. Останнє свідчить про їх важливу роль для самоідентифікації.

Висновки. Старосведи мали достатньо велику кількість імен із національним навантаженням, які, переважно, були чоловічими, а не жіночими, що пояснюється визначенням родової приналежності за чоловічою лінією. Типово шведські імена тривалий час займали важливе місце у старосведському суспільстві, тим не менш специфічні прізвища, які, у своїй основній масі, не зустрічалися ніде окрім Старосведського, набагато краще виконували ту соціальну функцію (зв'язок із родом та національністю), яка до цього покладалась на традиційно шведські імена. Прізвища були не просто зв'язком із нацією. Вони були зв'язком із селом та його спільною історичною пам'яттю. Інспіровані вказівкою «згори» та запроваджені спочатку майже примусово, вони органічно влилися у старосведську культуру, ставши її невід'ємною складовою та допомогли вирішити певні проблеми із самоідентифікацією¹⁰. Їх запровадження допомогло розширити спектр живаних імен без конфлікту ідентичності. Таким чином підтверджується теза про те, що значення та роль етнодиференційних ознак може змінюватися у сприйнятті членів етнічних спільнот залежно від зміни історичної ситуації, коли одні ознаки на певному етапі актуалізуються, інші відходять на задній план [12, с. 21].

¹⁰Величезне позитивне значення відіграло те, що самі прізвища не були нав'язані владою, а були органічно пов'язані з історією громади. Швидше за все, деякі із них використовувалися і раніше у побуті в якості «вуличних» імен. У більшості випадків влада лише спонукала до їх закріплення та надання їм офіційного статусу.

Бібліографічні посилання

1. *Андерссон И.* История Швеции / И. Андерссон. – М., 1951.
2. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Э. Берн. – СПб., 1992. – С. 193–195.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 134, оп. 1, спр. 1.
4. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 193.
5. Державний архів Херсонської області. – Ф. 323, оп. 1, спр. 1–3.
6. *Котлярчук А.* «В кузнице Сталина». Шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века / А. Котлярчук. – М., 2012.
7. *Маліцька Ю. Г.* Естонські шведи на півдні Російської імперії: міграція, адаптація та акультурація переселенців-колоністів (1781–1871 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 02 / Ю. Г. Маліцька. – Д., 2010.
8. *Природина У. П.* Мода как фактор формирования антропонимической базы (на примере шведского языка) / У. П. Природина // Матер. междунар. науч.-практ. конф. «Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований», 25–26 марта 2011 года. – Пенза; Москва; Решт, 2011. – С. 88–94.
9. Процесс после 100 лет // Юг. – Херсон, 1899. – 17 окт.
10. Російський державний історичний архів. – Ф. 828, оп. 14, спр. 5 а; 10; 13; 16; 18; 22; 25; 30; 34; 38; 40; 44; 48; 50; 54; 59; 63; 71; 78; 79; 84; 87; 92; 96; 98; 107; 118; 124; 129; 134; 143; 148; 152; 158; 162; 174; 176; 182; 194; 200; 201; 210; 216; 223; 232; 241; 247; 255; 263; 272.
11. *Успенский Ф. Б.* Имя и власть: Выбор имени как инструмент династической борьбы в средневековой Скандинавии / Ф. Б. Успенский. – М., 2001.
12. *Чеснокова Т. А.* Шведская идентичность. Изменение национального менталитета / Т. А. Чеснокова. – М., 2009.
13. *Gammalsvenskbydokument* / A. Loit, N. Tiberg. – Uppsala, 1958.
14. *Karlgren A.* Gammalsvenskby. Land ock folk / A. Karlgren. – Stockholm, 1924–1929.
15. Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Lista över bönder I Gammalsvenskby 1821. Kyrkobok år 1821(avskrift). Lista över byborna 1831. Kyrkobok år 1831 (avskrift). Lista över byborna 1856. Kyrkobok år 1856 (avskrift). Mantalslängden 5 augusti 1795 (avskrift). Lista över bönder I Gammalsvenskby 1876 enligt 1876 års kyrkobok. SE/ViLA/23094/4.
16. Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Avskrift av kyrkoboken över födda och döpta i Gammalsvenskby församling. SE/ViLA/23094/5.
17. *Rudling P. A.* Ukrainian Swedes in Canada: Gammalsvenskby in the Swedish-Canadian Press 1929–1931 / P. A. Rudling // Scandinavian-Canadian Studies. – 2005. – Vol. 15. – P. 62–91.

Надійшла до редколегії 30.04.2014

УДК 94(477) (=113.6) -054.62«1914-1945»

Т. Л. Кудрицька

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ШВЕДСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.: СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ
В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОТЯСІНЬ**

Проаналізовано стратегію поведінки населення с. Старошведське під час подій світових війн ХХ ст., досліджено політику німецької окупаційної армії по відношенню до старошведів. На основі архівних матеріалів простежено ставлення радянської влади до шведів-фольксдойче.

Ключові слова: Старошведське, шведи, етнічні німці, фольксдойче, німецька окупація.

Т. Л. Кудрицкая

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ШВЕДСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ МЕНЬШИНА
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ХХ в.: СТРАТЕГИИ ВЫЖИВАНИЯ
В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПОТЯСЕНИЙ**

Проанализирована поведенческая стратегия населения с. Старошведское во время событий мировых войн ХХ в., исследована политика немецкой оккупационной армии по отношению к старошведам. На основе архивных документов прослежено отношение советской власти к шведам-фольксдойче.

Ключевые слова: Старошведское, шведы, этнические немцы, фольксдойче, немецкая оккупация.

T. L. Kudrytskaya

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**THE SWEDISH NATIONAL MENSCHINA IN THE FIRST HALF
OF THE 20th CENTURY: SURVIVAL STRATEGY
IN THE CONDITIONS OF SOCIO-POLITICAL SHOCKS**

Behavioral strategy of population of the Gammalsvensby during the events of the world wars of the XX century is analyzed; policy of the German occupation army towards the Swedes is investigated. On the basis of archival documents attitude of the Soviet government against the Swedes-Volksdeutsche is traced.

Key words: Gammalsvensby, Swedes, ethnic Germans, Volksdeutsche, German occupation.

XX століття з його соціальними конфліктами та війнами поставило шведську національну меншину СРСР перед новими викликами у боротьбі за виживання. До кліматичних факторів, які впливали на їх добробут, додався і людський, що погрожував безпосередньо їх життю. За роки проживання в іноетнічному середовищі шведи зберегли елементи етнічної ідентичності та окремішності. Це не завжди мало позитивні наслідки. Так, для українців вони залишились чужими, що у екстремальних ситуаціях робило їх потенційними ворогами. Таке ставлення змушувало старошведів удаватися до різних прийомів аби уникнути загрози насильства. В окремих випадках вони досягали бажаного, в інших – притягались до відповідальності у звинуваченні у державній зраді. Прикладом останнього можна навести включення шведів до фольксдойче. Шведська національна меншина СРСР була зарахована до тієї групи людей, яких Вермахт у майбутньому планував онімечити та розселити на звільнених від нижчих рас територіях. По закінченню війни шведів, як і етнічних німців, радянська влада прирівняла до колабораціоністів на підставі перебування у статусі фольксдойче.

Аналіз історіографії з даної проблематики свідчить про те, що питання шведів під час німецької окупації побіжно торкалися А. Котлярчук, Ю. Хедман [4; 10]. На даний момент нам відома лише одна стаття, присвячена шведам-фольксдойче, під авторством Д. Гаунта [9].

Вважаємо за необхідне зупинитись на таких моментах:

- тактика шведів під час Першої світової та Громадянської війн;
- шведи у статусі фольксдойче;
- судовий процес над М. Утас як показник ставлення радянського керівництва до шведів-фольксдойче.

Тривале сусідство шведів з німцями стало наслідком того, що багато з них різною мірою володіли німецькою мовою, а тому сприймалися оточуючим українським та російським населенням як одне ціле з німцями. Це мало різні наслідки. Наприклад, під час подій світових війн XX ст. окупаційні армії приймали їх за співвітчизників, що допомагало шведам уникнути загрози життю. Антинімецькі настрої у довоєнні часи змушували шведів прикладати максимум зусиль для переконання влади у своїй лояльності та окремішності від німців. Так, під час ліквідації землеволодіння вихідців із ворожих держав у роки Першої світової війни шведи зуміли зберегти свою землю. Для цього вони звернулися із письмовим проханням до місцевого губернатора і наголосили на лояльності до російської влади та своєму шведському походженні, відокремлюючи себе від німців [5, с. 31]. Кілька років потому, у квітні 1918 р. старошведи не поспішали виправити помилкове враження австро-німецьких військ, які вважали їх за німців.

Окупаційні війська віталися жителями Старошведського як визволителі і спасителі від революційної анархії [8, с. 31]. Австро-німецькі війська добре поводитись у селі, вчасно платили за продукти, а відступаючи, залишили сотню гвинтівок, два кулемети та боєприпаси до них для того, щоб шведи могли себе захистити від бандитів [8, с. 31; 10, с. 48–49].

Цікавим моментом, коли шведи активно відстоювали свою окремішність від німців, став випадок зіткнення із загоном махновців, у переговорах з якими перші проявили неабияку майстерність. Наголошуючи на давніх зв'язках шведів та козаків, які полягали у спільному проведенні військових дій під час Полтавської битви 1709 р., пастор Х. Гоас та вчитель П. Мальмас від імені жителів Старошведського звернулися до керівника загону махновців Павловського, заперечуючи своє німецьке походження. Завдяки цьому їм вдалося зберегти своє життя, на відміну від сусідів німців, поселення яких були розграбовані та зазнали людських втрат [8, с. 37–38; 10, с. 50].

На цих прикладах ми можемо бачити, що шведи, використовуючи маневрувальну тактику, яка схилилася то у бік єдності, то окремішності від німців, у період Першої світової та Громадянської війн зуміли зберегти життя та майно. Ідея Вермахту щодо використання фольксдойче у своїх загарбницьких планах та окупація німецькою армією значної частини СРСР, у тому числі і Старошведської округи (25 серпня 1941 р.), знову поставила шведів на роздоріжжя вибору: стати німцями, чи продовжувати відстоювати свою ідентичність. Та вибором це можна назвати тільки формально. У жовтні 1941 р. представник німецького командування, зібравши шведів, роздав їм посвідчення фольксдойче, у яких містились дані – прізвище, ім'я, по батькові, рік народження та національність [2, арк. 9].

Спеціально створена комісія для виявлення фольксдойче під керівництва Карла Штумпа визначила у серпні 1942 р., що в районі Альт-Шведендорфа (після окупації відбулося перейменування Старошведської округи) населення складалось із 480 німців та 68 українців. Згадка про шведську національну меншину була відсутня у переліку, ігноруючи наявність графі «інші» [9, с. 244]. У квітні 1942 р. шведи, як і інші фольксдойче, наказом були звільнені від податків на прибуток та продаж продуктів домашнього вжитку [1]. 22 вересня 1942 р. була надана допомога продуктами харчування тим, хто не міг себе забезпечити.

Для фольксдойче відкривалися спеціальні магазини. На тиждень кожному видавалося 150 г жиру, 1 кг сиру, 4 яйця, овочі, фрукти, картопля, мед, мармелад, сіль та ін. [6]. У Старошведському також діяв магазин, де шведи отримували харчові пайки, щоправда менші за розміром порівняно з німецькими [2, арк. 10]. Цей факт є важливим,

оскільки він свідчить про розуміння німецькою воєнною адміністрацією відмінностей між шведами та німцями. Адже офіційно визнавши їх фольксдойче, гітлерівське керівництво усвідомлювало нетождність населення цієї округи.

Для захисту від партизанів, які вбачали у них зрадників і союзників окупантів, фольксдойче створювали загони самооборони. Такий загін діяв і в Старошведському. Він складався із 45 чоловік, які були озброєні маузерами, але одягнені у повсякденне вбрання, бо бракувало форми і пов'язок зі свастикою [9, с. 247].

Для молоді фольксдойче спеціально організовувалися спортивні табори, які готували її для служби у Вермахті. Керівниками та викладачами там були фронтові офіцери [6]. У Старошведському діяли організації Гітлерюгенду та Спілка німецьких дівчат. Літній табір Гітлерюгенду розташовувався по-сусідству зі Старошведським. У 1943 р. селом пройшов парад представників вищеназваних організацій [4, с. 186]. У березні того ж року у лікарню Старошведського, де розташовувалися поранені німецькі солдати, завітало місцеве населення. На знак вдячності за визволення від радянської влади вони принесли пораненим подарунки [9, с. 246]. Яку частку серед цих людей складали шведи – невідомо, але мотиви такої поведінки пояснити можна. На 1941 р. серед шведів назрівало невдоволення радянською владою. Причиною тому став упроваджуваний у СРСР атеїзм. Релігія для старошведів була одним із засобів збереження власної ідентичності. Тому більшість з них боляче сприйняло зруйнування церкви і облаштування на її місці будинку культури. Іншим моментом, який зневірив шведів у намірах радянської влади, стало переведення школи у 1938 р. на російську мову викладання. При цьому переслідувалась мета їх повної асиміляції, що вороже сприйнялось населенням. Судові процеси 1933–1937 рр. по безпідставному звинуваченні шведів у шпигунстві та зраді батьківщини, вироком яких стало заслання та смертна кара підсудних, похитнули їх упевненість у безпечному проживанні в СРСР. Депортація ж німців 22 вересня 1941 р. остаточно переконала, що вони можуть повторити долю перших.

Проголошений керівництвом окупантів захист життя і майна шведів-фольксдойче і видача їм харчових пайків на перших порах вселили серед населення надію на покращення життя [3, с. 17–19; 7, с. 175]. Разом з цим вони бачили, що німецьке керівництво не враховувало їх національну окремішність і прагнуло інтегрувати у німецьку расу. Окрім того, згідно з розпорядженням окупантів, була здійснена заміна шведів, які перебували на керівних посадах у селі, етнічними німцями. Х. Утас, якого спершу було обрано старостою села, через 8 місяців був замінений Ф. Вітманом [3, с. 14]. Так само німець замінив шведа на посаді голови колгоспу [10, с. 244]. До того ж кол-

госпи, небажання вступати до яких було однією із причин еміграції шведів у Швецію в 1929 р., не були розпущені німецьким керівництвом [2].

26 жовтня 1943 р. сталося те, чого боялися шведи з боку радянської влади. Тільки на той час загроза йшла від Німеччини. Відступаючи під тиском радянської армії, німецьке керівництво розпорядилося депортувати в числі інших і шведів, частина яких потрапила у район в Вюртегау (Польща), а іншу вивезли в якості оstarбайтерів у Німеччину [10, с. 248]. Так був зруйнований не тільки звичний устрій життя шведів, а й на багато років вперед на них було повішено тавро зрадника СРСР.

Після звільнення від окупації територій Півдня, в тому числі й Старошведського, радянська влада приступила до покарання винних у співробітництві з окупантами. Альт-Шведендорф був перейменований у с. Зміївку, щоб змінити німецьку назву села. Шведи, які уникли примусового виселення до Німеччини чи Вюртегау мусили розплачуватися за гріхи своїх співвітчизників.

Судова справа по звинуваченні Марії Федорівни Утас є показником відношення радянської влади до представників фольксдойче. Звернемося спершу до формулювання звинувачення. Стаття 54-1 «а» КК УРСР передбачала покарання за зраду, дії, які здійснювалися громадянами у збиток військовій могутності країни: шпionаж, видача державної чи військової таємниці, перехід на сторону ворога.

М. Утас, українка за походженням, обвинувачувалася у тому, що в період німецької окупації стала на шлях зради Батьківщині, подала клопотання до німецького окупаційного командування з питання зміни радянського громадянства і зарахування до фольксдойче, користувалася привілеями та отримувала продовольчий пайок. Виявлені під час обшуку 4 127 крб. стали переконанням для представників НКВС у тому, що вона отримувала платню за зраду [2, арк. 4].

Чоловіком Марії Федорівни був Християн Утас – староста Старошведського за часів окупації, який перебував на посаді 8 місяців і був засуджений радянською владою за колабораціонізм на 20 років заслання [2, арк. 39]. Уже цей факт негативно впливав на її подальшу долю. Окрім того, її син від першого шлюбу Н. А. Мунтян підозрювався у добровільному переході на бік німецької армії. Сама вона з лютого 1943 р. за запрошенням представника німецької адміністрації Р. Файмана працювала у лікарні Старошведського медсестрою. За її словами, посвідчення фольксдойче отримала через чоловіка, який на неї отримав новий паспорт [2, арк. 9].

Варто відзначити, що допити підозрюваної відрізнялись стислістю, так ніби її доля уже була вирішена, а для законності зроблені записи у кримінальну справу. За час двох допитів було задано всьо-

го п'ять питань: про місце проживання, спосіб працевлаштування, процедуру отримання паспорта фольксдойче, долю сина та визнання власної провини за статтею 54-1 «а». На останнє питання Марія Федорівна признала себе *«полностью виноватой в том, что состояла в группе фольксдойче»*, що аж ніяк не співвідносилось з формулюванням статті 54-1 «а» [2, арк. 11].

У якості свідків були залучені українці. Треба сказати, що дії німецької влади по внесенню протиріч між фольксдойче й іншим населенням СРСР мали результати. Це добре видно у показаннях свідків. Так, К. Педан наголосила на тому факті, що Х. Утас за період роботи старостою отримував пайок, відбирав речі у євреїв і розподіляв їх серед фольксдойче. Сина М. Утас вона звинувачувала у службі в німецькій армії в якості перекладача [2, арк. 14]. Доповіла К. Педан про арешт підозрюваної німцями та її звільнення після в'язання ними місця служби сина. Після цього їй (М. Утас) *«создали авторитет и устроили в больницу»*. Навела свідок компрометуюче висловлювання підозрюваної, яке нібито чула особисто: *«Русские войска вернуться на Украину тогда, когда на ладони вырастут волосы»*. У завершення К. Педан додала, що М. Утас за період окупації розікрала майно радянської лікарні і привласнила медикаменти [2, арк. 15].

На очній ставці К. Педан доповнила попередні показання фактами про те, що М. Утас застосовувала награвовані медикаменти при лікуванні німців та фольксдойче, оплаті найманим робітникам за допомогу на городі, продажі на ринку в Каховці. Також, за її словами підозрювана обмінювала крадені речі у циган на пшеницю та худобу [2, арк. 19]. Незрозуміло про яких циган йшла мова. Адже всі вони були фізично знищені гітлерівцями із встановленням окупаційного режиму. Крім того, виникає закономірне питання про кількість тих медикаментів та речей, адже під час евакуації 1941 р. все майно було вивезено вглиб країни і навряд чи у Старошведському залишили стільки необхідного. Очевидно, що деякі речі таки залишилися і підозрювана зізналася у тому, що взяла їх собі, виправдовуючи себе тим, що використовувала медикаменти для допомоги односельцям, а не для власної користі [2, арк. 19].

Показання свідків-чоловіків відрізняються меншою розлогістю. Наприклад, Д. Очковський лаконічно зазначив, що сім'я Утас була фольксдойче [2, арк. 17]. Пастухов вказав, що бачив сина М. Утас, який у січні 1943 р. приїхав у відпустку у німецькій формі, та висловив припущення, що той був перекладачем. Тезу К. Педан про розкрадання майна лікарні свідок не підтвердив [2, арк. 16].

Винесений вирок був стандартним для всіх фольксдойче – на підставі повного визнання вини М. Утас, від 1 червня 1945 р. вона засуджувалась до 5 років заслання у Сузунський район Новосибірської

області із конфіскацією усього майна [2, арк. 30]. У дотриманні вироку радянська влада була категоричною, відмовивши клопотанню матері М. Утас – А. Драган щодо дострокового звільнення дочки, яка за її словами всупереч волі була віднесена до фольксдойче [2, арк. 39]. Лише через 45 років після вироку М. Утас була реабілітована, про що у її особовій справі є помітка від 9 червня 1989 р. Випадов з М. Утас був неодиначний. Майже все населення Старошведского під час репатріації було звинувачене у колабораціонізмі і, після судового розслідування, вислане в концентраційні табори Комі на різний термін.

Отже, довготривале співіснування шведів з етнічними німцями стало причиною оволодіння ними німецькою мовою. Це відносило їх у очач українського населення до представників німецької національності, що, у свою чергу, загрожувало їх життю і майну під час розпалу антинімецьких настроїв. Тому для збереження свого життя і добробуту старошведи були змушені вдаватися до тактики маневрування і, залежно від ситуації, протиставляти себе німцям, чи отожднювати себе з ними. Роки Великої Вітчизняної війни та німецька окупація регіону дали шведам лише один варіант вибору – ввійти у склад фольксдойче, що було рівноцінним визнанню німецької приналежності. Це не було привабливим для тих, хто два з половиною століття відстоював свою національну окремішність. Та все ж, будучи окупованими, шведи були вимушені взаємодіяти з німцями в різних формах, що пізніше розцінювалось радянською владою як колабораціонізм. Пільги і привілеї шведи-фольксдойче отримали за етнічну приналежність, а не за послуги, як вважала радянська влада. Судові засідання по звинуваченні шведів у колабораціонізмі проходили скоріше формально, вирок був для усіх один – 5 років заслання у різні кутки Сибіру, що часто закінчувалося смертю засудженого або погіршенням стану його здоров'я. Природне бажання шведів зберегти життя було розцінено радянською владою як зрада і покарано з усією суворістю закону. Про категоричність такого вироку свідчить те, що з більшості шведів-фольксдойче обвинувачення було знято лише наприкінці 1980-х рр.

Бібліографічні посилання

1. Айсфельд А. Привилегированные жертвы: этнические немцы Украины во время и после Второй мировой войны / А. Айсфельд // Матеріали конф. «Немецкие поселения Юга Украины: от заселения до современности (к 200-летию основания Березанских колоний)». – Николаев, 2009. – С. 361–379.
2. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-4033: Управление Службы Безопасности Украины по Херсонской области 1919 – 1999 гг., оп. 6, д. 804: Следственное дело № 646/я по обвинению Утас Марии Федоровны по ст. 54-1 «а» УК УССР.

3. Коваль М. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.) / М. В. Коваль, П. В. Медведок // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 15–28.
4. Котлярчук А. «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века / А. Котлярчук. – М., 2012.
5. Котлярчук А. Немцы Украины в судьбе шведской колонии на Днепре, 1805–2007 / А. Котлярчук // Вопр. германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Д., 2007. – С. 27–35.
6. Люлечник В. Фольксдойче в годы Второй мировой войны [Электронный ресурс] / В. Люлечник // Междунар. интернет-журн. «Русский глобус». – 2005. – № 2, февраль. – Режим доступа: URL: <http://www.russian-globe.com/N36/Lulechnik.FolksdojcheVoVtorojMirovoyVojne.htm>. – Загл. с экрана.
7. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг, 2005.
8. Annas A. 1781–1929. 171 years in a foreign land. Life in the Gammalsvenskby [Электронный ресурс] / A. Annas. – Режим доступа: URL: http://www.svenskbyborna.se/canadian%20site-filer/Andreas%20Annas%20translation_dec2008.pdf. – Загл. с экрана.
9. Gaunt D. Swedes of Ukraina as «Volksdeutsche» – the Experience of World War II / D. Gaunt // Вопр. германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Д., 2007. – С. 239–250.
10. Hedman J. Gammalsvenskby. The true story of the Swedish settlement in Ukraine / J. Hedman. – Stockholm, 2005.

Надійшла до редколегії 29.04.2014

НАДДНІПРЯНЩИНА ХІХ–ХХ ст.: ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

УДК 929(371.3+821.161)»18»

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ ГОГОЛЬ (1809–1852) ТА ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА УКРАЇНИ

Висвітлено викладацьку діяльність М. В. Гоголя. Досліджено основні педагогічні та дидактичні ідеї письменника, що знайшли відображення в його літературній творчості. Показано генетичний зв'язок педагогічних поглядів М. В. Гоголя з християнськими традиціями моральності та естетики. Визначено ключові дидактичні та педагогічні принципи, артикульовані письменником.

Ключові слова: географія, дидактика, історія, книжка, лекція, наочні засоби навчання, слухач, університет, учень, християнство.

Ю. А. Святець

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

НИКОЛАЙ ВАСИЛЬЕВИЧ ГОГОЛЬ (1809–1852) И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ УКРАИНЫ

Освещена преподавательская деятельность Н. В. Гоголя. Исследованы основные педагогические и дидактические идеи писателя, нашедшие отображение в его литературном творчестве. Показана генетическая связь педагогических взглядов Н. В. Гоголя с христианскими традициями моральности и эстетики. Определены ключевые дидактические и педагогические принципы, артикулированные писателем.

Ключевые слова: география, дидактика, история, книга, лекция, наглядные средства обучения, слушатель, университет, ученик, христианство.

Yu. A. Svyatets

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**MYKOLA VASYLOVYCH GOGOL (1809–1852)
AND PEDAGOGICAL THOUGHT OF UKRAINE**

M. V. Gogol's teaching activity at Patriotic institute and the St. Petersburg university is shined. The characteristic of teachers and young Mykola's schoolmates in school days is provided. Sources of pedagogical ideas of M. V. Gogol in the developed education system at the Russian school of the 19th century are shown. The main pedagogical and didactic ideas of the writer which have found display in his literary creativity are investigated. Creative function of the identity of the teacher in the course of training is shown. It is specified belief of the writer in an organizing and making active role of dialogue training and the trainee in informative process. Cognitive value which M. V. Gogol allocated for evident tutorials is defined. The genetic linkage of pedagogical views of M. V. Gogol with Christian traditions of morality and an esthetics is shown. It is specified a conclusion of the writer about permanence of knowledge and education. Value which M. V. Gogol allocated for independent work of the trainee, individual creative judgment and development of a subject of knowledge, preservation of interest and receiving pleasure from acquisition of knowledge is found out. The key didactic and pedagogical principles articulated by M. V. Gogol are defined: «from the general to concrete», «from simple to difficult», «from known to the unknown». The logical structure of the didactics based on complete and comprehensive idea of the world is opened. Gogol's belief in a pedagogical role of historical knowledge which promotes formation of an accurate civic stand of the pupil on the basis of development of historical experience is revealed. Motives of refusal of M. V. Gogol from teaching activity and the subsequent its concentration on fiction as means to inform the main problems of education to broad masses modern to it societies are defined.

Key words: geography, didactics, history, book, lecture, evident tutorials, listener, university, pupil, Christianity.

*Тут я не нахожу ничего странного,
если и ученик по окончании своего ученья
спешит сказать благодарственное слово учителю.
Гоголь Н. В. <Авторская исповедь>*

Микола Васильович Гоголь – видатна особистість XIX ст. В Україні та Росії не припиняються дискусії стосовно того, до якої традиції віднести його творчість – української чи російської. Зазвичай його ім'я пов'язують з літературною або духовною діяльністю. А між тим у біографії М. В. Гоголя-Яновського певний період життя був пов'язаний з педагогічною діяльністю та викладанням історичних дисциплін. Зокрема, у п'ятому випуску «Журналу народного просвещения» за

1835 р. у повідомленні про публічні курси, що читалися у 1834–1835 рр. у російських університетах, у частині щодо Санкт-Петербурзького університету можна прочитати: «*Адъюнктъ Гоголь-Яновскій – Древнюю (2 ч.) и Среднюю Историю (4 ч.), по собственнымъ запискамъ*» [7, с. 317].

Навесні – влітку 1834 р. М. В. Гоголь клопотався про отримання роботи на кафедрі всесвітньої і російської історії та статистики на філософському факультеті [21] створюваного Імператорського університету Св. Володимира у Києві [2; 16; 19; 23]. У зв'язку з цим у період з 28 травня по 8 червня 1834 р. М. В. Гоголь написав статтю «Про середні віки» [18]. Дещо раніше в «*Журнале народного просвещения*» був опублікований його «План викладання всесвітньої історії» [12]. Проте, ймовірно, не без участі Міністра Народної Просвіти графа Сергія Семеновича Уварова (1786–1855), попечитель Санкт-Петербурзького навчального округу князь Михайло Олександрович Дондуков-Корсаков (1794–1869) запропонував Миколі Васильовичу місце ад'юнкт-професора всесвітньої історії у Петербурзькому університеті, куди і був призначений 19 червня 1834 р. [1].

У даній статті не ставиться за мету з'ясувати концепти М. В. Гоголя щодо всесвітньої чи української історії. Цей аспект певною мірою був предметом вивчення істориків. Зокрема, професор В. Т. Сиротенко, який певний час працював на кафедрі загальної історії Дніпропетровського державного університету, наприкінці 1980-х рр. проаналізував погляди Миколи Васильовича на історію середніх віків [22]. Метою цієї статті є висвітлення основних положень педагогічної думки, які у своїх працях та листах висловив М. В. Гоголь.

З досліджень біографії М. В. Гоголя відомо, що його з самого дитинства батьки (особливо віруюча мати) намагалася прилучити до релігійної освіти. З однієї з перших біографічних розвідок довідуємося: «Гоголь здобув початкове виховання у Полтавському повітовому училищі, по закінченні якого перебував два роки у першому класі Полтавської гімназії, а звідти вже вступив своєкоштным пансіонером, а за рік казеннокоштным вихованцем до Гімназії Вищих Наук Князя Безбородька» (згодом Ніжинського ліцею) [20, с. 11], де він провчився з травня 1821 по червень 1828 р. [16, стб. VIII].

Творчість М. В. Гоголя дозволяє дійти висновку про те, що роки перебування у гімназіях сформували доволі скептичне його ставлення до результативності системи навчання. Будучи ще з малих літ іронічною людиною, він свої враження про тогочасну освіту неодноразово висловлював на сторінках літературних творів, а оцінки вкладав у уста своїх героїв. «Вчені люди» у ті часи сприймалися часто-густо як божевільні. Згадаймо *Городничого* з п'єси «Ревізор», який характеризував вчителя історії як невірноважену особу, що так захопив-

ся викладенням матеріалу, перебравши на себе роль Александра Македонського, *«сбежал с кафедры и, что силы есть, хватъ стулом об пол. Оно, конечно, Александр Македонский герой, но зачем же стулья ломать? от этого убыток казне»* [8, с. 384]. Той же Городничий загалом був прямолінійним в оцінці вчительської праці: *«А вот вам, Лука Лукич, так, как смотрителю учебных заведений, нужно позаботиться особенно насчет учителей. Они люди, конечно, ученые и воспитывались в разных коллегиях, но имеют очень странные поступки, натурально неразлучные с ученым званием»* [8, с. 383]. Відповідно й ставлення до навчання було не завжди відповідальним. Знаменитий персонаж гоголівської бувальщини Тарас Бульба *«бранил всю ученость и советовал, как мы уже видели, детям вовсе не заниматься ею»* [10, с. 197], але тим не менше своїх синів по досягненні ними дванадцятирічного віку відправив до Київської академії не задля того, щоб діти були освіченими, а тому, що це було певною модою серед старшини, бо *«все почетные сановники тогдашнего времени считали необходимостью дать воспитание своим детям, хотя это делалось с тем, чтобы после совершенно позабыть его»* [11, с. 197]. Навчання вважалось даремним витрачанням часу. Так Остап, старший син Тараса Бульби, у перший же рік втік з навчання. Чотири рази він втікав, закопував буквар у землю, але після покарання йому купували новий і знову відряджали до навчання [11, с. 197]. Можна навести приклади й з низки інших творів.

Цікаво, що й наставники М. В. Гоголя вважали, що їм не вдалося чогось навчити майбутнього майстра слова. Один з учителів Ніжинської гімназії Кульжинський зауважував: *«не тільки у мене, а і в інших товаришів він (Гоголь) справді нічого не навчився. Школа привчила його лише до якоїсь логічної формальності й послідовності понять та думок, а більше нічим він нам не зобов'язаний. Це був талант, який не був розпізнаний школою та, правду кажучи, не бажав або не вмів зізнатися школі»*¹ [24, стб. VIII–IX]. У першій біографічній розвідці М. В. Гоголя автор стверджував, що *«Гоголь мало виніс пізнань з Ніженської Гімназії Вищих Наук, проте розвинувся в ній надзвичайно. Він майже зовсім не брався до уроків. Маючи відмінну пам'ять, він хапав на лекціях вершки та, позаймавшись перед екзаменами кілька днів, переходив до вищого класу»* [20, с. 14]. У літературі другої половини XIX – початку XX ст. зазначалося, що в шкільні роки М. В. Гоголь не любив математики та іноземних мов [20, с. 14; 24, стб. IX]. Проте, в Атестаті про завершення повного курсу навчання Гімназії вищих наук князя Безбородька досягнення з французької мови оцінені як *«дуже добрі»*, з німецької як *«відмінні»* (*«превосходные»*),

¹Тут і далі переклад українською мій. – Ю. С.

навіть з латинської – «добрі». Лише з «чистої математики» досягнення були «посередні» («*средственные*») [20, с. 206]. Певне саме тому в «Думках про географію (для дитячого віку)» («*Мыслях о географии (для детского возраста)*») (1829 р.) учорашній гімназист М. В. Гоголь зауважував: «Не слід займатися нікчемним та нудним для вихованця обчисленням числа будинків, церков, хіба що в тому разі, коли воно за власними розмірами або за негативом виходить за межі категорії звичайного» [5, с. 168].

На початку 1829 р. М. В. Гоголь переїхав до Санкт-Петербурга [20, с. 34], де лише 10 квітня 1830 р. був прийнятий на службу до Департаменту уділів [20, с. 35]. Майже через рік за сприяння почесного члена Імператорської Академії наук, поета Василя Андрійовича Жуковського (1783–1852) Петро Олександрович Плетньов (1791–1866), поет, літературний критик, який був на той час інспектором Патріотичного інституту, виклопотав у імператора для Миколи Васильовича у цьому навчальному закладі посаду старшого вчителя історії (з 10 березня 1831 р.) [20, с. 42]. Водночас М. В. Гоголь був наставником у дітей дійсного таємного радника Олексія Васильовича Васильчикова (1772–1854) та генерал-лейтенанта (1832 р.) Петра Івановича Балабіна (1776–1856) [20, с. 42]. А в дуже короткий період з 19 червня 1834 р. [1, с. 689] до 1 січня 1836 р. [21, с. 53] на посаді ад'юнкт-професора читав лекції в Санкт-Петербурзькому університеті. Наприкінці 1835 р. нібито вийшла постанова, за якою М. В. Гоголь мав скласти іспит на здобуття ступеня доктора філософії задля здобуття посади професора [20, с. 53]. Проте він на той час схоже вже зробив вибір на користь літературної діяльності.

У літературі про М. В. Гоголя містяться суперечливі оцінки щодо його педагогічної діяльності. Дуже часто можна прочитати про його слабку дисциплінованість та недбале ставлення до занять. Але давати оцінки щодо певних вчинків цієї творчої особистості варто, на мій погляд, не ситуативно, а зробивши спробу осягнути його світоглядні тези. Певною мірою саме аналіз його поглядів на принципи виховання та навчання дозволять зрозуміти, чому М. В. Гоголь фактично знуdivся викладацькою казенною працею. Певною мірою зрозуміти, чому він подеколи різко змінював свій стиль життя та спрямованість занять можна ознайомившись з його листом «Правило життя у світі» («*Правило жития в мире*»): «В усіх наших починаннях та вчинках понад усе ми мусимо уникати одного найсильнішого ворога нашого. Ворог цей – нудьга. ... Нудьга породжує відчай, який є душевним самогубством, найжахливіше з усіх злодіянь, що вчиняє людина» [7, с. 301].

З іншого боку, він усвідомлював, що навчання не закінчується аудиторними лекціями і загалом не припиняється після отримання

атестату чи диплому – процес пізнання невпинний. У листі «Християнин крокує вперед» (*«Христианин идет вперед»*), адресованому як вважають фахівці одному з найближчих друзів М. В. Гоголя, поетові, критику, історикові літератури Степанові Петровичу Шеви́рьову (1806–1864), письменник висловив переконання, що вік не може бути перепорою на шляху пізнання: «Не думай, що ти вже старий для того, щоб навчатися, що сили твої досягли справжньої справжньої зрілості та розвитку та що характер і думка твоя здобули вже справжню форму й не можуть бути кращими. Для християнина немає завершеного курсу; він пожиттєвий учень й до самої труни учень» [12, с. 53]. М. В. Гоголь був упевнений у тому, що жодна людина не може бути настільки ж мудрою, як Творець, тому прагнення наблизитися до Божественної Істини потребує щоденної роботи над собою: «Але тільки-но уявить вона хоча б на мить, що навчання її завершене, й вона вже не учень, й образиться на чийсь урок або повчання, мудрість раптово у неї відбереться, й залишиться вона у птьмі, немов цар Соломон у свої останні дні» [12, с. 55]. В епістолярії «Чотири листи до різних осіб щодо «Мертвих душ»» (*«Четыре письма к разным лицам по поводу «Мертвых душ»*) М. В. Гоголь висловив упевненість: «И это вздор, что выпустили глупые светские умники, будто человеку только и возможно воспитать себя, куда он в школе, а после уж и черты нельзя изменить в себе: только в глупой светской башке могла образоваться такая глупая мысль» [13, с. 85]. До того ж, на думку письменника, самовдосконалення людини можливе тільки в тому разі, якщо вона перманентно перебуває у творчому пошуку, тренує свій інтелект роздумами над складними темами, бо «розум тоді швидше розвивається, коли сам пропонує собі величне й поетичне запитання» [6, с. 283].

Про прагматичність М. В. Гоголя щодо навчання, необхідність врахування суспільного статусу слухачів, свідчить його лист до невідомого респондента «Російського поміщика» (*«Русского помещика»*), в якому дописувач, певно пам'ятаючи про «науку» своїх шкільних років, коли навчання було певним тягарем для учня через необхідність засвоювати низку малопотрібних для життя дисциплін, висловив пораду щодо того, які ж книжки можуть зацікавити селян або справді можуть бути корисними та повчальними для них: «Навчати мужика грамоті задля того, щоб дати йому можливість читати абиякі книжечки, що видають для народу європейські людинолюбів, є дійсно дурниця. Найголовніше ж, що у мужику геть бракує на це часу» [9, с. 112–113].

У власних роздумах про роль книжки у процесі виховання трудаючого люду М. В. Гоголь висловлював думку про необхідність прищеплення йому насамперед християнської моралі: «Якщо ж у деко-

го справді вже зародиться бажання до грамоти, й при цьому зовсім не для того, щоб стати облудником-конторником, але задля того, щоб прочитати ті книги, в яких викладено Божий закон людині» [9, с. 113]. Загалом кажучи щодо ролі книжок в освіті М. В. Гоголь парадоксально висловлював (і не тільки в художніх творах) принаймні критичне ставлення. Певне він вважав, що текст книжки статичний, а життя динамічне – підручник ніколи не встигає за життям, а мудрість дається від Творця, а не від його творіння – грішної людини: «Я не сходив з моєю книгою на кафедру, вимагаючи, аби всі за нею навчалися» [3, с. 247].

У «Думках про географію» тоді ще викладач М. В. Гоголь зауважував, що вихованець загалом не мусить мати у себе книжки (підручника), аргументуючи це власним переконанням, що «вона, якою б не була, утискатиме його та позбавлятиме життя уяву [4, с. 265]. Він бачив мало користі від абиякого читання, якщо воно не було наслідком певного внутрішнього стимулу людини до пізнання, потреби у пошуку відповідей на реальні життєві питання: «Відстороненим читанням, роздумами та нескінченними слуханнями усіх курсів наук його [розум. – Ю. С.] примусиш лише дещо піти уперед», додаючи «іноді це навіть пригнічує його, перешкоджаючи його самобутньому розвитку» [12, с. 55].

Проте було б несправедливо наголошувати на негачії М. В. Гоголем ролі книжки у вихованні. Мова, певно, має йти про ретельний добір книг з метою виховання й обмеженість її ролі на етапі опанування дитиною певних практичних знань, які вона може набувати особисто спостерігаючи, зіставляючи, узагальнюючи, розмірковуючи. Особливо, якщо йдеться про матеріальний світ. У разі ж ідеального простору, де відчуття поступаються почуттям, книжка (але не будь-яка) може стати своєрідною моделлю життєвих ситуацій для індивідуума: «Виховання має відбуватися у невинних роздумах про власний обов'язок, у читанні тих книжок, де зображено людину в подібному до нашого стані, колі, суспільстві та званні, й за таких самих обставин...» [7, с. 300–301].

Річ у тім, що М. В. Гоголь вважав світ, в якому живе людина, справжньою книгою, відкритою для кожної людини, яка прагне пізнавати. На його думку «все стає для нього вчителем; увесь світ для нього учитель: найнікчемніший серед людей може бути йому за вчителя» [12, с. 55]. За критичного ставлення до себе та уважного спостереження за довколишнім світом, на переконання письменника, індивідуум спроможний наблизитися до осягнення світобудови: «З поради найпростішої здобуде він мудрість поради; найбезглуздіший предмет постане перед ним своїм мудрим боком, й увесь всесвіт перед ним постане як одна розгорнута книжка навчання: більше за інших черпати-

ме з неї скарбів, тому що більше за інших чутиме, що він учень» [12, с. 55]. Щоправда, М. В. Гоголь, будучи віруючою людиною, дедалі більше визнавав вартим уваги лише одного автора – Творця: «Я прийшов до своїх братів, співучнів як рівний їм співучень; приніс декілька зошитів, які встиг записати зі слів Того ж Учителя, у Якого ми всі вчимося; приніс на вибір, щоб всякий взяв, що кому згодиться... Я жодної нової науки не брався проповідувати. Як учень, що у дечому встиг більше за іншого, я бажав лише відкрити іншим, як найлегше вивчати уроки, що дає нам наш Учитель» [3, с. 247].

Певне такі його погляди стали наслідком усвідомлення обмеженості людського розуму перед безмежністю світу, а відтак переконаністю в тому, що розум є вторинним по відношенню до моралі, залежним від емоцій людини: «Він перебуває у незрівнянно більшій залежності від душевних станів: тільки-но зануртує пристрасть, він вже раптом чинить наосліп й безглуздо; якщо ж спокійна душа й не кипить ніяка пристрасть, він і сам прояснюється й чинить помірковано. Розум є незрівнянно вища спроможність, але його здобувають не інакше, ніж перемогою над пристрастями. Ним володіли лише ті люди, які не знехтували своїм внутрішнім вихованням» [12, с. 55]. Контроль над власними почуттями, на думку М. В. Гоголя, мають бути ключовим аспектом виховання особистості, яка сподівається досягти успіху в певній справі: «Бережи тебе Бог від запальності та гарячки, хоча б навіть у найменшому вираженні. Гнів ніде не доречний, а понад усе у справі правій, тому що затемнює й мутить його» [10, с. 53].

Маючи певний досвід педагогічної роботи в Патріотичному інституті та Санкт-Петербурзькому університеті М. В. Гоголь сформулював певні вимоги до викладача. У «Думках про географію (для дитячого віку)» він висловив рекомендації щодо ораторських здібностей наставника: «Мова викладача має бути захоплюючою, живописною; усі вражаючі місця розташування, величні явища природи мають бути описані яскравими фарбами» [5, с. 271]. Фактично задовго до появи такої науки, як інформатика, М. В. Гоголь осягнув сутність формування резонансного повідомлення, яке впливає на тривалість запам'ятовування та формування усталених знань: «Що діє сильно на уявлення, те не швидко виб'ється з голови. Оповідь його [викладача – Ю. С.] має бути подібною до оповіді мандрівника» [5, с. 271].

Аналогічні думки артикульовані і в проспекті «Про викладання загальної історії»: «Мова професора має бути захоплюючою, вогненною. Він повинен найбільшою мірою прикути увагу слухачів» [6, с. 274]. Микола Васильович вважав, що неухважність аудиторії під час лекції цілком лежить на відповідальності самого професора, оскільки він не був достатньо переконливим. Якоюсь мірою позиція М. В. Гоголя суголосна твердженню Макса Вебера, що професор, з'являючись

перед очі студентів в аудиторії має бути лідером, який веде допитливих молодих людей до знань. Письменник зауважував, що переконання професора мають бути на стільки непохитними, так виведені з самої природи, такі натуральні, щоб слухачі самі побачили істину перш ніж він остаточно продемонструє її [6, с. 275], відтак вважав, що на слухачів «шкідливий вплив відбувається внаслідок того, що мова професора в'яла, суха й не має тієї живості, яка не дає думкам і на хвилину розсипатися» [6, с. 274].

Навіть досягнення в науці мало означають для слухачів, якщо лектор неспроможний доступно викласти сутність питань та передати свої знання, концентруючи увагу на відповідному предметі заняття: «Тоді не врятує його сама вченість: його не слухатимуть; тоді жодні істини не справлять на слухачів впливу, тому що їхній вік є вік ентузіазму та сильних потрясінь» [6, с. 274]. Іншими словами, М. В. Гоголь інтуїтивно сформулював одну з вимог дієвості комунікації – активна участь у процесі обміну інформацією обох агентів – комуніканта та реципієнта, а інакше «відбувається те, що саме хибні думки, почуті ними стороною, але висловлені яскравою привабливою мовою, миттєво захоплять їх і вкажуть їм цілком хибний напрям» [6, с. 274].

Цікаво, що М. В. Гоголь висловлював думку про необхідність певного системного узагальнення матеріалу лекцій: «Кожна лекція професора неодмінно повинна мати цілісність та виглядати завершеною, щоб у розумі слухачів вона виглядала стрункою поемою; щоб вони бачили на початку, що вона має містити в собі й що завершує: через це вони самі у своїй оповіді завжди дотримуватимуться цілі й цілісності. А це є найнеобхіднішим в історії, де жодну подію не покинуто безцільно» [6, с. 275]. Водночас зауважував на необхідності зважати на вік слухачів: «не слід залишати поза увагою, що вік слухачів є вік сильних вражень; і тому необхідно мати всю силу, всю привабливість, щоб спрямувати цей їхній ентузіазм на прекрасне та благородне; щоб оповідь професора дихала сама ентузіазмом» [6, с. 275]. Поряд з тим він закликав не зловживати деталізацією фактів, які відірвані від прагматики життя дитини, підлітка або юнака. Певно у своєму навчанні М. В. Гоголю довелося неодноразово відчувати розпач у перебігу навчання від невиправдано складного викладання матеріалу та, внаслідок цього, нудьгування, втрати інтересу до предмету вивчення. Ймовірно саме тому він наголошував: «Суворі аналітична систематика не може втриматись у голові підлітка, особливо, якщо вона розкладена до дрібниць. Дитина тоді тільки утримує систему, коли не бачить її очима, коли вона майстерно прихована від нього. Її система – зацікавленість, низка подій або низка описів. Все, що справді потрібно, що більшою мірою належить до нашого життя, що

найбільше можемо ми згодом пристосувати під себе, усе це вже цікаво» [5, с. 271].

Практичний досвід роботи з дітьми, природна спостережливість та допитливість митця, а також певна особиста рефлексія на методичку навчання у сучасних йому навчальних закладах дали підстави М. В. Гоголю для такого дидактичного зауваження: «Мені часто доводилося бути свідком, коли дитина, яку вважали не здатною ні до чого, ображена природою, – слухала з нерозважливою увагою жакливу казку, й на обличчі її, майже бездушному, не оживлюваному до того жодними почуттями участі, поперемінно проривалися риси стурбованості та переляку. Невже неможна задобрити таку увагу на користь науки?» [5, с. 271]. Отже в педагогічній практиці М. В. Гоголь наполегливо рекомендував уникати методик, які спричиняють нудгування в аудиторії, роблячи слухачів пасивними присутніми, й, навпаки, приділяти якомога більше уваги такому стилю роботи з учнями, який би захоплював їхню увагу, концентруючи пізнавальну діяльність на предметі вивчення.

Концентрацію уваги учня, на думку М. В. Гоголя, можна забезпечити ретельно дібраними переконливими за змістом прикладами з життя самих учнів, які можуть не тільки довести правильність теорій, а й продемонструвати практичну корисність у житті. Професор, вважав він, «не повинен обмежуватися тим, що його дехто розуміє; його мають розуміти всі» [5, с. 275]. І як людина з певним педагогічним досвідом М. В. Гоголь запропонував засіб для формування такого зацікавлення учнів питаннями, що викладаються в рамках певної дисципліни. На його думку, ніщо так не переконує в слушності думок вчителя, як ілюстрації, приклади з особистого практичного досвіду слухачів: «Щоб ставати доступнішим, він не повинен бути скупим на порівняння. Як часто зрозуміле ще більше пояснюється порівнянням! Й тому ці порівняння він мусить завжди брати з предметів найбільш відомих слухачам» [6, с. 275].

М. В. Гоголь висловив також пораду й щодо ораторського мистецтва викладача, певно розуміючи з власного досвіду, що аудіально складні речі не дуже добре сприймаються слухачем. Тому зміст лекції має бути зосереджений на ключових моментах теми без надмірного множення сутностей, що розпорошують увагу й розмивають сутність предмета вивчення. На його думку, професор «не повинен говорити надто багато, тому що цим втомлюється увага слухачів і тому що складність й великий надлишок предметів не дадуть можливості утримати усього в думках» [6, с. 275]. Власне і в цій пораді можна простежити ключовий принцип організації матеріалу, за який ратував М. В. Гоголь, – «від загального до конкретного», «від простого до складного», «від відомого буденного до прихованого корисного».

Водночас спілкування вчителя з учнем має відбуватися у врівноваженому діалозі, в якому слід уникати надмірних емоцій та впливів буденного життя, зверхності викладача над слухачем. На думку М. В. Гоголя, «Істина, проголошена в гніві, дратує, а не прихиляє. Отже, виховати іншого й подати йому душевну істинну допомогу ми можемо тоді, коли досягли самі найвищої незлобивості, коли жодні образи не можуть образити нас» [7, с. 300]. Як бачимо, письменник був доволі вимогливим до самої особистості викладача, від терплячості, духовності, наполегливості, зрештою моральності якого залежав успіх такої діяльності, як виховання підростаючого покоління, навчання їх життєвої мудрості й практичної адаптованості до мінливого світу. Сам М. В. Гоголь, будучи православним, неодноразово зауважував, що дотримання християнських канонів дає гарне підґрунтя для формування врівноваженої розсудливої особистості викладача: «Тоді й розум наш отримує світло й може спостерігати вчинки інших, бачити їх огріхи й навчати нас, як позбуватися їх... На цьому ґрунтується й життя: вчитися самому й навчати інших...» [7, с. 300–301]. Імовірно, саме тому він наголошував на пріоритетності мистецтва як засобу навчання та виховання: «*Искусство и без того уже поученье*» [4, с. 247]. Особливе дидактичне значення письменник визнавав за літературою, обґрунтовуючи свою позицію тим, що «мовиться все, записується дещо, й тільки те, що необхідно... Все, що слід передати від батьків до синів як наука... Тому для того, щоб писати, необхідно мати або дуже багато відомостей та знань не загальних для усіх, тоді писання його будуть належати до сфери науки...» [15, с. 342].

Ознайомлення з творами М. В. Гоголя, присвячених викладанню двох дисциплін, що лежать у предметному просторі відмінних галузей знань – природничих (географія) та суспільних (історія), – дозволяє дійти висновку про те, що він мав певною мірою сформовану концепцію організації й викладання навчального матеріалу, дотримувався, вживаючи сучасну термінологію, системного підходу при вивченні предмету дисципліни. Можна простежити певні паралелі в його дидактичних концепціях, що ґрунтуються на методи «від загального до конкретного». Так, у «Думках щодо географії» М. В. Гоголь висловлював переконання, що учень має опановувати географію у два етапи, що відповідають різним періодам його віку. На початковому етапі він має ознайомитися лише із загальним нарисом усього світу, який би спричинив його зацікавлення та продемонстрував би всю велич географічного світу: «Нічого в подробицях; але лише самі чіткі риси, щоб він відчував, де зимно, де більше рослинності, де вища мануфактурність, де сильніша освіченість, де глибше невігластво, де нижча земля, де стрімкіші гори» [5, с. 265]. На наступному етапі, у старшому віці, учень має перейти від загальних уявлень на світ до дета-

лей географії: «розглянути у мікроскоп ті предмети, які дотепер бачив неозброєним оком. Тоді вже він довідається про всі винятки й переходи, менш різкі й більшою мірою сповнені тонкими відмінностями» [5, с. 265].

У проспекті викладання всесвітньої історії М. В. Гоголь так само пропонує розпочинати із загального огляду: «Перш за все вважаю за необхідне подати слухачам ескіз усієї історії людства, у небагатьох, але сильних словах й у невід'ємному зв'язку, щоб вони раптом охопили все те, про що почують, інакше вони не так швидко і не з такою ясністю осягнуть увесь механізм історії» [6, с. 275]. Такий спосіб подання матеріалу дозволяє, на думку письменника, сформувати цілісний образ історичного полотна: «Коли історія світу буде втримана у такому стислому, але вичерпному ескізі й події будуть так пов'язані між собою, тоді ніщо не вилетить з голови слухачів, й у розумі їхньому мимоволі складеться в ціле. Зрештою цей ескіз, набувши розвитку у більшому обсязі, складе повну історію людства» [6, с. 281]. Відтак М. В. Гоголь вважав за можливе перейти до викладання історії окремих частин світу, країн та народів: «Після викладення повної історії людства я мушу розглянути окремо історію усіх держав і народів, що складають великий механізм загальної історії» [6, с. 281]. Але деталізація матеріалу, на його думку, має подаватися на тих же засадах, що й при викладанні загального огляду світового поступу. Фактично можна простежити дотримання системного підходу до формалізації знань: «Натурально, та ж повнота, та ж цілісність повинна бути видна й тут в огляді кожного окремо» [6, с. 281].

Можна простежити певну спорідненість методик засвоєння знань з географії та всесвітньої історії, розроблених М. В. Гоголем. Пишучи про методику опанування географії, Микола Васильович пропонує спиратися на історичні факти: «у порядку частин світу я радив би ліпше прямувати за поступовим розвитком людства, отже разом з тим й за постійним відкриттям землі: розпочати з Азії, з його колиски, з його віку немовляти, перейти до Африки, до його полум'яного і воднораз брутального юнацтва, повернутися до Європи, до його швидкого прояву та зрілості розуму, зробити крок разом з ним до Америки, де розвинутий та владний, зустрівся він з первинним та чуттєвим, й завершити розкиданими неосяжним океаном островами» [6, с. 266]. Зауважимо, що в цьому проспекті не згадано ще про два континенти (Австралію та Антарктиду), які не вписувалися в авторську концепцію прогресуючого інтелекту світу, або ж їх розглядали саме як острови.

З іншого боку, зауважував М. В. Гоголь, історичні знання неможливі без історичного контексту: «Стислий огляд історії кожної частини світу, з усією її різкою характерністю, не поверховий, а поглиб-

лений – результат століть та подій, тому потрібен, що він породжує думки й примушує слухачів міркувати» [6, с. 283]. Така концепція подання навчального матеріалу, на його думку, має сприяти формуванню повноцінних систематизованих історичних знань. У зв'язку з цим він висловив свою згоду з позицією тогочасного авторитета: «Тільки тоді ви знаєте добре історію, каже Шлецер, коли знаєте її вздовж і впоперек, і навскоси, й у всіх напрямках» [6, с. 283].

Ще один спільний аспект обох методичних творів М. В. Гоголя із загальної історії та географії – проблема формування знань у пам'яті учня. У «Думках щодо географії» Микола Васильович писав: «Фігура землі насамперед має затриматися в його пам'яті» [5, с. 266]. У проспекті «Про викладання загальної історії» письменник також опікується тим, «щоб ще глибше все сказане увійшло до пам'яті» [6, с. 281]. Для цього, на думку М. В. Гоголя як педагога і певною мірою психолога, треба спиратися на засоби, які б забезпечили *«интерес и занимательность новизны»* [6, с. 281]. І тут неабияка роль відводиться наочним навчальним засобам. Насамперед, наголошував Микола Васильович, перед учнем «має бути одна лише мапа. Жодне географічне явище не слід пояснювати, не закріпивши до місця, хоча б це був тільки яскравий, живописний опис» [5, с. 265–266]. Тобто М. В. Гоголь вважав, що предмету географії не можна навчити у вербальний спосіб, яким би майстерним він не був, оскільки територіальні обриси найкраще сприймаються саме візуально, формуючи адекватні образи відповідних географічних об'єктів у пам'яті людини, а до того ще й формуючи цілком практичні навички використання картографічного матеріалу для орієнтування в просторі й установлення відповідності між найменуваннями та цілком визначеними речами. Для кращого запам'ятовування розташування певних об'єктів на поверхні Землі Микола Васильович пропонував застосовувати своєрідні елементи гри на відповідність: «Не завадило б вирізати кожну державу окремо, так, щоб вона формувала окремий шмат і, будучи складена з іншими, утворило б частину світу. Тоді буде видно й величину їхню й форму» [5, с. 269]. Але кращим з наочністю, більш привабливим та переконливим матеріалом для навчання географії, на думку М. В. Гоголя, може бути тривимірний макет поверхні Землі: «У цьому сенсі можна з користю застосувати Ріттерове барельєфне зображення Європи» [5, с. 267]. Водночас він називає й основну ваду, через яку такий тривимірний засіб не годиться для ефективного навчання дітей: «воно не вповні ще зручне для дітей через нечітке відокремлення світла й тіней» [5, с. 267].

Тобто як психолог він зауважував навіть на тому, на скільки комфортним є сприйняття візуальних об'єктів та на скільки адекватним (тотожним) буде уявлення в учня після такого споглядання наочного

засобу: «Найліпше в такому разі відлити з тривкої глини або з металу справжній барельєф. Тоді вихованцеві варто було б лишень поглянути на нього, щоб зберегти назавжди в пам'яті усі високі та низинні місця» [5, с. 267]. На думку письменника, закріпленню знань з географії могло б сприяти використання творів мистецтва, з жалем констатуючи, що вони «загалом з'являються перед географами вряди-годи. Переходу немає жодного від природи до творінь людини. Вони відрубані, ніби сокирою, від власного джерела. Я вже не кажу, що у них не подано цього шлюбного союзу людини з природою, від якого народжується мануфактурність» [5, с. 268]. Отже, М. В. Гоголь як творча особистість усвідомлював, що географія, простір, в якому живе людина, не може бути відокремлена від діяльності самої людини, закликав до гуманізації цієї природничої науки.

Для закріплення ж у пам'яті учня сюжетів з історії Микола Васильович пропонував здійснювати «повторительные обзоры». Тут також пропонується викладачеві вдатися до творчого підходу роботи з вивченням матеріалом: «Після історії усього світу та окремо кожної землі й народу не завадить здійснити огляд кожної частини світу і тут показати всі відмінності як їх, так і народів, що в них мешкають, щоб слухачі самі могли вивести результат» [5, с. 281]. Водночас учителю не слід забувати й про зв'язок історії з географією: «Історія подеколи має озорювати спогадами географічний світ їх. Минуле має бути доволі вражаючим й хіба що походить від суто географічних причин, щоб примусити викликати його. Але якщо вихованець вивчає водночас й історію, тоді йому треба показати простір її дії; тоді географія зливається й утворює одне тіло з історією» [5, с. 270–271]. Зауважив М. В. Гоголь і на необхідності дотримуватися хронологічного принципу подання навчального матеріалу: «Я повинен неодмінно показати, чим ознаменований початок, середина й закінчення кожного століття, потім дух й відмінні риси його. Щоб краще визначити кожне століття й уникнути монотонності чисел, я назву його ім'ям того народу, або особи, яка вивищилася в ньому над іншими і яскравіше діяла на поприщі миру. Ці сходинок століть є найкращий засіб до утвердження в пам'яті слухачів сучасності подій, осіб та явищ» [5, с. 283].

Дотримуючись розглянутих концептуальних засад та методичних прийомів, М. В. Гоголь як педагог прагнув довести, «що такий образ викладання буде більш дійсним та ближчим до істини» [6, с. 284]. Важливим аспектом викладацької діяльності він вважав забезпечення на засадах моральності правдивого висвітлення історичних подій і процесів, що має спиратися на наукові здобутки, а не на особисті вигадки лектора: «Принаймні, той, хто розуміє велич історії, побачить, що він [образ викладання. – Ю. С.] не витвір миттєвої фантазії, а плід тривалих розмірковувань та досвіду; що жоден епітет, жод-

не слово не кинуто тут для краси та мішурного блиску, а їх породило довготривале читання літописів світу» [6, с. 284]. Такі засади історичної освіти, на думку М. В. Гоголя як педагога, мають певне суспільне значення, оскільки впевненість в історичних знаннях, міцність уявлень про діяльність історичних постатей, ключові події та трендові процеси в розвитку людства забезпечують належне виховання підростаючого покоління, «освітити серця юних слухачів тим ґрунтовним досвідом, який розгортає історія, розуміючи її в істинній величі; зробити їх твердими, мужніми у своїх правилах, щоб ніякий легкодумний фанатик і жодне хвилиanne хвилювання не могло похитнути їх» [6, с. 284].

Отже, Микола Васильович Гоголь, відомий більшою мірою як майстер літературного слова, значною мірою обрав цю сферу діяльності через особисту потребу донести до широких мас сучасного йому суспільства й актуалізувати певні моральні принципи життя. Свою педагогічну місію він реалізував засобами художньої літератури. Проте цей напрям діяльності був безпосереднім наслідком його педагогічного досвіду, який сконцентрований у декількох спеціальних його творах, що повною мірою дають нам уявлення про відповідні переконання М. В. Гоголя, пояснюють його завзяття, з яким він прагнув стати вчителем/викладачем, а потім раптово змінити спосіб свого життя. Головні педагогічні настанови письменника зосереджуються довкола християнських канонів, спираючись на які він і визначав правила педагогічної та дидактичної роботи. Важливою тезою його педагогічних поглядів слід назвати принцип перманентного навчання, примату самостійної роботи індивідуума над пізнавальним матеріалом. Він наголошував також на ключовій ролі викладача, який має організувати навчальний процес у такий спосіб, щоб учень/слухач ставав не просто реципієнтом інформації, а активним учасником діалогу з наставником. Уміння зацікавити навчальну аудиторію М. В. Гоголь вважав основою успіху педагогічного процесу, бо нудьга породжує ледарство й неробство. Неабияку роль у захопленні уваги учнів та закріпленні знань у їх пам'яті М. В. Гоголь відводив не тільки захопливій промові лектора, а й використанню різноманітних наочних засобів навчання (мап, тривимірних макетів, природних об'єктів тощо) та простих переконливих прикладів із щоденного життя слухачів. Корисним для сучасних педагогів може бути і його ідея щодо принципів організації навчального курсу в цілому – «від загального до конкретного», «від простого до складного» та «від відомого до невідомого». Наголошував письменник і на необхідності подавати предмет вивчення цілісно та всеохоплююче, що ніби було предтечею визнаного сьогодні принципу системності. Таким чином, маємо достатньо переконливих фактів, які дозволяють дійти висновку, що М. В. Гоголь зробив неабиякий внесок у розвиток педагогічної думки.

Бібліографічні посилання

1. *Виноградов И.* Комментарии. О средних веках / И. Виноградов, В. Воропаев // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М. ; К., 2009. – Т. 7 : Юношеские опыты. Первоначальные редакции. – С. 689–694.
2. Всеподданнейшая докладная Записка Г. Министра Народного Просвещения, объ открытии Университета Св. Владимира // *Журнал Министерства Народного Просвещения.* – СПб., 1834. – Ч. 3. – С. XL–XLIII.
3. *Гоголь Н. В.* <Авторская исповедь> / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6: Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 215–249.
4. *Гоголь Н. В.* Искусство есть примирение с жизнью (Письмо к В. А. Жуковскому) / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 250–254.
5. *Гоголь Н. В.* Мысли о географии (Для детского возраста) / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 23 т. – М., 2009. – Т. 3 : Арабески. Разные сочинения Н. Гоголя / отв. ред. С. Г. Бочаров. – С. 163–170.
6. *Гоголь Н. В.* О преподавании всеобщей истории / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 272–284.
7. *Гоголь Н. В.* Правило жития в мире / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / Сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 300–304.
8. *Гоголь Н. В.* Ревизор / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М.; К., 2009. – Т. 7 : Юношеские опыты. Первоначальные редакции. – С. 377–454.
9. *Гоголь Н. В.* Русской помещик (Письмо к Б. Н. Б.... му) / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / Сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 109–115.
10. *Гоголь Н. В.* Споры (Из письма к Л***) / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 51–53.
11. *Гоголь Н. В.* Тарас Бульба / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М.; К., 2009. – Т. 7 : Юношеские опыты. Первоначальные редакции. – С. 188–253.
12. *Гоголь Н. В.* Христианин идет вперед (Письмо к Щ..... ву) / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 53–55.
13. *Гоголь Н. В.* Четыре письма к разным лицам по поводу «Мертвых душ» / Н. В. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 75–88.
14. *Гоголь Н.* Планъ преподаванія всеобщей исторіи / Н. Гоголь // *Гоголь Н. В.* Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1834. – Ч. 1. – С. 189–209.

15. *Гоголь Н. В.* <Учебная книга словесности для русского юношества> Первоначальные наброски / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. – М., 2009. – Т. 6 : Выбранные места из переписки с друзьями / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – С. 342–344.
16. О приведеніи въ дѣйствіе Проекта Устава и Штата Университета Святаго Владиміра. Указъ Правительствующему Сенату // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 1. – С. ХСІХ–СІ.
17. О публичныхъ курсахъ въ университетахъ на 1834–35 академическій годъ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1835. – Ч. 5. – С. 317.
18. О среднихъ вѣкахъ. Вступительная лекція, читанная въ С. Петербургскомъ Университетѣ Адъюнктъ-Профессоромъ Н. Гоголемъ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 3. – С. 409–427.
19. Объ открытіи Университета Св. Владиміра // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 2. – С. ХСІІ.
20. Опытъ біографіи Н. В. Гоголя, со включеніемъ до сорока его писемъ / соч. Николая М+ [П. А. Кулиша]. – СПб., 1854.
21. Проектъ Устава Университета Святаго Владиміра // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 1. – С. СVІІІ.
22. *Сиротенко В. Т.* Раннее средневековье в освещении Н. В. Гоголя (Днепропетровск, 1989): депонированная рукопись / В. Т. Сиротенко // РАН. Ин-т науч. информации по общественным наукам. – М., 1989.
23. Торжественное открытіе Университета Св. Владиміра въ Кіевѣ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. – СПб., 1834. – Ч. 3. – С. 296–315.
24. *Яковенко В. И.* Николай Васильевич Гоголь въ его письмахъ и литературныхъ произведеніяхъ / В. И. Яковенко // Сочиненія Н. В. Гоголя. Полное собраніе в одномъ томѣ. – 3-е изд. – СПб., 1911. – Стб. VІІІ.

Надійшла до редколегії 30.04.2014

УДК 94(477. 7):26/28»17/19»

Н. М. Діанова

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

**ПРОФЕСОР МИХАЙЛО КАРПОВИЧ ПАВЛОВСЬКИЙ
(до 150-річчя Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова)**

Проаналізовано особливості навчально-виховної діяльності професора протоієрея М. К. Павловського в Рішельєвському ліцеї (з 1865 р. – Новоросійському університеті). Показано його роль і місце в історії університету як професора богослов'я та настоятеля ліцейської (в подальшому – університетської) церкви св. Олександра Невського.

Ключові слова: освіта, Рішельєвський ліцей, виховання, церква, Новоросійський університет.

Н. Н. Дианова

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ПРОФЕССОР МИХАИЛ КАРПОВИЧ ПАВЛОВСКИЙ
(к 150-летию Одесского национального университета
имени И. И. Мечникова)

Проанализированы особенности учебно-воспитательной деятельности профессора протоиерея М. К. Павловского в Ришельевском лицее (с 1865 г. – Новороссийском университете). Показана его роль и место в истории университета как профессора богословия и настоятеля лицейской (в последствии университетской) церкви св. Александра Невского.

Ключевые слова: образование, Ришельевский лицей, воспитание, церковь, Новороссийский университет.

N. M. Dianova

I. I. Mechnikov Odessa National University

PROFESSOR MIKHAIL KARPOVICH PAVLOVSK
(to the 150 anniversary of the Odessa national university
I. I. Mechnikov's name)

The purpose of the presented publication consists in definition of a contribution of professor, the archpriest M. K. Pavlovsky in a development of education and spiritual education in the Imperial Novorossiysk University (INU). Application of scientific methods of the analysis and synthesis, made possible research of spiritual heritage of the professor. Features of its teaching and educational activity in Rishelyevsky lyceum – the predecessor of INU where it since 1833 read the Scripture are considered. Subsequently since 1838 he as professor headed new created chair of dogmatic and moral divinity, church history and an ecclesiastical law. At the same time he became the prior of lyceum church of St. Alexander Nevsky. M. K. Pavlovsky considered as the main task of the activity education of lyceum students and education in the spirit of Christian morals.

After INU opening professor M. K. Pavlovsky headed Divinity chair where worked during 1865-1873. Teaching work of professor attracts attention. Its lectures on divinity testified to a high professional standard. It brought up at students of aspiration to knowledge and high Christian morality. Memoirs of his former pupils became confirmation. After end on a state of health of the fruitful pedagogical activity Mikhail Karpovich remained at a position of the archpriest of university Alexander Nevsky Church.

It is emphasized that until the end of the life M. K. Pavlovsky didn't interrupt the communications with INU. He presented to university library of 450 books on divinity. After the death it bequeathed to Novorossiysk university of 6 800 rub. For percent from this capital which was stored in the Odessa Office of the State Bank, the monthly grant of a name of the professor M. K. Pavlovsky for the best orthodox students was founded.

M. K. Pavlovsky's educational and education activity left the bright page in the university chronicle. His attitude towards students, aspiration to impart them love to science and to bring up high level of spirituality kept the relevance up to now.

Key words: education, Rishelyevsky lyceum, bringing up, church, Novorossiysk university.

Подана наукова розвідка приурочена до 150-річного ювілею Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, який відзначатиметься в травні 2015 р. Університет засновано в 1865 р. під назвою Імператорський Новоросійський університет (ІНУ) на базі Рішельєвського ліцею в Одесі. З цими навчальними закладами була тісно пов'язана доля професора протоієрея Михайла Карповича Павловського. Будучи професором богослов'я він сприяв розвитку освіти, виховуючи студентів на принципах християнської моралі.

Проблема викладання релігійних дисциплін в ІНУ певною мірою розглядалась дослідниками XIX ст. Серед них варто відзначити спогади О. І. Маркевича, видані до 25-ї річниці ІНУ [8] та С. Ю. Вітте, в яких він згадує свої студентські роки в Новоросійському університеті [2]. Професор Рішельєвського ліцею Й. Г. Михневич ґрунтовно дослідив сорокарічний період діяльності цього навчального закладу, не оминувши увагою й викладання богословських дисциплін [9]. Попечитель Одеського навчального округу М. І. Пирогов піднімав питання про виховання ліцеїстів і про доцільність викладання богослов'я у світських вищих навчальних закладах [11]. Діяльності М. К. Павловського побічно торкався історик церкви протоієрей С. Петровський [10].

Сучасні українські дослідники ще не проявили достатнього наукового інтересу до вивчення життєдіяльності та духовної спадщини М. К. Павловського. Деякі аспекти цієї проблеми розглядали у своїх роботах Н. Бевзюк [1], С. Желясков, Є. Ковальов [5], В. Левченко [6] та І. Лиман [7]. Проте вказані праці не вичерпують зазначену тему. Основними джерелами для її вивчення стали проповіді, бесіди і промови Михайла Карповича Павловського, його епістолярна спадщина та спогади очевидців.

Мета даної публікації полягає в дослідженні особливостей навчально-виховної роботи професора Новоросійського університету М. К. Павловського.

Народився Михайло Карпович Павловський в 1810 р. у місті Єлисаветграді Херсонської губернії в родині протоієрея Карпа Степановича Павловського. Його батько був людиною досить відомою на півдні України. Добре освічений та енергійний він на той час був настоятелем єлисаветградського собору й повітового училища, відкритого завдяки його клопотанням. В училищі він викладав Закон Божий

та латинську мову. Протоієрей зарекомендував себе прекрасним проповідником, проповіді якого неодноразово публікувались у *«Херсонських епархиальных ведомостях»*.

Вихований в культурній православній родині, М. К. Павловський змалечку мріяв здобути духовну освіту й наслідувати приклад батька. Він був кращим учнем Катеринославської духовної семінарії, після закінчення якої отримав рекомендацію до Київської духовної академії. Успішно завершивши навчання в Академії, М. К. Павловський, за рекомендацією свого наставника – ректора Інокентія (Борисова), у 1833 р. приїхав до Одеси, де потрібен був викладач Закону Божого для світських навчальних закладів. Сорокарічна педагогічна діяльність Михайла Карповича (1833–1873 рр.) розпочалася досить активно. Він став законовчителем одночасно у декількох навчальних закладах міста: в повітовому училищі, гімназії, Шляхетному жіночому інституті, міському дівочому училищі та Рішельєвському ліцеї [15, с. 12–13]. М. К. Павловському вдалося плідно поєднувати викладацьку діяльність з роботою священнослужителя, коли в 1835 р. він був висвячений у сан священника. Критерії свого служіння М. К. Павловський оприлюднив у *«Слові»*, виголошеному в Шляхетному жіночому інституті, зазначивши, що священник повинен навчати людей, зацікавлюючи їх не лише знаннями, але й своїм благочестивим життям. *«Служитель церкви не повинен думати про себе, впадати у гнів, вживати спиртне чи сквернословити. Він має бути праведником, який дотримується вчення Христа. Проповіді такого пастиря дійдуть до людських сердець і наповнять їх любов'ю до Спасителя та його святого Закону. Тож священник має піднятися до такої висоти, щоб через самозречення прийняти у своє серце любов до усього людства»* [17, с. 3]. Сам М. К. Павловський зазначених обов'язків пастирського служіння завжди дотримувався.

Особливо плідні стосунки склалися у нього з Рішельєвським ліцеєм (з 1865 р. – Новоросійським університетом), де він з 1833 р. викладав Закон Божий. Згідно з новим Статутом 1837 р. ліцей став вищим навчальним закладом, що стояв на щабель нижче університетів і складався з фізико-математичного та юридичного відділень, до яких пізніше було додано ще й камеральне. Передбачалася кафедра догматичного та морального богослов'я, церковної історії і церковного права, предмети якої мали слухати всі студенти православного віросповідання [13, с. 343–351]. У 1838 р. Рада ліцею обрала М. К. Павловського професором богослов'я і завідувачем цієї кафедри. Одночасно він став настоятелем ліцейської церкви св. Олександра Невського, а рік потому отримав сан протоієрея.

Колишні учні М. К. Павловського згадували, що він завжди брав близько до серця подробиці ліцейського життя, мудро користувався

словом та важливим засобом священства – сповіддю. Підтвердженням цього є спогади мирового судді С. І. Знаменського, ректора університету С. П. Ярошенка, генерал-майора Домбровського та інших. Зокрема, колишній директор ліцею О. М. Богдановський **характеризував** лекції і проповіді професора як «слова пророка, які запалювали серця людей». Він згадував, що міністр П. О. Валуєв під час відвідування ліцею найбільш схвальний відгук залишив щодо прослуханої ним лекції М. К. Павловського [15, с. 8–9].

М. К. Павловський своє головне завдання вбачав у тому, щоб гармонійно поєднати у ліцеїстів високі знання й моральні чесноти. На початку навчального року він звертався до них з традиційною промовою, в якій закликав наполегливо оволодівати новими знаннями. «Наука, – підкреслював професор, – потребує від людини багатьох жертв: їй потрібно віддавати свої помисли і серця. Тож кожен із вас, увійшовши у святилище наук, має поставити перед собою мету посвятити себе навчанню. Міцна воля людини може подолати всі труднощі» [17, с. 267].

Однак М. К. Павловський був переконаний в тому, що ніякі знання не принесуть належної користі людині, якщо вона не має чистих помислів, високої моральності й духовності [17, с. 271–272].

У 1844 р., звертаючись до випускників Рішельєвського ліцею, він побажав їм бути гідними громадянами й зберегти християнську чистоту впродовж усього життя. «Учіться із свого серця створити ту тверду і святу гору, на яку можна піднятися, щоб уникнути спокус і життєвих бурь. Будьте мудрі, як змії і незлобливі, як голуби. Перемагайте добром зло», – наставляв професор своїх колишніх учнів [17, с. 277–281].

Погляди М. К. Павловського стосовно виховання ліцеїстів були співзвучні з позицією попечителя Одеського навчального округу Миколи Івановича Пирогова. У своєму виступі на урочистому зібранні в Рішельєвському ліцеї з нагоди його 40-річчя він підкреслив, що головне завдання викладачів полягає в тому, щоб зробити своїх вихованців справжніми людьми. Для цього вони повинні віддавати перевагу духові й живій думці. У науці вихователі мають бачити не лише один збірник знань, але й могутній засіб впливу на моральний стан дитини [11, с. 78–79].

Із 1850/1851 навчального року, згідно з імператорським указом, у вищих навчальних закладах скасовувалася кафедра філософії. З метою посилення релігійного виховання, замість філософії мали викладатися лише логіка і практична психологія. Викладачами цих предметів могли бути лише професори богослов'я або законовчителі, які призначалися Міністерством народної освіти. У Рішельєвському ліцеї психологію та логіку доручили читати М. К. Павловському, який

мав поєднувати це навантаження з посадою професора та завідувача кафедри богослов'я. Це значно збільшило навантаження професора: замість чотирьох предметів він мав читати шість, замість шести лекцій на тиждень – 10, і перебрати на себе обов'язки, які в Раді ліцею виконував професор філософії. Проте Михайло Карпович практично не мав вибору і змушений був прийняти це послушення у відповідності до волі імператора [7, с. 343–344].

Високий рівень фахової підготовки і педагогічна майстерність М. К. Павловського значною мірою нейтралізувала формалізм, який насаджувався у царині релігійного виховання за часів правління Миколи I. Професор, на відміну від переважної більшості тодішніх викладачів, ніколи не читав задалегідь написані тексти лекцій, а завжди говорив власними словами, що приємно вражало слухачів. Навіть А. С. Норов, високопоставлений урядовець Міністерства народної освіти, суворий релігійний консерватор, що ревізував ліцей у 1852 р., визнав викладацьку обдарованість о. Павловського: «Досі мені не випало у світських навчальних закладах зустрічати закономірності, який би, вигнавши суху семінарську схоластику, шукав діяти прямо на серце людське, аби перш за все розігріти його і потім посягти у ньому зерна вічної істини словами ясними і зрозумілими мирянинові – і, нарешті, привести це серце у святу захопленість. Такого закономірності знайшов я в протоієреєві М. К. Павловському», – записав він у своєму щоденнику. А. С. Норов також відзначив ґрунтовність пізнань ліцеїстів у царині богословських наук, яку перевіряв особисто [6].

Величезне навантаження професора потребувало багато зусиль, що в подальшому негативно відбилось на його здоров'ї. Адже викладацьку діяльність в ліцеї він поєднував з викладанням релігійних дисциплін в інших навчальних закладах, церковно-релігійною та громадською роботою. Зокрема, в 1848 р. він був призначений благочинним над православними закономірностями, які працювали в галузі світської освіти в Одесі. Під час перебування на цій посаді професор підтримував постійний контакт із закономірностями, часто був присутнім на учнівських іспитах. Він закликав усіх вчителів Закону Божого творчо підійти до виконання свого обов'язку, щоб удосконалити викладання свого предмету. Для цього радив встановити тісний контакт з вихованцями, прививати їм любов до опанування духовної літератури, що дало б можливість отримати не лише глибокі знання, але й свідомо стати на шлях духовного вдосконалення та єднання з Богом. При цьому професор з сумом відзначав, що зазвичай викладачі богословських дисциплін вимагають від своїх учнів лише сухих знань, унаслідок чого відштовхують душі молодих людей від церкви та священнослужителів [14, с. 124–132]. У 1860 р. М. К. Павловсько-

го за його проханням звільнили від читання лекцій з логіки та психології, але залишили настоятелем ліцейської церкви і професором богослов'я [15, с. 15–16].

У 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею був заснований Імператорський Новоросійський університет, де у відповідності до навчальних програм значна роль відводилася предметам релігійного напрямку. Підтвердженням є виокремлення з кафедри богослов'я кафедри церковної історії і церковного права. Завідувачем кафедри богослов'я та її професором обрано професора **М. К. Павловського**, якого в подальшому неодноразово переобирали на цю посаду.

Варто зазначити, що на початку 1860-х рр., з ініціативи М. І. Пирогова в суспільстві відбулася дискусія щодо доцільності обов'язкового викладання богослов'я у світських вищих навчальних закладах. Він був переконаний в тому, що воно не приносить ніякої користі студентам і рекомендував залишити богослов'я в університетах, які не мають богословського факультету, в якості допоміжної дисципліни. А ще краще – на історико-філологічному факультеті замінити його на церковну історію, а на юридичному на канонічне право. Представники вищого духовенства прагнули показати хибність поглядів М. І. Пирогова, які до того ж не співпадали з політикою царського уряду в галузі освіти. У 1861 р. М. І. Пирогов змушений був залишити посаду попечителя Київського навчального округу, а в 1864 р. й державну службу. Звичайно, його зауваження й пропозиції щодо викладання богослов'я в університетах були проігноровані [4, с. 280–281].

М. К. Павловський висловився на підтримку свободи викладання богослов'я в університетах, наполягаючи на необхідності морально-християнського виховання студентів [15, с. 8]. Як реагували самі студенти на викладання богослов'я і як вони відносилися до лекцій професора свідчать спогади його колишніх учнів. О. І. Маркевич, якому довелося слухати лекції М. К. Павловського, писав у своїх спогадах, що «він не просто викладав студентам догматичне та моральне богослов'я, але й вів з ними бесіди, розглядаючи найбільш важливі питання релігійного життя сучасної Росії і Західної Європи. Студенти завжди могли розраховувати на те, що почують цікаві лекції, а тому охоче їх відвідували» [8, с. 434].

М. В. Шимановський згадував, що професор не любив промовляти з кафедри, а зазвичай говорив, ходячи уздовж першої партії, та іноді у захопленні приймав театральні пози. Його лекції були дуже цікавими для слухачів бесідами на морально-релігійні теми. «У лекціях отця Павловського було усе що завгодно, – писав М. В. Шимановський, – а також і богослов'я, але у дуже малій дозі». Студенти завжди охоче відвідували лекції О. Павловського, які розвивали їхню ре-

лігійну свідомість, пробуджували сумління і змушували замислюватися над етичними проблемами [6].

С. Ю. Вітте – в подальшому відомий державний діяч, згадував свої студентські роки в ІНУ з притаманним йому скептицизмом. Він негативно оцінював викладання богослов'я в цілому і в Новоросійському університеті зокрема. Проте про М. К. Павловського у своїх «Спогадах» писав як про прекрасну людину й чудового фахівця. Разом із цим зазначав, що відвідування його лекцій було дуже поганим. Ніхто зі студентів до іспиту з богослов'я не готувався, проте складали його успішно. Автор спогадів підкреслював, що сам він, будучи одним із найкращих студентів університету, не готувався до іспитів із жодного предмету [2, с. 52–53]. Варто зазначити, що спогади подібного типу мають поодинокий характер.

Гармонійне поєднання професорської посади і священства позитивно позначилось на навчально-виховній роботі М. К. Павловського в університеті й зблизило його з одеською інтелігенцією. Серед інтелектуального оточення професора були як світські, так і духовні особи. Він став духівником і близькою людиною в сім'ях О. С. Стурдзи, його сестри Р. С. Едлінг, генерал-губернатора Новоросійського краю графа М. С. Воронцова, князя Гагаріна, Д. М. Княжевича, О. Ф. Негрі та інших [10, с. 432]. Епістолярна спадщина свідчить про дружні стосунки, які поєднували його з відомим дипломатом, письменником, теологом і меценатом Олександром Скарлатовичем Стурдзою та блискучим науковцем, дослідником православного Сходу, першим ректором Херсонської духовної семінарії архієпископом Порфирієм (Успенським). У 1895 р. в *«Херсонских епархиальных ведомостях»* з ініціативи М. К. Павловського опубліковано 38 листів, написаних до нього О. С. Стурдзою в період з 1844 р. по 1854 р. Вони свідчать про велику повагу і любов автора до свого духівника [12].

Діяльність М. К. Павловського схвально оцінювали архієпископи Гавриїл (Розанов) та Інокентій (Борисов). У 1859 р. Св. Синод призначив його цензором *«Херсонских епархиальных ведомостей»*. Цю посаду він займав упродовж подальших 30-ти років [15, с. 17–18]. У цьому виданні та в *«Одеском вестнике»* опубліковано понад 60 проповідей протоієрея М. К. Павловського. Як проповідник-публіцист він користувався в Одесі великою популярністю. У 1851 р. були опубліковані *«Слова и речи протоиерея Михаила Карповича Павловского»*, значна частина яких була виголошена перед студентами Рішельєвського ліцею [17]. Це видання отримало схвальний відгук у місті і позитивну рецензію в пресі. Про М. К. Павловського писали як про видатного проповідника, який користується великим авторитетом серед православного населення. Наголошувалося, що в кожній його промові можна зустріти думку, яка захоп-

лювала, змушувала думати і сприяла вдосконаленню людських душ [16].

У 1873 р. М. К. Павловський змушений був завершити свою викладацьку діяльність у зв'язку із погіршенням стану здоров'я, залишившись на посаді протоієрея університетської церкви. За свою сумлінну роботу протоієрей отримав звання заслуженого професора університету [15, с. 15–16]. Він заздалегідь подбав про достойних продовжувачів своєї справи. За рік до свого звільнення М. К. Павловський запросив до ІНУ Олександра Миколайовича Кудрявцева, який став його наступником на кафедрі богослов'я.

У подальшому професор продовжував підтримувати стосунки з Новоросійським університетом і подарував бібліотеці 450 книг богословського змісту [1, с. 435]. Він завжди уважно стежив за новинами наукового життя, відвідував богослужіння в університетському храмі.

Незадовго до смерті М. К. Павловський переніс операцію на очі, яка мала позбавити його від катаракти, але вона закінчилась невдало і він зовсім втратив зір. Проте, навіть будучи сліпим, він не втрачав бадьорості духу, інтересу до науки, громадського та політичного життя в Росії. До нього приходили численні відвідувачі, які потребували мудрого слова, поради чи просто бесіди з протоієреєм. Помер М. К. Павловський 16 березня 1898 р. і був похований на старому одеському цвинтарі.

Після його смерті донька Варвара Михайлівна Аносова заповідала 1/6 частину всього свого капіталу (6 800 крб.) Новоросійському університету в якості недоторканого капіталу імені свого покійного батька. Ці кошти були взяті на збереження до Одеської Контори Держбанку, а на відсотки з них виплачувалася щомісячна стипендія для кращих православних студентів імені заслуженого професора і почесного члена університету протоієрея М. К. Павловського [3, арк. 1–10].

Михайло Карпович Павловський присвятив своє життя розвитку освіти і служінню ідеї християнського гуманізму. Впродовж своєї викладацької діяльності він прагнув прищепити студентам високу працездатність та любов до освіти і науки. Виховуючи їх на основі морально-християнських цінностей, професор активно наставляв молодих людей на шлях самовдосконалення. Він був переконаний в тому, що лише всебічний розвиток людини сприятиме вдосконаленню суспільства, в якому важливу роль будуть відігравати знання, працьовитість, культура, мораль і висока духовність. Навчально-виховна діяльність професора протоієрея М. К. Павловського стала однією із яскравих сторінок у літописі Новоросійського університету.

Бібліографічні посилання

1. Бевзюк Н. П. Павловський Михайло Карпович / Н. П. Бевзюк // Професори Одеського (Новоросійського) університету. – Т. 3. – О., 2000. – С. 434–435.
2. Витте С. Ю. Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. / С. Ю. Витте. – М., 1991. – 708 с.
3. Державний архів Одеської області. – Ф. 45, оп. 9, спр. 135.
4. Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.) : моногр. / Н. М. Діанова. – О., 2012.
5. Желясков С. А. М. К. Павловский – настоятель церкви во имя св. Александра Невского / С. А. Желясков, В. В. Левченко // Воронцовский сб. – 2012. – Вып. 5: М. С. Воронцов и его эпоха: историческая ретроспектива. – С. 53–60.
6. Ковальов Є. А. Православна релігійна освіта в Одеському Рішельєвському лиціє [Електронний ресурс] / Є. А. Ковальов. – Режим доступу : URL: http://apps.knpu.edu.ua/is/history_journal/stat/Ковальов_Є.А..pdf.
7. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004.
8. Маркевич А. И. 25-летие Императорского Новороссийского университета / А. И. Маркевич. – О., 1890.
9. Михневич И. Г. Исторический обзор сорокалетия Рижского лицея, с 1817 по 1857 год / И. Г. Михневич. – О., 1857.
10. Петровский С., протоиерей. Одесский Преображенский кафедральный собор / С. Петровский. – О., 1908.
11. Пирогов Н. И. Сочинения / Н. И. Пирогов. – К., 1910. – Т. 1 : Педагогические и публицистические статьи.
12. Письма А. С. Стурдзы к его духовнику, протоиерею М. К. Павловскому // Херсонские епархиальные ведомости. – 1995. – № 8, 9, 14, 17, 24.
13. Полн. свод законов Российской империи. – Собр. II. – Т. XII. – Отд. I. – № 10 285.
14. Прот. Павловский. Несколько мер к более успешному преподаванию Закона Божьего / Прот. Павловский // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1861. – Ч. 2. – С. 124–132.
15. Пятидесятилетие священства заслуженного профессора и почетного члена Императорского Новороссийского университета, протоиерея Михаила Павловского. – О., 1886.
16. Рецензия на книгу «Слова и речи протоиерея Михаила Карповича Павловского» // Одесский Вестник. – 1852. – № 93.
17. Слова и речи протоиерея Михаила Карповича Павловского. – О., 1851.

Надійшла до редколегії 28.04.2014

УДК 371. 13(477.63)«8/19»

Г. Г. Яковенко

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

ДОМАШНІ УЧИТЕЛЬКИ ТА ЇХ ПІДГОТОВКА В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Розглянуто загальний стан домашньої освіти та підготовки домашніх учителів, а також регіональні особливості її розвитку у Катеринославській губернії як провідному промисловому регіоні.

Ключові слова: домашня освіта, учителі.

Г. Г. Яковенко

*Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды*

ДОМАШНИЕ УЧИТЕЛЬНИЦЫ И ИХ ПОДГОТОВКА В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ

Рассмотрено общее состояние домашнего образования и подготовки домашних учителей, а также региональные особенности его развития в Екатеринославской губернии как ведущем промышленном регионе.

Ключевые слова: домашнее образование, учителя.

H. H. Yakovenko

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

HOME TEACHERS AND THEIR TRAINING IN KATERYNOSLAV PROVINCE

The subject matter of the article is home education and preparation of home teachers, and also regional features of its development, is in Katerynoslav province, one of the leading industrial regions.

The first educational establishments, with preparation of home teachers, were gymnasia. Home teachers who worked in gymnasiums graduated from different educational establishments: such as Odesa, Poltava, Kharkiv and Moscow Catherine institutes for noble maidens, Moscow Mykolaiv institute, Kyiv women's gymnasium. The graduating students of gymnasium became the teachers of province. According to statistics, they constituted a majority of teachers. Girls, getting the position of home teacher, were orientated on work at mass schools, in particular, rural, because of the great need, but not in private houses.

Analyzing the present lists of graduating students of Diocese schools it is possible to trace the dynamics of increasing of amount of home teachers.

Some graduating students finished school studies closed in a sixth grade. They got only a certificate about education but, certificate of home teacher was not given to them. Such difference can be seen, comparing the lists of sixth grade (they were given as exhaust) and seventh which gave primary pedagogical education.

Development of home education in Katerynoslav province, one of the leading industrial regions, had own specific. There was not an institute for noble maidens, educational establishment for elite nobility education. Gymnasiums, which appeared only in the middle of 19th century, are characterized by democracy. Was equal amount of noblemen, officials, petty bourgeois, artisans, who studied there?

The developed school system provided an employment opportune for home teachers. The two diocese schools contributed to development of primary education in rural, because pupils returned home and participated in pedagogical activity.

Key words: home education, the teachers.

Вивчення домашньої освіти у регіоні знаходиться на перетині багатьох проблем, таких як загальний стан розвитку освіти, рівень соціально-економічного розвитку, що складає підґрунтя для поширення шкільної мережі, а також гендерне питання. Характеристика становища домашньої освіти у Катеринославській губернії являє собою аналіз середньої жіночої освіти, що була представлена гімназіями та двома Єпархіальними училищами.

Історія домашньої освіти на Катеринославщині не знайшла свого достатнього відображення у науковій літературі. Але дослідження сучасних істориків склали для цього передумови. Дослідники Т. Д. Липовська та В. Д. Мирончук зробили кількісну характеристику жіночих навчальних закладів м. Катеринослава та губернії і виявили наявність розгалуженої системи жіночої освіти [8]. Високу оцінку діяльності Єпархіального училища дала І. С. Лісниковська. Авторка назвала єпархіальне училище серед джерел освітньої інтелігенції пореформеної доби [9].

Сучасні проблеми розвитку домашньої освіти вивчив Д. Федоренко, який склав професіограму домашнього учителя та обґрунтував потребу у кадрах нової спеціалізації [18]. П. Мазур, учитель і краєзнавець із Маріуполя, включив до наукового обігу нові документи з історії освіти міста. Тому його публікації стали предметом історичного та історіографічного аналізу [10].

Основою для вивчення загального стану домашньої освіти стали діловодні та статистичні документи. До групи діловодних джерел належить листування канцелярії Катеринославського губернатора з навчальними закладами щодо благонадійності домашніх учителів. Списки педагогічних колективів гімназій наведені у довідковій літературі – пам'ятних книжках «Весь Екатеринослав» та «Придне-

пров'є»; звітність губернського земства дозволяє визначити кількісне співвідношення домашніх учителів серед педагогів Катеринославщини.

Метою даного дослідження є визначення загального стану домашньої освіти та підготовки домашніх учителів, а також регіональних особливостей її розвитку у провідному промисловому регіоні.

Із часу видання Положення 1834 р. до 1855 р. у Катеринославській гімназії здали іспити на звання домашнього учителя три особи, а на початкове навчання без прав 105 осіб. Домашніх наставників та учителів, які знаходилися у губернії та надавали звіти про свої заняття, усього було чотири [3, с. 245].

Я. Грахов порівняв розвиток освіти у 1836 та 1855 рр. та навів цифри, що у 1836 р. офіційно був один домашній учитель. При цьому автор звіту підкреслив, що загальна кількість навчальних закладів зросла більше, аніж у сім разів – із 20 до 148, число учнів збільшилося у дев'ять разів. Серед усіх навчальних закладів 53 були підпорядковані Дирекції народних училищ, 95 належали до інших відомств [3, с. 245]. Із наведених цифр можна зробити висновок про швидке поширення початкової освіти. Крім того, кількість учителів збільшилася у чотири рази.

Станом на 1867 р. показники освіченості мешканців губернії складали: письменні – 5 054 чоловіків і 2315 жінок, неписьменні – відповідно 4 897 та 6 972 [15, с. 215]. Серед письмених домашню освіту мали 1 930 чоловіків та 1 138 жінок, і в цей же час навчалися дома 388 та 307 осіб [15, с. 215]. Якщо виходити з того, що заняття домашнім навчанням без офіційного дозволу каралося великими грошовими штрафами, то слушно виникає питання щодо значної невідповідності даної статистики. Можна припустити, що у ролі домашніх учителів виступали освічені батьки.

Першими навчальними закладами, де відбувалася підготовка домашніх учительок, були гімназії. У Катеринославській жіночій гімназії (1865) станом на 1881 р. із 15 домашніх учительок, які тут працювали, стаж більше десяти років мали три особи. Серед них О. А. Чернова (Риндовська), начальниця гімназії, домашня наставниця, випускниця Одеського інституту шляхетних дівчат, працювала 16 років. У гімназії працювало чотири колишні випускниці: Н. А. Туровець, учителька арифметики, мала стаж дев'ять років, наглядачки Л. І. Панчишина – п'ять років, М. К. Лашкова – один рік, Ю. Я. Понирко – два роки [17, с. 126–128]. Чотири домашні учительки закінчили Одеський інститут шляхетних дівчат. У колективі було сім домашніх наставниць, таке звання набували випускниці з відмінними успіхами у навчанні. Це свідчить про високий рівень професійної підготовки викладачок навчального закладу. Загалом, домашні учитель-

ки, що працювали у Катеринославській Маріїнській гімназії, закінчили різні навчальні заклади: Одеський, Полтавський, Харківський та Московський екатерининський інститути шляхетних дівчат, Московський миколайівський інститут, Київську жіночу гімназію. Найбільш мінливою частиною педагогічного колективу були наглядачки, невеликий стаж їх роботи свідчить про те, що ці місця часто звільнялися.

У лютому 1896 р. для практичних занять учениць восьмого класу з початкового навчання грамоті та арифметики був відкритий безплатний клас для бідних дівчаток, який відвідували 30 осіб [12, с. 8].

За весь час існування з 1868 до 1886 р. восьмий педагогічний клас закінчили та одержали звання домашньої наставниці та домашньої учительки 476 осіб, це складало більше половини випускниць [17, с. 179]. Станом на 1887 р. у восьмому класі навчалось 35 осіб. Відзначено, що багато дівчат закінчили свою освіту сьомим класом [17, с. 180].

У Катеринославській губернії станом на 1899 р. було усього дві жіночі гімназії та єпархіальне училище. У гімназії навчалось 370 учениць, із них 180 дітей дворян і чиновників, міщан і ремісників – 160 [17, с. 319], тобто можна зробити висновок про всестановий та демократичний характер навчального закладу, а також доступність одержання початкової педагогічної освіти.

Станом на 1906 р. восьмий педагогічний клас закінчило 20 учениць, із них свідоцтво на звання домашньої наставниці одержали сім випускниць, на звання домашньої учительки – тринадцять [12, с. 12].

Випускниці гімназії поповнювали лави учителів губернії. За даними земської статистики, вони складали значну частину учителів. Із середньою та початковою освітою у губернії було 385 осіб учителів, що складало 22,1 % [12, с. 26]. До цієї групи відносилися ті, хто закінчив середні навчальні заклади – жіночі гімназії та єпархіальні училища [11, с. 61], станом на 1912 р. – 42,1 % [11, с. 61].

Колишні випускниці поверталися додому і там працювали у школах різного типу. Для працевлаштування вимагалася довідка про поведінку та благонадійність. Наприклад, інспектор народних училищ звертався до канцелярії губернатора надати такі відомості про Анну Іоанівну Пальвелеву, яка закінчила курс Катеринославського жіночого училища (1908 р.) [19] та мешкала в с. Бергеевці Бахмутського повіту [4, арк. 269].

Ще одна Маріїнська гімназія знаходилася у Маріуполі. Дослідник історії Маріуполя, краєзнавець і педагог, П. Мазур відзначив, що станом на 1913 р. у земських школах повіту працював 251 учитель. З них закінчили: педагогічний клас жіночої гімназії – 92 учителі, педагогічний клас єпархіального жіночого училища – 39 учителів, вчительську семінарію – 53 учителі [10]. Отже, початкову педагогічну

освіту мав 131 учитель, що складало 52 % усіх працюючих. Інші педагоги склали екстерном іспит на звання учителя початкової школи. Більшість учителів, які працювали в школах міста і повіту, отримали педагогічну освіту в навчальних закладах Маріуполя – Маріїнській жіночій гімназії, жіночому єпархіальному училищі та вчительській семінарії.

Маріїнська жіноча гімназія була заснована у складі семи класів у Маріуполі в 1876 р. У 1891/1892 навчальному році відкрився восьмий педагогічний клас і в 1894 р. – молодше відділення підготовчого класу для практичних занять учениць [12, с. 14]. Станом на 1906 р. у восьмому класі навчалася 17 учениць [12, с. 16]. Учениці, які успішно закінчували педагогічний клас, окрім атестата зрілості отримували свідоцтво, що надавало їм право займатися педагогічною справою як у приватному, так і в державному секторі.

Станом на 1889 р. у Маріупольській гімназії навчалася 186 учениць – 121 дівчаток із сімей міщан і ремісників, 29 представниць дворян і чиновників, 22 – із нижчих чинів селян [17, с. 319]. Із 297 вихованок Катеринославського Єпархіального училища 293 належали до духовного стану, лише чотири учениці походили із сімей міщан і ремісників. Кількість учениць збільшувалася, у 1899 р. тут навчалось 463 учениці: 268 – купців 2-ої гільдії та міщан, 81 – дворян та чиновників [13, с. 23]. У восьмому додатковому класі навчалися 22 учениці, які обрали: російську мову – 9, математику – 7, історію та географію – 6 осіб [13, с. 45].

Звання домашньої наставниці одержала Сорокіна Варвара, домашніх учительок – Заннес Олена, Карабаш Василиса, Платонова Лариса, Хаджинова Олена, Шайлет Хан, Запасник Євгенія, Бельська Єлизавета, Бич Бейла, Манусевич Хана, Балжи Олександра, Вестерман Фаня, Пичахчи Олена, Рудовицт Лідія [13, с. 45].

У звіті гімназії за 1899 р. зазначено, у відповідності до вказівки попечителя навчального округу Х. П. Сольського, сільським учителькам нерідко потрібно викладати чистописання, малювання, спів, гімнастику, тому викладання цих дисциплін доручили окремим викладачам-спеціалістам [13, с. 44]. Отже, випускниці, одержавши звання домашньої учительки, були зорієнтовані на роботу у масових школах, зокрема, сільських, у чому відчувалася найбільша потреба, а не в приватних будинках.

Станом на 1901 р. у педагогічному класі налічувалося 22 учениці, які обрали: 10 – російську мову, 10 – математику, 2 – історію та географію [14, с. 36]. Звання домашньої наставниці одержали Ковалевська та Фрейфельд, домашньої учительки – Айвазова, Брайловська, Лідія Гринберг, Цицилія Гринберг, Михайловська, Миронова, Полякова, Халич і Фламм [14, с. 36]. Російська мова та математика корис-

тувалися пріоритетом у виборі спеціалізації. Така підготовка надавала можливість працювати у початковому навчальному закладі будь-якого підпорядкування.

Педагогічної рада Маріупольської жіночої гімназії також зверталася до канцелярії губернатора з проханням повідомити про моральні якості та політичну благонадійність домашньої учительки Віри Соколової, 33 років, допущеної попечителем Одеського навчального округу до педагогічної діяльності [4, арк. 319].

У списках педагогічного колективу Маріупольської Маріїнської гімназії за 1881 та 1899 роки, повторюються лише два прізвища – О. О. Генглез (начальниця гімназії з 1876 р.) та О. І. Чентукова, вони працювали від дня створення гімназії і станом на 1899 р. мали 23 роки стажу. О. І. Чентукова почала працювати у підготовчому класі й виконувала обов'язки наглядачки, у 1899 р. обіймала посаду викладачки французької мови.

Домашні учительки Маріупольської Маріїнської гімназії були випускницями різних навчальних закладів: Одеський інститут шляхетних дівчат, Керченський Кушніковський інститут, Харківська та Таганрозька Маріїнські гімназії. У списку педагогічного колективу 1899 р. є дві учительки із домашньою освітою, у списку 1901 р. їх уже немає. У списку 1901 р. серед інших дві колишні випускниці Маріупольської Маріїнської гімназії – Л. Платонова та Л. Рудовиц [13, с. 12–14; 14, с. 14–17].

За відомостями П. Мазура, перед Першою світовою війною в початкових училищах Маріуполя успішно працювали вихованки педагогічного класу місцевої гімназії. Ось тільки декілька прізвищ: Варвара Леонтіївна Буслова (Гоголівське 1-е училище), Валентина Леонідівна Голоцинська (Гоголівське 2-е училище), Марія Іванівна Способина (10-е міське училище), Ольга Георгіївна Коваленко (11-е міське училище), Харитина Григорівна Храпченко (13-те імені князя М. І. Кутузова початкове училище), Ірина Йосипівна Давидова (20-е імені імператора Олександра I початкове), Олександра Петрівна Солохай (Вознесенське початкове училище в порту), Олена Костянтинівна Сальченко (Єкатерининське початкове училище) і багато інших [10].

Із архівних документів відомо, що у Павлоградській гімназії також проводилася підготовка домашніх учительок. Наприклад, закінчили курс цієї гімназії та виявили бажання займатися педагогічною діяльністю дочка дякона Марія Велимирська, дочки павлоградських міщан Олександра Шевченко, Марія Хмара, Віра Гвоздєва, дочка відставного капітана Софія Биковська [4, арк. 181]. Домашні учительки працювали у різних початкових навчальних закладах, у тому числі й приватних. Наприклад, перевірка моральних якостей та політичної благонадійності домашньої учительки Аделаїди Машкевич була

умовою допуску її до викладання в Павлоградській приватній жіночій гімназії фон Дерфельден [4, арк. 153].

Підготовка домашніх учительок відбувалася також і в Єпархіальних училищах – Катеринославському (1866) та Маріупольському (1910). Аналізуючи наявні списки випускниць Катеринославського Єпархіального училища за послідовні п'ять років (1912–1916) [19], можна простежити динаміку зростання кількості домашніх учительок. Для деяких випускниць навчання закінчувалося у шостому класі. Вони одержували тільки атестат про освіту, свідоцтво домашньої учительки не видавалося. Таку різницю можна побачити, порівнюючи списки шостого класу (вони подавалися як випускні) та сьомого, який давав початкову педагогічну освіту. У 1912 р. шостий клас закінчили 30 вихованок, їх прізвища б мали повторитися у списку сьомого класу, але у списку випускниць 1913 р. наявні тільки 21 прізвище, тобто дев'ять з училища вибуло. У цьому ж році сьомий клас закінчили 23 вихованки, до 21 колишніх шестикласниць додалися ще дві – Марія Глядковська та Віра Коломийцева [19]. Очевидно, що ці дівчатка відстали від свого випуску та надолужили пропущену можливість пізніше.

У 1913 р. шостий клас закінчили 38 випускниць, перейшли до сьомого класу 21 вихованка. 17 учениць шостого класу закінчили своє навчання. При цьому троє – Євгенія Моїсеєнко, Марія Толошицька та Олена Балабанова – мали перескладати іспити, то вони вряд чи продовжували освіту [19]. Прізвища інших 14 вихованок у списках випускниць наступних років не зустрічалися.

Випуск 1914 р. – шостий клас – 20 вихованок, із них у 1915 р. закінчили сьомий клас лише 11. У 1915 р. шостий клас закінчили 29 випускниць, вісім прізвищ відсутні у списку сьомого класу 1916 р., проте у ньому є прізвища трьох дівчаток – Неоніли Єгорової, Олени Голубницької та Ольги Капустянської, які закінчили шостий клас у 1914 р., тобто через рік після випуску повернулися одержувати звання домашньої учительки [19]. Отже, всі вихованки закінчували шостий клас, але до сьомого класу, щоб одержати звання домашньої учительки, вони не поверталися.

Кількість учениць				
Роки	Випуск VI класу	Залишилися	Вибули	Випуск VII класу
1912	30	21	9	41 (два класи)
1913	38	21	17	23
1914	20	11	9	21
1915	29	21	8	11
1916	40	21	19	11
Усього	157	95	62	105

У 1911 р. було два шостих класи. За наявними даними за п'ять років, усього закінчило училище 157 вихованок, продовжили навчання та одержали свідоцтво домашньої учительки 95 учениць, отже їх кількість складала 61 % від загальної кількості випускниць, 39 % учениць закінчували тільки шостий клас.

Цей факт пояснюється кількома причинами: по-перше – наявність невстигаючих та з цієї причини відрахованих, свідчить про низький рівень навченості учениць та їх слабку домашню підготовку. Можна припустити, що дівчаток навчали дома самі батьки або старші діти. По-друге, слабка мотивація до участі у педагогічній діяльності вихованок із бідних багатодітних сімей священників та церковнослужителів. На них розраховували як на домашню допомогу, в тому числі і педагогічну, – для молодших дітей. Випускниці-сироти, очевидно, були більше налаштовані на одержання спеціальності, бо навчалися безплатно та опікувалися своїм майбутнім.

У попередні роки чисельність випускниць сьомого класу Катеринославського єпархіального училища виглядала таким чином [19].

Роки	1882	1884	1885	1887	1908	1912
Кількість випускниць VII класу	27	34	33	33	14	41

За результатами навчання зрозуміло, що рівень загальноосвітньої підготовки вступників до єпархіального училища був невисокий. Наприклад, станом на 1908 р. було відраховано 13 невстигаючих вихованок, на повторний курс через хворобу залишилось три дівчинки, повторне складання іспитів призначено семи ученицям. У 1912 р. відраховано за неуспішність 5 учениць, призначено перескладання іспитів 11 ученицям. Цей факт свідчить про те, що місцеве парафіяльне духовенство мало недостатній матеріальний рівень, аби надати дочкам якісну домашню освіту.

Випускниці Катеринославського єпархіального жіночого училища, дочка священника Зінаїда Сільванська та дочка псаломщика Анна Попова в 1907 р. брали участь в утвореному у м. Старобільському повіті протиурядовому товаристві, за що були арештовані за обов'язковою постановою на три місяці кожна, після цього вони звернулися з проханням допустити їх до педагогічної діяльності. Було визнано можливим допустити їх до педагогічної діяльності [арк. 14].

У 1910 р. додатковий педагогічний клас був відкритий в Маріупольському жіночому єпархіальному училищі, де навчалися дівчатка із сімей православного духовенства повіту. Педагогічний клас єпархіального училища готував учителів для сільських церковнопарафіяльних початкових училищ [10]. У 1911 р. при училищі була відкрита зразкова однокласна церковнопарафіяльна школа для практичної під-

готовки вихованок до педагогічної діяльності в початкових класах. Вчителькою зразкової школи працювала Тетяна Попова [10].

У 1913/1914 навчальному році мали авторитет серед учителів початкових шкіл Маріуполя випускниці єпархіального училища Антоніна Василівна Краснокутська (Гоголівське 2-е початкове училище), Олександра Миколаївна Миронова (11-е земське початкове училище), Надія Дмитрівна Жадько (Володимирське земське початкове училище) та інші. За радянських часів професійна доля вчительок-єпархіалок склалася дуже сумно: соціальне положення (із сімей священнослужителів) позбавило їх права працювати в школі [10].

Картина зміни контингенту учениць свідчить про те, що значна частина вихованок закінчувала навчання у шостому класі. Загальну закономірність у відсотковому відношенні точно сформулювати неможливо, але близько половини учениць одержувала освіту у сьомому педагогічному класі. Звертає на себе увагу той факт, що серед випускниць шостого класу були й такі, що мали перескладати іспити з окремих предметів. Так, наприклад, Лідія Зельницька – з російської мови (письмово), Анна Д्राжинська – з історії. Обидві дівчини закінчили сьомий педагогічний клас у наступному, 1914 р. Отже, якщо це були перескладання, то початковий рівень знань з цих предметів був низьким. Випускниці шостого класу 1914 р. А. Соколовська, В. Ялі, К. Іваницька, Є. Фішиц також перескладали іспити з одного-двох предметів. О. Попова закінчила шостий клас без права продовжувати у подальшому навчання у сьомому класі. За кількістю учениць видно, що наповнюваність класів була великою, крім основного класу був також і паралельний [19].

Роки	Кількість учениць	
	Випуск VI класу	Випуск VII класу
1913	31	28
1914	35	12

Розвиток домашньої освіти у Катеринославській губернії, відповідно промислового регіоні, мав свою специфіку. Тут не було інституту шляхетних дівчат, навчального закладу елітної дворянської освіти. Гімназії, які з'явилися лише у середині XIX ст., характеризуються демократизмом, тут навчалася майже рівна кількість представниць дворян, чиновників, міщан, ремісників. Розвинута шкільна мережа забезпечувала можливість працевлаштування домашніх учительок. Наявність двох єпархіальних училищ сприяла розвитку початкової освіти у сільській місцевості, бо вихованки поверталися додому і там займалися педагогічною діяльністю.

У даному дослідженні зроблено спробу визначити стан домашньої освіти у Катеринославській губернії. Для створення об'єктивної картини розвитку цього напрямку освіти необхідно виявити факти про діяльність домашніх учительок у приватних будинках.

Бібліографічні посилання

1. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1894 год. – Екатеринослав, 1894.
2. Весь Екатеринослав на 1915 год. – Екатеринослав, 1914.
3. *Грахов Я.* Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчинённых ей учебных заведений. – Одесса, 1856.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. Канцелярия Екатеринославского губернатора, оп. 1, спр. 995. По требованию учреждений и по ходатайству частных лиц о допущении частных лиц к педагогической деятельности, 1908.
5. Екатеринославский адрес-календарь на 1915 год г. Екатеринослава. – Екатеринослав, 1915.
6. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 г. – Екатеринослав, 1903.
7. Календарь-ежегодник «Приднепровье» / сост. А. Г. Авчинников. – Екатеринослав, 1910.
8. *Липовська Т. Д.* Жіноча освіта на Катеринославщині (60-і рр. XIX – поч. XX ст.) / Т. Д. Липовська, В. Д. Мирончук // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Д., 1998. – Вип. 1: Матеріали Першої міжрегіон. іст.-краєзн. конф. – С. 277–282.
9. *Лісниковська І. С.* Православне духовництво як джерело освітньої інтелігенції Катеринослава пореформеної доби / І. С. Лісниковська // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 202–209.
10. *Мазур П.* Педагогическое образование в Мариуполе [Электронный ресурс] / П. Мазур. – Режим доступа: URL: <http://old-mariupol.com.ua/pedagogicheskoe-obrazovanie-v-mariupole>.
11. Начальное народное образование в Екатеринославской губернии за 1912 год: Краткий обзор. – Екатеринослав, 1913.
12. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1906 год. Народное образование – Екатеринослав, 1907.
13. Отчет о состоянии Мариупольской Мариинской женской гимназии за 1899 гражданский год. – Мариуполь, 1900.
14. Отчет о состоянии Мариупольской Мариинской женской гимназии за 1901 гражданский год. – Мариуполь, 1902.
15. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. – Екатеринослав, 1889.
16. Памятная книга «Весь Екатеринослав» – Екатеринослав, 1910.
17. Памятная книга по Одесскому учебному округу 1881 г. Одесса, 1881.
18. *Федоренко Д.* Хто почне першим? Домашній учитель: потреба в педагогічних кадрах нової спеціалізації / Дмитро Федоренко // Освіта. – 2000. – 12–19 липня.
19. Женские учебные заведения дореволюционной России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: <http://personalhistory.ru/forum/index.php>.

Надійшла до редколегії 28.04.2014

УДК 371.13(477.63)«18»

С. І. Щербак

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

ЧИТАННЯ ТА ЛІТЕРАТУРНІ САЛОНИ У ДВОРЯНСЬКИХ РОДИНАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ХІХ ст.

Досліджено читання та літературні салони як види інтелектуально-го дозвілля у дворянських родинах Харківської губернії у ХІХ ст. Акцентовано увагу на дослідженні літературних уподобань окремих представників слобідського дворянства та значенні літературних салонів у поширенні соціокультурних зв'язків еліти і розвитку культурно-наукової сфери на Слобожанщині в даний період.

Ключові слова: Харків, дворянська садиба, читання, бібліотека, літературний салон.

С. И. Щербак

*Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды*

ЧТЕНИЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ САЛОНЫ В ДВОРЯНСКИХ СЕМЬЯХ ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В ХІХ ст.

Исследовано чтения и литературные салоны как места интеллектуального досуга в дворянских семьях Харьковской губернии в ХІХ в. Акцент сделан на исследовании литературных предпочтений отдельных представителей слобожанского дворянства и значении литературных салонов в расширении соціокультурных связей элиты и развития культурно-научной сфери на Слобожанщине в указанный период.

Ключевые слова: Харьков, дворянская усадьба, чтение, библиотека, литературный салон.

S. I. Shcherbak

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

READING AND LITERARY SALONS OF NOBLE FAMILY OF KHARKIV PROVINCE IN THE 19th CENTURY

This article is dedicated to the research and reading literary salon as intellectual entertainment in the noble family of Kharkiv province in the nineteenth century. Attention is focused on the study of the literary preferences of individual members of the nobility and Sloboda sense of literary salons in spreading cultural elite linkages and the development of cultural and scientific spheres Slobozhanschina in this period.

Key words: Kharkov, landed estates, reading, library, literary salon.

Читання та літературні салони були невід'ємним атрибутом дозвілля у дворянських родинах Російської імперії у XIX ст. Вивчаючи багато літературних творів, пов'язаних з цією епохою, ми згадуємо, що дворяни читали та обговорювали прочитане на організованих літературних салонах як місцях зустрічі освіченої та мислячої еліти. Певним чином сформоване коло читання та літературні салони відіграли значну роль у вихованні еліти. У дворянських родинах Харківської губернії у XIX ст. читання і літературні салони були не тільки дозвіллям, але й значним соціокультурним чинником у формуванні національної культури: у відкритті університету 1804 р., створенні мистецьких альманахів та літературних журналів у Харкові, і в утворенні на основі дворянських колекцій 1886 р. нинішньої наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка.

Питання дослідження читання та літературних салонів у дворянських родинах Харківської губернії частково висвітлювалися у літературі з цієї тематики. У дослідженні професора Харківського університету А. Г. Слюсарського «Слобідська Україна» [5], виданому у Харкові у 1954 р., є матеріал про перші літературні гуртки у дворянських садибах Слобожанщини, у тому числі й про гурток відомого публіциста та архітектора О. О. Паліцина. Автор доводив тезу про великий вплив літературних салонів у дворянських садибах на розвиток культурної сфери на Слобожанщині. Вивченням діяльності літературного гуртка О. О. Паліцина також займалась харківська дослідниця О. Т. Черкасова [7], праця якої вийшла у збірнику науково-популярних статей «Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво» у 2005 р. У цій роботі досліджено діяльність літературного салону у садибі відомого архітектора, його вплив на проведення інтелектуального дозвілля серед дворянських родин у Харківській губернії. Дану проблематику частково висвітлювали і російські історики.

У роботі «Усадьбы Малороссии» [6], упорядкованій під керівництвом В. С. Шилова та виданій у Санкт-Петербурзі у 2011 р., окремий розділ стосувався історії таких садіб Харківської губернії: Михайлівка, Должик, Тростянець. Автор, описуючи садиби, звернув увагу на бібліотеки, які знаходилися там, і таким чином, це формувало наше уявлення про культурний рівень її колишніх власників, їхню зацікавленість читанням. Серед харківських дослідників сучасного періоду можна назвати А. Ф. Парамонова [3]. У своїй праці «Історія роду Квіток», виданій 2013 р. у Харкові, науковець досліджував перші літературні салони, які проводились у садибах слобідського дворянства, та участь у них відомого письменника та громадського діяча Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Автор наголошував на великій ролі літературних гуртків у піднятті культурного статусу Харкова. Джерельна база даного дослідження представлена мемуаристикою.

У 1912 р. у Москві вийшли мемуари російського публіциста Ю. М. Щербачова [8] «*Приятели Пушкина. Каверин и Щербинин*». Ці мемуари були написані на основі родинного архівного матеріалу як Каверіних, так і Щербиніних, яким він був далеким родичем. У мемуарах було описане садибне життя М. А. Щербиніна у селах Бабаї і Карачівка, при чому окрему увагу приділено його інтересам, таким, як захопленість читанням на дозвіллі. Мемуари В. І. Ярославського [2], племінника губернського архітектора П. А. Ярославського, надруковані у журналі «*Киевская старина*» за 1887 р., дають деякі факти про читання слобідських дворян на дозвіллі, обговорення прочитаного з письменниками, священиками, організації літературних салонів та зустрічей у своїх садибах, а також заняттях перекладами. Не менш цікавий матеріал про читання у дворянських родинах Харківської губернії описаний у спогадах про учителя та журналіста І. Ф. Вернета [3], який відіграв значну роль у формуванні не лише дворянської культури, але й Харкова як центру української культури початку ХІХ ст. Про конкретні літературні уподобання дворян описано у мемуарах К. В. Задонської, які були видані у 1907 р. під назвою «*Быль XIX столетия*» [1], де згадується, які читали книги на дозвіллі у Задонських та Неклюдових.

Мета роботи – дослідити коло читання та літературні салони як види інтелектуального дозвілля у дворянських родинах Харківської губернії ХІХ ст.

Читання та проведення літературних салонів у власних садибах було поширеним видом дозвілля у багатьох дворянських родинах Харківської губернії ХІХ ст. Це було їхнім улюбленим заняттям, читанню намагалися приділяти кожну вільну хвилину. Як згадувала у своїх мемуарах К. В. Задонська, її дід, письменник І. Ф. Богданович, читав книги у будь-якому місці: в кабінеті, в церкві на крилосі [1, с. 48]. Велика зацікавленість до книг визначала рівень поширеності читання та літературних салонів або гуртків серед багатьох представників еліти тогочасного періоду. Це зумовлювалося двома чинниками: по-перше, різним матеріальним становищем дворянства та, по-друге, індивідуальним культурним рівнем представників еліти, її освіченістю, власним ставленням до книги та літературно-мистецької сфери в цілому. Не останню роль відігравало значення тематик книжок, які читали, та мова їх видання, що вже визначала культурні інтереси дворянства та їхні здібності до іноземних мов.

У багатьох дворянських садибах знаходились бібліотеки. Під бібліотеку у будівлі виділяли ціле приміщення або розташовували у кабінеті власника.

У героя Вітчизняної війни 1812 р., генерала П. П. Коновіцина, в його садибі Нікітовка Охтирського повіту розташовувалась вели-

ка бібліотека, в якій знаходилось безліч книжок французькою мовою, з фортифікації (військової геометрії) та робіт античних авторів [2, с. 117]. Бібліотека була осередком культури у садибі і, як згадував В. І. Ярославський, туди приїжджала еліта слобідського дворянства. У Тростянці Охтирського повіту, який спочатку належав князям Голіциним, а потім Ю. Л. та В. П. Кенігам, знаходилась бібліотека, яка належала попереднім її власникам. Вона складалась виключно з робіт французьких авторів, а раритетом були старі видання Мольєра у 5 томах, надруковані у Франції ще у XVIII ст. [6, с. 70]. Саме за цими книгами визначалися літературні інтереси Голіциних як власників Тростянця.

Мав бібліотеку у своїй садибі Кручик Богодухівського повіту і засновник Харківського університету В. Н. Каразін. Його зацікавленість до багатьох сфер науки та культури зумовила знаходження у його бібліотеці багато книг та журналів з різної тематики [3, с. 172]. Саме завдяки цьому знаменитий вчений і громадський діяч мав можливість проявити себе у різних сферах як наукового, так і літературного спрямувань.

Як бачимо, у бібліотеках дворянських родин Харківської губернії були поширені французькі книжки. Це пояснювалось модою серед еліти Російської імперії XIX ст. на все французьке, що вплинуло, у свою чергу, і на формування літературних уподобань дворянства, які читали твори французьких авторів, привезених з Парижа. Здебільшого дворянство читало на дозвіллі французькі романи. Взагалі, можна сказати, що читання французьких романів дворянами підвищувало їхній суспільний статус, тому що захоплення белетристикою було модним на початку XIX ст. серед російської та української еліти, але зацікавленість до таких літературних жанрів викликала здивування і іронію серед освіченого слобідського дворянства.

Крім романів, невелика частина представників дворянства Харківської губернії захоплювалась книгами з історії, практичного господарства, філософії, читали вірші, релігійні тексти. Наприклад, П. М. Штерьова, поміщиця садиби Баси Сумського повіту та сестра О. М. Донець-Захаржевського, на дозвіллі читала такі книги французьких авторів, як «*Натуральная история*» Бюфона та «*Созерцание работы*» Баннета [2, с. 120]. Зацікавленість до таких книжок у поміщиці та її родини була не випадковою, і це показувало не тільки рівень їхньої освіченості, але й позитивно впливало на ведення садибного господарства, що й показав рівень однієї з найбагатших садиб губернії. Крім французьких книг, П. М. Штерьова, як віруюча людина, читала на дозвіллі Євангеліє і займалась тлумаченням релігійних текстів із власним священиком [2, с. 120].

Узагалі, читання книжок з релігійної тематики, обговорення вічних питань про добро і зло, тлумачення текстів Біблії було досить по-

ширенням серед провінційного дворянства, поміщиків, у тому числі і на Харківщині. Відповіді на свої питання вони намагалися знаходити у колі спілкування священиків, або серед освічених дворян. Як згадує сучасник, письменник І. Ф. Вернета, автор роботи *«Мысли на досуге поучающим веры»* та попечитель Харківського навчального округу у 1800-ті рр. З. Я. Карнер постійно читав книги з релігійної тематики [3, с. 173].

У своїй садибі, яка знаходилась за 100 верст на південь від Харкова, він з гостями у своєму кабінеті за чашкою чаю спілкувався зі священиками та поміщиками-однодумцями на релігійно-філософські теми. Серед таких тем були посвячення в таїнство слова Божого, пояснення апокаліпсису та розповіді про мандруючого в Азії священика Іоанна [3, с. 174]. Такі зустрічі не залишали представників слобідського дворянства байдужим до обговорення не лише вічних питань про Бога, але й про науку, суспільство, культуру.

Крім робіт французьких авторів та релігійних книг, у дворянських родинах Харківської губернії було поширено, особливо у період 20–50-х років XIX ст., читати твори німецької та російської літератури. Князь М. А. Щербинін, у своїй садибі в Бабаях Харківського повіту, в якій проживав у період 1821–1829 рр., полюбляв читати на дозвіллі твори російських письменників, надруковані в журналі *«Северные цветы»*, привезені з Петербурга. На відміну від інших представників дворянства, які лише добре володіли французькою мовою, М. А. Щербинін відмінно володів російською та мав великі вимоги до знання рідної мови, що й визначило його літературні інтереси. Він захоплювався п'єсами Д. І. Фонвізіна та високо оцінював літературну творчість О. С. Пушкіна, з яким був близько знайомим [8, с. 26–27]. До речі, образ головного героя роману *«Євгеній Онегін»* поет взяв саме з М. А. Щербиніна. Таким чином, ми спостерігаємо, що у дворянських родинах Харківської губернії не тільки були літературні вподобання серед російських прозаїків та поетів, вони захоплювалися читанням і періодичних видань, надісланих зі столиць.

Читанням творів російської літератури та періодичних видань на дозвіллі захоплювались і в родині К. В. Задонської. Як вона згадувала в мемуарах, її батько, В. Неклюдов, полюбляв читати розповіді або романи з журналу *«Бібліотека для читання»*, у виданнях якого друкували твори російських авторів І. О. Гончарова та І. С. Тургенєва [1, с. 56].

Також особливої уваги надавали читанню дітей на дозвіллі у дворянських садибах. К. В. Задонська писала, що діти у її родині читали твори Ф. Шиллера, Й.-В. Гете та російських поетів В. А. Жуковського, О. С. Пушкіна. Не меншою популярністю серед дворянських дітей користувалися народні казки, розповіді. Мемуаристка писала як в ди-

тинстві полюбляла вигадувати казки, оповідання та інші літературні твори, які зберігала у старовинному великому ящику, який був покритий червоним сап'яном [1, с. 62].

Крім читання книг, у багатьох дворянських родинах Харківської губернії займалися перекладом книг. Здебільшого перекладали з французької або іншої європейської мови на російську. Зацікавленість цією справою на дозвіллі було зумовлене двома факторами. По-перше, це було престижно, по-друге, в той час відбувався бурхливий розвиток книгодрукування російською мовою, і не останню роль у цьому відігравала діяльність освіченої еліти.

Перекладом займалися здебільшого або освічені гувернери, або самі поміщики у своїх садибах. Наприклад, поміщик та архітектор багатьох садибно-паркових ансамблів у Харківській губернії О. О. Паліцин на дозвіллі у власній садибі в Попівці Сумського повіту займався перекладом французьких книг, які йому надавала графиня В. Р. Подгоричани [2, с. 134]. Усього за період 1802–1816 рр. А. А. Паліциним було перекладено та надруковано в Петербурзі, Москві та Харкові сім творів представників західноєвропейської літератури. До його власних перекладів російською мовою відносять промову Ж.-Ж. Руссо, поеми «*O садах*» Деміля, та «*Времена года*» Сен-Ламберта. Крім О. О. Паліцина, у його садибі **займалися перекладом і представники слобідської еліти**. Е. І. Станевич переклав поеми «*Сельской житель*» Деліме та «*Ландшафт или опыт о сельской природе*» Незай-Мерзонія, В. І. Ярославський – роман «*Новая Элоиза*» спеціально для книготорговця Смикова з метою публікації російського перекладу [2, с. 135]. У своїй садибі Штеповка Сумського повіту вищезгаданий І. Ф. Богданович переклав роботу Майра «*Малая война*», а також велику кількість робіт французьких авторів [2, с. 119].

Займався **перекладом й І. Ф. Вернет, читаючи на дозвіллі одному відставному генерал-майору гамбурзькі газети російською мовою**, оскільки він німецьку не знав [3, с. 174]. І. Ф. Вернет володів чотирма мовами і вільно спілкувався французькою, російською, німецькою та латинською. Він, як згадував його учень, міг легко перекласти перед своїми вихованцями безліч літературних творів з однієї мови на іншу, цікавився книгами багатьох античних та французьких авторів: Вергілія, Горация, Юнга, Руссо, намагаючись знайти в цих роботах для себе істину в житті, сенс свого буття. Таким чином, у кожній дворянській родині Харківської губернії велике значення надавали на дозвіллі читання книжок французькою мовою, античних авторів, захоплювалися німецькою та російською літературою, а більш матеріально забезпечені та освічені – займалися перекладом творів російською мовою.

Зацікавленість та читання книг на дозвіллі у дворянських родинах спричинялася соціокультурними зв'язками, спілкуванням на лі-

тературні, філософські та релігійні теми зі своїми однодумцями. Літературні салони та гуртки об'єднували провінційне дворянство, відбувався, таким чином, обмін думками, інформацією. На цих зустрічах завжди приносили нові книги та обговорювали прочитане. Атмосфера цих салонів завжди відрізнялась від інших прийомів у дворянських садибах шанобливим ставленням один до одного, коректною поведінкою та можливістю висловити власну думку.

На Слобожанщині перші літературні гуртки у колі дворянства виникли ще наприкінці XVIII ст. О. О. Паліцин організував у Попівці власний літературний салон, який мав назву «*Поповская академия*», до якого входили представники освіченого слобідського дворянства: родини Кондратьєвих, Донець-Захаржевських, Голіциних, Полуботків та Щербиніних [6, с. 132]. На цих літературних зустрічах еліта обговорювала літературні твори, проблеми освіти та науки, у тому числі і відкриття у майбутньому університету в Сумах [5, с. 209]. Серед постійних членів цього гуртка були письменники С. Климовський-Климов, автор творів «*Про великодушные и правду*», «*Про правосудие начальствующих, правде и бодрости их*», В. Л. Капніст, брати П. С. та Л. С. Байкови, дядько О. С. Пушкіна – поет Л. Пушкін [7, с. 133]. О. О. Паліцин довгий час підтримував добрі стосунки з С. М. Глінкою та Г. Р. Державіним, що теж позитивно впливало на розширення контактних дворянських зв'язків не лише в Харківській губернії, але й між Петербургом та Москвою [7, с. 134]. Гурток у садибі відомого архітектора на довгий час став осередком науки, літератури та мистецтва серед дворянства Харківської губернії на початку XIX ст.

У літературні гуртки дворянства входили також представники наукової та творчої інтелігенції Харкова та обох столиць – Петербурга та Москви. В одній з дворянських садиб, в якій служив гувернером І. Ф. Вернет, постійно запрошували цікавих гостей, здебільшого інтелігенцію. Серед таких гостей були наставник російської словесності з Петербурга Р. Г. Гонорський та професор давньогрецької літератури Харківського університету Джунковський, які відіграли у майбутній літературній діяльності І. Ф. Вернета значну роль [3, с. 191–192]. Р. Г. Гонорський організовував літературні вечори, на яких постійно обговорювали проблеми розвитку російської літератури. Серед таких учасників був і відомий письменник Г. Ф. Квітка-Основ'яненко [4, с. 79]. Але читали на цих зустрічах тому, що здебільшого книги друкувалися в інших містах, наприклад у Москві, і могли привозитись під час ярмарків.

Губернські чиновники, враховуючи свій матеріальний та освітній рівень, теж організовували літературні вечори. У садибі дружини губернського прокурора Любовнікової, збирались професори, студенти та аматори-літератори, серед яких був вищезазначений

Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко, який розважав публіку малоросійськими анекдотами [4, с. 79]. Таким чином, з цих гуртків формувалася в майбутньому наукова та творча еліта Харкова, що у другій половині XIX ст., стала однією з найвідоміших у Російській імперії.

Крім інтелігенції, до літературних салонів запрошували іноземців. Здебільшого це були французи або німці, які належали в минулому до аристократів та приїхали до Росії служити гувернерами. Більшість з них не знали російської мови, в основному спілкувалися французькою або німецькою. Але деякі іноземці намагалися вивчити російську, проте рівень володіння мовою був посереднім, що доходило до смішних випадків.

Як писав мемуарист про І. Ф. Вернета, постійний гість їхньої родини німець Швейкардт, який не знав російської мови, завжди перед гостями вивчав декілька слів російською, щоб звертатися до прислуги. Але одного разу, коли прийшов у гості і, звернувшись до прислуги переплутав слова «барин» та «баранина», викликав сміх серед лакеїв [3, с. 188]. Таким чином, більшість іноземців, які зустрічалися з дворянами на літературних салонах і в приватних умовах або служили вчителями у них, спілкувалися з ними французькою. Вивченню російської мови особливої уваги не приділяли.

Літературні салони проводились і у віддалених повітах Харківської губернії. У садибі в Бурлуках князів Задонських, представників старовинної дворянської родини на Слобожанщині, постійно проводили літературні вечори у колі їхньої родини та друзів. Молодші брати А. Задонського – чоловіка мемуаристки К. В. Задонської – постійно читали з акторською грою твори письменників російської літератури І. О. Гончарова, І. С. Тургенєва, що викликало захоплення [1, с. 214]. Крім літературних вечорів, у Задонських наприкінці 50-х років XIX ст. був організований філософський гурток, що мав символічну назву «Філософія Ордена» [1, с. 224]. До їхньої садиби Ржевці постійно приїжджали гості-інтелектуали, серед яких були мадемуазель Сердобіна, художник М. П. Арнольд, Гандарти та молодше покоління родини Задонських [1, с. 225].

На цих зустрічах постійно знайомились з новими книжками, які привозила мадемуазель Сердобіна. Як згадувала сама мемуаристка, читали з цікавістю німецьких, англійських філософів, постійно обговорювали їхні твори, виражали свою думку після прочитаного. Таким чином, ми спостерігаємо на прикладі знаменитої харківської родини, що провінційне дворянство Російської імперії у XIX ст. вже усвідомлювало себе освіченою елітою, і читання на дозвіллі та проведення літературних салонів, філософських гуртків відіграло значну роль у формуванні самобутньої культури дворянської садиби.

Отже, підсумовуючи загальні моменти у дослідженні такого виду дозвілля як читання та проведення літературних салонів у дворян-

ських родин Харківській губернії у XIX ст., можна зазначити, що читання було одним із найпоширеніших видів відпочинку серед еліти, і не останню роль відігравала не тільки її матеріальна забезпеченість, але й рівень інтелектуальної підготовки. Літературні салони, філософські гуртки були не тільки місцями зустрічі освіченого дворянства та осередками її культури, але й сформували наукову та культурну еліту суспільства. Усі ці фактори відіграли значну роль у формуванні Харкова як провідного центру науки та культури у Російській імперії у XIX ст.

Бібліографічні посилання

1. *Задонская Е. Н.* Быль XIX столетия / Е. Н. Задонская. – Х., 1907. – Т. 1. – 405 с.
2. Записки В. И. Ярославского // Киев. старина. – 1887. – № 9–10. – С. 109–153, 289–331.
3. И. Ф. Вернет, швейцарский уроженец и русский писатель // Современник. – Кн. 1. – Т. 1. – 1847. – С. 167–197.
4. *Парамонов А. Ф.* Історія роду Квіток / А. Ф. Парамонов. – Х., 2013.
5. *Слюсарський А. Г.* Слобідська Україна: іст. нарис XVII–XVIII ст. / А. Г. Слюсарський. – Х., 1954.
6. Усадьбы Малороссии / [сост. текста В. А. Шилов]. – СПб., 2011.
7. *Черкасова Е. Т.* Просветительская деятельность А. А. Палицына в архитектурной культуре II половины XVIII – начала XIX в. / Е. Т. Черкасова // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво : зб. наук.-популярних ст. – Х., 2005. – Число 5. – С. 130–146.
8. *Щербачев Ю. Н.* Приятели Пушкина. Каверин и Щербинин / Ю. Н. Щербачев. – М., 1912.

Надійшла до редколегії 28.04.2014

УДК 94(477.63)«1880/1910»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЛЬ БІБЛІОТЕЧНИХ ОСЕРЕДКІВ У РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Висвітлено роль і місце заводських бібліотек у культурному розвитку та освітньому потенціалі Катеринославської губернії кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: бібліотечні осередки, підприємства, фонди, обслуговування читачів-службовців.

© Л. М. Лучка, 2014

Л. Н. Лучка

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**РОЛЬ БИБЛИОТЕЧНЫХ ФОНДОВ
В РАЗВИТИИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ
ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ
КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX вв.**

Освещены роль и место заводских библиотек в культурно-образовательном пространстве Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: библиотеки, предприятия, фонды, обслуживание читателей-служащих.

L. M. Luchka

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**THE IMPORTANCE OF LIBRARY CENTERS
IN INDUSTRIAL DEVELOPMENT
OF KATERYNOSLAV PROVINCE
AT THE END OF 19th – THE BEGINNING OF THE 20th centuries**

The article shows the importance of factory libraries in cultural and educational space of Katerynoslav Province at the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries. During stormy industrial development of Katerynoslav an important role was given to libraries as cultural and educational centers functioning as structural units of different enterprises.

«Materials on History of People's Libraries of Russian towns and zemstvo collected by Voltare» (1902) became our primary source. The work is kept in ST. Petersburg. At the beginning of the 20-th century several libraries were functioning in Katerynoslav Province – Family Club Library of Russian depot (Metallurgical Society), Dnipropetrovsk Metallurgical Factory Library for employees in Kamenskoe village (now Dniprodzerzhynsk), Nizhnedneprovsk Workshops Library. The libraries were aimed at improving literacy among workers and employees and spreading technical knowledge amongst the population of the province as well. The basis of library collections was books and periodicals. Much attention was given to buying periodicals. The factory workers took care of books and they were also responsible for their safety.

G. G. Yasukovich (1847–1914), a Polish nobleman, and a State Counselor, was a production engineer and a managing director of the factory in Kamenskoe village. He also acted as a Library Chairman. The engineers of the factory were also in Library team composition. They were responsible for important technical work at their factory and at the same time they supported library science. They were cultural initiators at the factory.

Key words: libraries, factories, collections, readers' servicing.

Наприкінці XIX ст. розпочався бурхливий розвиток Катеринославської губернії, пов'язаний з вугільно-кам'яною і металургійною промисловістю, та посилювався на початку XX ст. У 1887 р. Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство розпочало будівництво металургійного заводу. Промисловий розвиток сприяв зростанню людського потенціалу краю. З іншого боку, очевидною була потреба губернії у фахівцях, грамотно підготовлених технічних кадрах. Навчання та отримання знань відбувалося у початкових школах, середніх технічних закладах (реальних училищах) та Вищому гірничому училищу. У цьому процесі важливе місце посідали бібліотеки як культурно-освітні осередки та структурні підрозділи підприємств [1, с. 222–224].

За «*Материалами по истории народных библиотек городов и земств России, собранные библиотекарем Вольтером*», які зберігаються у Санкт-Петербурзі, відомо, що на початку XX ст. на Катеринославщині діяли бібліотека сімейного клубу Південно-Російського депо Металургійного товариства, бібліотека службовців Дніпровського металургійного заводу (с. Кам'янське), бібліотека при Нижньо-Дніпровських майстернях. Зазначене першоджерело містить анкету під назвою «*Сведения о книгохранилищах и библиотеках разного типа*». Е. О. Вольтер, який на той час виконував обов'язки бібліотекаря Імператорської Академії наук, зібрав цінну інформацію про бібліотеки за власною ініціативою, розсилаючи у 1902 р. опитувальні листи до бібліотек або земств Російської імперії. Опрацювавши документи, діяч планував підготувати перше унікальне видання про стан бібліотечної мережі Російської імперії, в якому б висвітлювались і бібліотечні справи Катеринославської губернії на початку XX ст. На жаль, отримані Е. О. Вольтером матеріали так і не були опубліковані.

Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство опікувалось улаштуванням та розвитком бібліотеки сімейного клубу, яка мала на меті підвищувати рівень грамотності робітників, службовців Південно-Російського депо, поширювати технічні знання серед населення. Бібліотечний осередок відвідували цілі родини службовців. Основу бібліотечного зібрання складали періодичні видання, придбання яких було першорядним завданням осередку. Читачам бібліотека пропонувала місцеву пресу («*Горнозаводской листок*» (1900–1901), «*Приднепровский край*» (1899–1901)) та видання загальнолітературного змісту («*Вестник иностранной литературы*» (1901), «*Русское богатство*» (1901)). У 1902 р. бібліотека поповнила фонди науково-популярними, мистецтвознавчими та дитячими журналами («*Будильник*», «*Вокруг света*», «*Живописная Россия*», «*Живописное обозрение*» та ін.). Голова сімейного клубу М. Тубакін та се-

кретар О. Залевський опікувалися бібліотечними проблемами і несли відповідальність за збереження фондів[2, арк. 36].

Наступна бібліотека, історія та зміст якої висвітлено на сторінках «Матеріалов» є бібліотека селища Кам'янського Катеринославського повіту. Мова йде про бібліотеку службовців Дніпровського металургійного заводу, який працював з 1889 р. Обов'язки голови бібліотечного правління виконував директор-розпорядник заводу, за походженням з польських дворян, статський радник, інженер-технолог Гнат Гнатович Ясюкович (1847–1914). Відповідальним за бібліотечні справи був призначений німець, інженер **Т. В. Фохт, який виконував** обов'язки начальника сталеплавильного виробництва заводу (1904 р.). До складу правління входили працівники заводу – інженери О. Казаровський, Г. Онуфрієв, Я. Войцеховський, К. Клоковський. Кожний з них зробив вагомий внесок у розвиток заводського бібліотечного осередку. Обіймаючи відповідальні посади (начальників технічної контори, інших структурних підрозділів заводу), вони знаходили час для підтримки бібліотечних справ [3, с. 60, 64; 5, с. 137].

Директор розумів цінність знань, закріплених точними розрахунками. Тому сам вчився і заохочував до навчання своїх працівників, що сприяло кар'єрному росту. Г. Г. Ясюкович вільний час видавав саме читанню художньої літератури, разом з героями творів жив їхнім життям, уболівав та співчував [3, с. 163]. Джерела свідчать, що Г. Г. Ясюкович відносився до кола тих керівників, які насправді опікувалися й підтримували культурні починання та заходи, що відбувались на заводі. За період його керівництва збудовано клуб, відкрита Народна аудиторія. Як заможна людина він вкладав кошти в розвиток освіти і культури селища Кам'янського Катеринославської губернії, зокрема на відкриття технічних та масових бібліотечних осередків для робітників й селян, початкових і середніх навчальних закладів. Значні кошти виділялись на улаштування різних літературно-мистецьких заходів для працівників підприємства. Враховуючи вимоги часу, Г. Г. Ясюкович сприяв культурно-освітньому розвитку краю, поспішав на допомогу і був сповнений надзвичайною пошаною до людей [3; 4, с. 115–118].

За першоджерелом, бібліотека заснована у 1897 р. З початку відкриття вона розміщувалась на приватній квартирі. З 1900 р. переведена в будинок головної контори Дніпровського металургійного заводу. Загальна кількість фонду складала 2 100 томів: 1 500 книжок та 600 примірників журналів. Фонди містили понад 1 тис. видань російською мовою, 400 томів, надрукованих іноземними мовами. Бібліотека заводу обслуговувала читачів згідно з «Правилами користування», за якими вони мали право отримати шість книжок і шість журналів. Стати читачем бібліотеки мав право тільки службовець підприємства.

Вступний внесок читачів складав шість карбованців на рік. Бібліотека мала правління, яке щорічно готувало звіти про свою діяльність. Читачі користувалися рукописним картковим каталогом. Бюджет складав 1 200 крб на рік, з них на книги і журнали витрачали 950 крб, на видання каталогів і канцелярські приладдя – 250 крб.

До складу бібліотечного фондowego зібрання заводу входили бібліотична література та книжки загальноосвітнього змісту. При бібліотеці діяв кабінет для читання (читальна зала). Заводський бібліотечний осередок підтримував тісні стосунки з іншими бібліотеками Катеринославського повіту [2, арк. 37–39].

З 1900 р. у Кам'янському діяла Народна аудиторія як центр освіти та відпочинку, в якому Катеринославське наукове товариство проводило лекції й бесіди з нагальних питань. За структурою вона мала бібліотеку та читальню. Аудиторія являла собою культурний куточок західноєвропейського зразку. Наприкінці XIX – початку XX ст. на території Кам'янського діяли невеличкі бібліотеки початкових шкіл та училища, які допомагали отримувати знання та підвищувати рівень технічної освіти молодого населення промислового краю [3, с. 38–39; 4, с. 71].

За визначеною тематикою цікавою є історія бібліотеки, що діяла при Нижньо-Дніпровських майстернях. Звітна документація за 1909–1910 рр. свідчить про важливу роль бібліотеки у структурі робітничого закладу. Кількість членів правління, які відповідали за роботу бібліотечного осередку, нараховувала шість осіб. Обов'язки бібліотекаря виконував А. В. Кузьмін, його помічником був обраний М. А. Анан'єв. У 1909–1910 рр. у зв'язку з розширенням бібліотечної діяльності виникла потреба у додаткових штатних одиницях. Результатом стало призначення Д. В. Анцифорова помічником бібліотекаря із заробітною платнею 60 крб на рік. Від керівництва майстерень А. В. Кузьмін за сумлінне виконання своїх обов'язків отримував подяки та грошові винагороди [6, с. 3].

Джерелом поповнення бібліотеки були пожертвування, переважно грошима, від членів правління майстерень. Осередок обслуговував читачів згідно з «Правилами користування», за якими службовець або робітник сплачував внесок у розмірі одного карбованця за читання двох книжок. За користування журналами пропонувалась додаткова плата (один карбованець). Зібрані внески складали щорічний бюджет бібліотеки (1909 р. – 604 крб 24 коп). За звітом відомо, що у 1909 р. до бібліотеки передплатили 2 тис. примірників газет та журналів. Кількість читачів нараховувала 213 осіб. Таким чином, керівництво Нижньо-Дніпровських майстерень розглядали бібліотечний осередок як просвітницький заклад, завдання якого полягало у зростанні свідомості робітників шляхом освіти та залучення до читання [6, с. 4].

Таким чином, бібліотечні осередки, що відкривались і діяли на підприємствах промислового регіону в другій половині XIX – початку XX ст., відігравали важливу роль у процесі культурного зростання мешканців Катеринославщини шляхом заохочення до читання. Важливим напрямом діяльності бібліотечних правлінь стали комплектування осередків книгами і періодичними виданнями та процес обслуговування службовців і робітників. Стан та розвиток заводських бібліотек залежав від керівництва та його відношення до підвищення рівня грамотності серед працівників закладу. Розуміння та підтримка бібліотечної справи в губернії свідчить про високий інтелектуальний рівень осіб, що очолювали заводи та несли повну відповідальність за їх діяльність на користь краю.

Бібліографічні посилання

1. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область / гол. ред. А. Я. Пашенко. – К, 1969.
2. ПФА РАН. – Ф. 158, оп. 4, спр. 27 «Материалы по истории народных библиотек городов и земств России, собранные библиотекарем Вольтером, 1902 г.».
3. *Слоневский А.* Игнатий Ясюкович. Имя в истории: ист.-краевед. исследование / А. Слоневский. – Д., 2009.
4. *Чабан М. П.* Мандрівки старим Кам'янським: книга про минуле Дніпродержинська / М. П. Чабан. – Д., 2004.
5. *Шляхов О. Б.* Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / О. Б. Шляхов. – Д., 2010.
6. Южная заря. – 1910. – 25 июня. – № 1226. – С. 3–4.

Надійшла до редколегії 16.01.2014

УДК 94(477)

О. А. Сміянова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСВІТНЯ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО В РАКУРСІ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ НАПРИКІНЦІ XIX ст.

Реконструйовано і проаналізовано освітньо-наукову діяльність Дмитра Івановича Яворницького в контексті повсякдення наприкінці XIX ст., простежено взаємовпливи приватного і публічного та відображення їх на творчому доробку вченого.

Ключові слова: освіта, наука, громадська діяльність, повсякденні аспекти.

А. А. Смеянова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
Д. И. ЯВОРНИЦКОГО В РАКУРСЕ ПОВСЕДНЕВНОСТИ
КОНЦА XIX в.**

Реконструирована и проанализирована образовательно-научная деятельность Дмитрия Ивановича Яворницкого в контексте повседневности конца XIX в., прослежены взаимосвязи и влияние частного и публичного и отображение этого на творчестве ученого.

Ключевые слова: образование, наука, общественная деятельность, повседневные аспекты.

O. A. Smilianova

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**D. I. YAVORNITSKY'S EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC
ACTIVITIES AS ASPECTS OF EVERYDAY LIFE
AT THE END OF 19th CENTURY**

In this article has been reconstructed and analyzed educational and scientific activities of Dmitri Ivanovich Yavornytsky in the context of daily life in the late XIX century. It has been traced mutual private and public and display their creative works to the scientist. Then made the following conclusions: daily troubles of the public and more private life in 1885 caused to the departure of Dmitry Ivanovich from Kharkiv to Moscow and then to St. Petersburg. Despite all the difficulties (north unpleasant climate, foreign lands, many diseases, lack of money, suspected by the authorities) he could join the community conscious, active intellectuals of the city and actively engaged in the educational, scientific and social activities. Especially in the creative dimension of time it is most productive. Not having own family, and almost without visiting relatives scientist was provided additional time is spent on writing numerous articles. However, aspects of everyday life and especially research ambiguous effect on their nature and content, which caused to further criticism, failure and rejection in getting a master's degree history. But despite the comments on his work, definitely we can conclude, that his work has made a significant contribution to the humanities. In turn, all the troubles in public life affected on daily life: disappointment, finding themselves, exacerbated the desire to return to Ukraine, there was a desire to own house and a native human alongside. Even annual trips to «Liberty Cossacks» weren't calmed, though it was most enjoyable and integral part of his life. So, daily life, social and scientific activities were closely interacted and determined each other, was forming the full and productive life.

Key words: education, science, social activities, daily aspects.

Характерна риса сучасної історичної науки – зміщення акцентів від масового до індивідуального, від глобального до одиничного. Так, мікроісторія, зокрема історія повсякденності, має стати актуальною для історичної науки в Україні, бо дозволяє детальніше розглянути прикмети минулого, повніше відтворити риси загальних явищ [26; 8]. У такому контексті заслуговують на увагу нові грані найбільш плідного у творчому вимірі наддніпрянсько-московсько-петербурзького періоду 1885–1892 рр. життя та діяльності Дмитра Івановича Яворницького – однієї із знакових постатей у наукових і культурних колах Наддніпрянщини [4]. Висвітлення його повсякденного життя дає можливість розглянути, окрім ученості, його внутрішній світ, пізнати природу людини; зрозуміти, як його повсякдення позначилося на захопленнях, громадській, освітньо-науковій діяльності і простежити зворотні впливи.

Д. І. Яворницькому присвячена достатня кількість праць, що стосуються різних сфер його життя і діяльності, зокрема науково-освітню діяльність репрезентувало багато дослідників [1; 18; 24; 25], серед яких найвагоміший внесок зробили саме С. В. Абросимова і М. М. Шубравська. Проте становлення життєвого шляху через розкриття його повсякденного буття недостатньо вивчене [17]. Адаже дослідники розкривали публічність вченого, лише інколи торкаючись повсякденних аспектів, не співвідносячи їх з публічною діяльністю [24].

Передові постаті свого часу, люди з активною громадянською позицією, суспільні діячі мають високий рівень публічності, приватне поле їх життя мінімізується, стає більш відкритим для загалу і водночас йому приділяється мало уваги з боку носія [19; 20; 21]. У ХІХ ст. для інтелігенції традиційним було публічне поле сфери діяльності кожної людини, справжній громадянин повинен був ставити понад усе інтереси суспільства. Не був винятком і Д. І. Яворницький, який швидко адаптувався до потреб суспільства, віддаючи перевагу публічній сфері [30].

Навчаючись в університеті, він пристав на активну життєву позицію, брався за громадську та наукову роботу. Ставши членом наукового Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, Д. І. Яворницький долучався до справ українського національного руху: поширював відомості про славне минуле України, організовуючи публічні лекції «Про запорозьких козаків» [9, с. 6; 25, с. 43]. Це приносило йому задоволення, яке він відчував при усвідомленні, що є корисним для людей.

Читаючи спогади про вченого і його власні роздуми, дійсно переконуєшся, що Д. І. Яворницький був справжнім людинолюбом, а також бажав у будь-якому разі залишити по собі значний слід, спри-

яти розвитку науки [23; 25]. Сам став ініціатором суспільних проєктів. Популяризуючи рідну мову, восени 1884 р. запропонував видати літературний збірник українською мовою. У той час заборони українського друкованого слова це був досить сміливий крок. Редагувати цей збірник мав також Д. І. Яворницький. Матеріальну підтримку обіцяв харківський аристократ Б. Філонов. Однак через заборону влади цей проєкт не здійснився [4; 28].

Такі динамічні люди своєю енергією зумовлюють активізацію інших. Так, Д. І. Яворницький швидко знаходив спільну мову з кожною людиною, тому залучав до збирання старовини усіх, хто міг допомогти, передусім учителів, священників, управителів маєтків, статистиків, простих селян, свою родину. Вони «постачали» необхідну інформацію, повідомляли про археологічні знахідки, розшукували старожитності, записували фольклор [2]. Молодий вчений почав активно працювати на Наддніпрянщині, ближче з якою познайомився завдяки мандрям і етнографічно-археологічним дослідженням. Спілкувався з нащадками козаків, оглядав приватні колекції, досліджував ландшафт і взагалі природні умови запорозького краю, передусім Дніпрові пороги [27].

Подорожі стали для нього важливим публічно-приватним аспектом життя. Адже вони водночас були для нього і роботою як необхідною умовою досліджень, і відпочинком, і можливістю заробити на проживання [9, с. 5; 29]. Як пише К. Л. Двірна у статті про проблеми історіографічної дослідженості творчості Д. І. Яворницького, такі способи дослідження історії для того часу були досить незвичайними і тому незвичними для істориків-сучасників, що частково і послужило нерозумінням його деякими з них, що вважали ефективнішою, більш достовірною «кабінетну» методику вивчення історії. Хоча, вважаю, використання всіх можливих носіїв інформації було значним його досягненням у галузі історичної науки, проте в той час це не було сприйнято освіченою громадськістю.

У 1885 р. в житті Д. І. Яворницького постали неприємні аспекти повсякденності, що в подальшому прямо вплинули на становлення його як активного суспільного діяча і науковця. Це розрив стосунків з першою дружиною Варварою Кокіною, смерть батька – найріднішої людини, – невдалі й трагічні археологічні розкопки, хвороби, звинувачення владою «в сепаратизмі», що було надуманим, бо на початку 1880-х рр. він навіть українською мовою володів слабо, відсутність роботи й заробітку на Наддніпрянщині, все це спричинило кризову смугу в житті дослідника, яка вилилася в депресію і байдужість до всього, навіть до праці [13, с. 116]. Проте енергійна й весела вдача, нові знайомства, цікава робота, поява потужного інтелектуального оточення, що з'явилися у зв'язку зі зміною місця проживан-

ня (завдяки друзям переїхав 1885 р. до Москви а потім Петербурга), допомогли Д. І. Яворницькому на деякий час вийти з кризового становища. Але це було тимчасово, бо північна столиця не давала спокою душі, оточуюче середовище і природа гнітили її. Тут не було ані Січі, ані Дніпра, ані рідних краєвидів та степів, прийшлося довго звикати до холодного і вологого клімату, нових умов. Це тривало близько року, його захопили особисті відчуття, нахлинув розпач, у листах близьким 1886 р. скаржився: *«Мне беда за бедой: не везет и в Петербурге; хочу бросить всю свою науку и уйти искать счастья в Галичине»* [13, с. 106].

Але знову-таки підтримка друзів і деякі успіхи підбадьорили його. Крім того, розчарування у сімейному житті, переосмислення свого становища та оцінка широких можливостей для наукової діяльності в Петербурзі сприяли втіленню всієї енергії у працю в бібліотеках і архівах, у наукові дослідження, результати яких регулярно друкував у періодичних виданнях, публікував монографії, боровся з цензурою, брав участь у святкуванні ювілеїв українських діячів як волонтер і благодійник, допомагав студентам-українцям, що навчалися у столиці, допомагав у виданні українських книг, організовував «суботки», на які збирались діячі науки, культури, мистецтва, студенти, передусім земляки з України. До того ж, потрібні були кошти, тому займався викладацькою роботою [10; 11]. Тобто за висловом С. В. Абросимової «Яворницький налагодив міцні стосунки з представниками української колонії в Петербурзі» [3].

Таким чином, опинившись у великому місті, культурний плюралізм якого перебував у постійній динаміці та змінах, і знаходячись в осередках свідомих і активно налаштованих інтелектуалів, Д. І. Яворницький сам включився у вир подій, а ще напружена праця, постійні переїзди, хвороби і не завжди присутнє порозуміння у стосунках з матір'ю – це все призвело, що повсякденним стала науково-освітня і громадська діяльність [3; 21]. Тому до Сонцівки, особливо після смерті батька, заїжджав надто рідко. Писав, що не може приїхати додому, бо дуже зайнятий і слабкий здоров'ям (це пронизує весь епістолярій), хоча працював навіть хворим [13; 14]. Є відомості про те, що заїжджав до матері після 1885 р.: «Оце, голубчику мій числа 12 [1897 р.] заїду днів на три до своєї сліпої матері, і звідтіля прямо на Запорозжіє» [13, с. 30]. Ганна Матвіївна ображалася, вважаючи, що син її забув, але завжди з радістю приймала листи, подарунки і допомогу, яку він весь час надсилав родині. Інші розуміли, що він працює, не має змоги приїхати, натомість пишалися відомим родичем і раділи його піклуванню про них, віддаючи збиранням для нього фольклору [14]. Тобто на довгий час вченого поглинула суспільна праця.

Проте повсякдення з безперервними хворобами, нестачею коштів негативно відображалось на творчій діяльності, спричиняючи розчарування у відсутності належних умов і можливості працювати. Навіть спричиняло романтизацію історичного минулого у порівнянні із складною дійсністю, що й відобразилося у його працях, незважаючи на те, що в українській суспільній думці вже панував позитивізм [6]. Та бажання досягти позитивних результатів брало верх і додавало насаги для нових починань. Природно, що відсутність сім'ї, обов'язків чоловіка і батька забезпечували вільним часом для освітньо-наукової діяльності. За оцінкою самого Д. І. Яворницького, більше ніж у Петербурзі він не працював ніколи.

За підрахунками С. В. Абросимової, протягом 1885–1892 рр. написав і опублікував 56 статей і 7 монографій, здійснив багато археологічних досліджень, поповнивши колекцію старожитностей, зробивши таким чином значний внесок у розвиток музейної справи на українських землях (і не лише українських). С. В. Абросимова навіть ставить його біля витоків становлення музеєзнавства, пам'яткознавства та краєзнавства в Україні [1]. Також записав безліч пісень та іншого фольклорного матеріалу, активно займаючись при цьому громадською роботою [4, с. 12]. Але це спричиняло розпорошування сил на різні справи, замість досконалого вивчення теми дослідження, що й стало додатковою причиною для критики на адресу його праць з боку науковців (В. Антоновича, Г. П. Житецького, О. Лазаревського, І. Лінниченка [16]). Так, надто активний повсякденний спосіб життя, особливості його характеру, широке коло інтересів та зацікавлень спричинювали деяку поспішність і поверховість у дослідженнях, навіть, як писав І. М. Гапусенко «посилання на літературу та джерела не завжди достовірні» [9].

Це все неоднозначно позначилося на їх характері і змісті, що й стало в майбутньому однією з причин критики, невизнання і кількаразового намагання отримати ступінь магістра історії. Проте більше згодна з думкою його біографів, які схилиються до того, що критичний погляд щодо наукових робіт Дмитра Івановича не завжди виправданий [4; 28]. Адже в передмовах до праць дослідник козацтва наголошував, що вони не містять повної, систематично викладеної історії. Наприклад, відносно своєї першої монографії *«Запорожжє в остатках старини и преданиях народа»*, що побачила світ у квітні 1888 р. у Петербурзі, він говорив: «це щоденник подорожей шанувальника Запорізького краю», проте книга зазнала нищівної критики з боку І. Житецького, який головним її недоліком вважав відсутність критики джерел і систематичного викладення матеріалу. Всі ці неприємності призводили до меланхолійного стану, занепаду душі, зневіри у своїх силах, часто зазвучали скарги на відсутність близької рідної

людини, це навіть змінило вектори його діяльності – почав займатися письменницькою роботою [7; 13; 30].

До речі, критикували і його літературну діяльність, називаючи його «реалістом-побутовцем», бо вже в кінці XIX – на початку XX ст. було неактуальним таке висвітлення [22]. Хоча, вважаю, це допомогло зрозуміти українську дійсність другої половини XIX ст., побачити реальну картину навчання молоді в тогочасних закладах освіти, як це відтворив Д. І. Яворницького у автобіографічному романі «За чужий гріх». Біографіст В. В. Білий вважає його дійсно правдивим [5].

Отже, неприємності публічної і більшою мірою приватної сфер повсякдення у 1885 р. спричинили від'їзд Д. І. Яворницького з Харкова до Москви, а потім до Петербурга. Незважаючи на всі труднощі (північний неприємний клімат, чужі краї, численні хвороби, нестачу коштів, підозру з боку влади), він зміг влитися у спільноту свідомо налаштованої з активною громадянською позицією інтелігенції міста і активно займався освітньо-науковою і громадською діяльністю. Цей період особливо у творчому вимірі вважається найбільш плідним. Не маючи власної сім'ї, майже не відвідуючи рідних, учений був забезпечений додатковим часом, який витрачав на написання численних праць.

Проте повсякденні аспекти життя і особливості досліджень неоднозначно позначилися на їх характері і змісті, що й спричинило в подальшому критику, невизнання і невдачі з отриманням ступеня магістра історії. Але, незважаючи на зауваження щодо його праць, однозначно можна зробити висновки, що Д. І. Яворницький своєю діяльністю зробив значний внесок у розвиток гуманітаристики. У свою чергу всі неприємності публічного життя відобразилися на повсякденності: розчарування, пошуки себе, загострилося прагнення повернутися в Україну, з'явилося бажання мати власну домівку і рідну людину поряд. Навіть вже не заспокоювали щорічні поїздки на «вольності запорозькі», що були найприємнішою і невід'ємною частиною життя. Тобто, повсякдення і громадсько-наукова діяльність тісно взаємодіяли і взаємоумовлювали одне одного, формуючи насичене і плідне життя.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Внесок Д. І. Яворницького у розвиток музейної справи в Україні / С. В. Абросимова // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи : зб. тез доповідей наук. конф. – Д., 1999. – С. 8–10.

2. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття / С. В. Абросимова // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті. – Д., 2003. – С. 106–121.

3. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький і українська колонія в Петербурзі [Електронний ресурс] / С. В. Абросимова. – Режим доступу : URL: <http://museum.dp.ua/article0426-3.html>.

4. *Абросимова С. В.* Енциклопедист козаччини / С. В. Абросимова // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 4–46.

5. *Білий В. В.* Харківські вчені в українській літературі / В. В. Білий // Укр. Академія наук. Зап. іст.-філологічного відділу. – К., 1927. – Кн. 13-14.

6. *Богдашина О. М.* Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.) / О. М. Богдашина. – Х., 2010.

7. *Василенко Н. Є.* До історії написання автобіографічного роману-хроніки Д. І. Яворницького «За чужий гріх» / Н. Є. Василенко // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. – Д. : ДНУ, 2010. – Вип. 8. – С. 152–161.

8. *Дингес М.* Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» / М. Дингес // Одиссей: Человек в истории. 2000. – М., 2000. – С. 98–124.

9. Д. І. Яворницький. Бібліографія вчених Української РСР / вступ. ст. і бібліографія І. М. Гапусенка. – К., 1969.

10. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник ; перед. слово Б. Т. Карапиша.

11. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 1999. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова ; за заг. ред. Н. І. Капустіної.

12. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 2005. – Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад. : С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної.

13. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 2005. – Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. І. Капустіної.

14. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 2010. – Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова.

15. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 2012. – Вип. 6: Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад. : С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов ; за заг. ред. Н. Капустіної.

16. *Ковальський М. П.* Магістерські іспити Д. І. Яворницького та Варшавський університет / М. П. Ковальський, С. В. Абросимова // Укр. археограф. щорічник. – К., 2001. – Вип. 5–6. – С. 313–333.

17. *Колпакова О. О.* Образи Дмитра Івановича Яворницького в історіографії / О. О. Колпакова // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України : міжвузів. зб. наук. пр. / відп. ред. А. Г. Болебрух. – Д., 2008. – С. 93–104.

18. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко та ін. – Д., 2007. – Вип. 5.

19. *Пушкарева Н. Л.* «История повседневности» как направление исторических исследований [Электронный ресурс] / Н. Л. Пушкарева. – Режим доступа : URL: http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm.

20. *Пушкарева Н. Л.* Частная жизнь и проблема повседневности глазами историка [Электронный ресурс] / Н. Л. Пушкарева. – Режим доступа : URL: http://demoscope.ru/weekly/knigi/konfer/konfer_017.html.

21. *Сеннет Р.* Падение публичного человека / Р. Сеннет ; пер. с англ. О. Исаевой, Е. Рудницкой, В. Софронова, К. Чухрукидзе. – М., 2002.

22. Скупейко Л. Художня проза Д. І. Яворницького / Л. Скупейко // Київ. старовина. – 1996. – № 1. – С. 19–27.

23. Спогади К. І. Литвиненко від 26 липня 1984 р. // Фонд ДНІМ, № 10, Арх.-47688.

24. Тележняк К. О. З особистого життя академіка Д. І. Яворницького / К. О. Тележняк // Скарби музеїв : матер. обл. наук. конф. до Міжнар. дня музеїв 2003 р. / К. О. Тележняк. – Д., 2005. – С. 102–106.

25. Чабан М. П. Сучасники про Д. І. Яворницького / упоряд. М. П. Чабан. – К., 2006.

26. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чишко. – К., 1996.

27. Шаповал І. У пошуках скарбів / І. Шаповал. – К., 1963.

28. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

29. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1888. – Т. 1.

30. Яворницький Д. І. За чужий гріх / Д. І. Яворницький. – Д., 2006.

Надійшла до редколегії 29.10.2014

УДК 930 (061)

В. С. Савчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПУБЛІКАЦІЙНА АКТИВНІСТЬ ШЕВЧЕНКОЗНАВЦІВ У ВИДАННЯХ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ (1918–1944)

Проаналізовано видання Академії наук України у період від 1918 до 1944 р., в яких друкувалися шевченкознавці, та публікаційна активність останніх. З'ясовано складові шевченкіани у виданнях АН України. Результати проведеного статистичного аналізу динаміки публікаційної активності шевченкознавців тісно корелюють з репресивними заходами влади проти них.

Ключові слова: шевченкіана, шевченкознавці, публікаційна активність.

В. С. Савчук

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПУБЛИКАЦИОННАЯ АКТИВНОСТЬ ШЕВЧЕНКОВЕДОВ В ИЗДАНИЯХ АКАДЕМИИ НАУК УКРАИНЫ (1918–1944)

Проанализированы издания Академии наук Украины в период с 1918 по 1944 г., в которых публиковались шевченковеды, и публикаци-

онная активность последних. Выяснены составляющие шевченкианы в изданиях АН Украины. Результаты проведенного статистического анализа динамики публикационной активности шевченковедов тесно коррелируют с репрессивными мерами власти против них.

Ключевые слова: шевченкиана, шевченковеды, публикационная активность.

V. S. Savchuk

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

PUBLICATION ACTIVITY OF SHEVCHENKO'S PUNDITRY IN IMPRESSIONS OF ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE (1918–1944)

Editions of Academy of Sciences of Ukraine during the period from 1918 to 1944 in which were published Shevchenko's punditry, and printing activity of the last are analysed. Components of researches of Shevchenko in editions of Academy of Sciences of Ukraine are found out. Results of the carried-out statistical analysis of dynamics of printing activity of researchers of Shevchenko closely correlate with repressive measures of the power against them.

Key words: researches about Shevchenko, Shevchenko's researchers, publication activity.

Шевченкіана є фактично неосяжною. І кожен, хто торкається цієї царини, це розуміє. Але в той же час будь-якого дослідника ця проблематика приваблює якраз своєю різноманітністю. Напередодні 200-ліття від дня народження поета, перегортаючи бібліографічний покажчик видань Академії наук України, що вийшов друком у 1969 р., я звернув увагу на нерівномірність публікацій, присвячених Тарасу Шевченку та плинність й розмаїття імен тих, хто звертався до його життя і творчості. Здалося цікавим в історичному та історико-бібліографічному контекстах розглянути публікаційну активність шевченкознавців у виданнях Академії наук України до 1944 р.

Отже метою написання статті є вивчення шевченкіани на сторінках видань Академії наук України у міжвоєнний період. Предмет дослідження – публікаційна активність шевченкознавців у виданнях Академії наук України у часових межах 1918–1945 рр.

Зазначений вище період був багатим на різноманітні соціально-економічні перетворення та зміни політичного курсу України у складі СРСР. У цей час відбувалися становлення Академії наук України, українізація та коренізація, відмова від них, голодомор, репресії 1930-х років, Велика вітчизняна та Друга світова війни тощо.

Як же розвивалася публікаційна активність із шевченкознавства у виданнях Української академії наук у контексті всіх цих подій і хто

були вітчизняні шевченкознавці, якою була їх доля і якою була друкована продукція Академії наук України з шевченкознавства. Ці та інші питання я намагався відстежити і в історичному контексті. Зразу ж хочу наголосити, що в статті не розглядається структурна організація досліджень із шевченкознавства, тобто в яких організаційних структурах Академії наук України на різних етапах її існування зосереджувалась дослідницька діяльність з шевченкознавства. Тому надамо лише коротку орієнтаційну довідку з цього питання, взяту нами з історії відділу шевченкознавства Інституту літератури, яка засвідчує, що «попередниками сучасного ВШ були, ще до створення ІЛ, комісії історично-філологічного відділу заснованої 1918 р. Української академії наук: Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства та Комісія для видавання творів Шевченка, Франка, Драгоманова, які розгорнули шевченкознавчу працю; перша з них під керівництвом акад. С. Єфремова готувала академічне видання творів Шевченка... У Харкові (з філією у Києві) 1926 р. засновано Інститут Тараса Шевченка, де два з п'яти відділів (кабінетів) мали досліджувати саме біографію й творчість Шевченка. ... 1933 р. Інститут було перейменовано у Науково-дослідний інститут Тараса Шевченка, а 1936 р. в Києві утворено Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка...» [8]. Крім цієї спеціально створеної установи діяльність з шевченкознавства велася й в інших структурних одиницях ВУАН, що виявилось публікаційно у їхніх виданнях.

Ознайомлення з історіографією проблеми виявило, що у сучасному літературознавстві України (на думку, наприклад, шевченкознавця Олександра Бороня) вже визріла думка, «що й досі не написана чесна всеохопна історія шевченкознавства – з належним поцінуванням справжніх учених, переглядом задовбаних концепцій, а головне – поверненням замовчуваних імен» [4]. Той же Олександр Боронь, вважає, що серед інших чинників такого стану є й те, що «дається взнаки також інерція наукового мислення: малодосвідчені дослідники вже починають сприймати бібліографії радянського часу як повні й достовірні, мають свій магічний вплив навіть зашкарублий іконостас наукових авторитетів, чий думки не піддаються сумніву, та «обойма» освячених імен, тоді як численні праці діаспорних та західноукраїнських, а також репресованих дослідників залишаються поза увагою через свою незнаність, попри відкриття колишніх спецфондів та низку першодруків і републікацій» [4]. Отже наразі постає питання, незважаючи на наявність двотомної бібліографії про життя і творчість Т. Г. Шевченка [18], продовження роботи над новими подібними виданнями, адже навіть бібліографія радянського часу досконало не проаналізована. Зокрема це стосується й праць із шевченкознавства, наведених у бібліографічному покажчику видань Акаде-

мії наук УРСР з суспільних наук, виданому у 1969 р. [6]. За такого стану звернення до відображення шевченкіани у виданнях Академії наук УРСР протягом зазначеного у назві статті періоду, є актуальним з точки зору сьогоденішнього шевченкознавства.

Звернення нами до бібліографії відповідних публікацій у відповідних виданнях за 1918–1945 рр. та проведений аналіз їхньої динаміки й інших характеристик дав досить цікаві результати.

Зазначена вище апріорі нерівномірність публікаційної активності шевченкознавців у виданнях Академії наук України характерна вже на початку діяльності ВУАН.

Можна припустити, що перші декілька років існування ВУАН відсутність публікацій в її системі була спричинена відсутністю її відповідних друкованих органів. Але це не зовсім так, оскільки вже з 1919 р. видавалися Записки історично-філологічного відділу УАН. Основною причиною, мабуть все-таки, на наш погляд, був брак коштів на видання. Таку думку підсилює й той факт, що наступний випуск «Записок історично-філологічного відділу ВУАН», який вийшов лише 1923 р. об'єднував (як зазначено у вихідних даних) роботи науковців за 1920–1922 р. і був подвійним [6]. Зазначимо, зокрема, що тема Шевченка звучала у ці роки й у виступах вчених УАН. Зокрема, У 1918–1921 рр. публікацій з шевченкознавства було небагато й вони друкувалися не у виданнях УАН. Серед кола дописувачів були такі відомі вчені, як Ол. Грушевський, П. Филипович, М. Марковський, О. Дорошкевич, Б. Якубський, А. Лобода, А. Кримський. Останній, між іншим, виступив з відповідною промовою на урочистому засіданні Української Академії наук 1920 р., присвяченому Т. Шевченкові. Так що шевченкіана у ВУАН розроблялася з самого початку її виникнення, але у виданнях ВУАН була відображена дещо пізніше.

Якими ж були ці видання і який характер вони носили? Якщо характеризувати їх за плинністю, то це були в основному або періодичні видання відповідних відділів (підрозділів, комісій) УАН (ВУАН), або видання спеціального призначення (до ювілейних або інших дат) та видання шевченківських творів з відповідними вступними статтями та коментарями, окремі видання (брошури, книги, каталоги тощо).

Серед періодичних видань: Україна. Науковий трьохмісячник українознавства (1924–1932), Записки історично-філологічного відділу (1919–1931; вийшло 26 книг, з них – книги 6, 11, 17 – «Праці історичної секції»); Науковий збірник. Записки Українського наукового товариства (1924–1929) (історичної секції ВУАН); За 100 літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття (1927–1930); Записки Одеського наукового при ВУАН товариства (1924–1929); Науковий збірник Ленінградського това-

риства дослідників української історії, письменства та мови (1928–1931); Мовознавство. Наукові записки (1934–1940, 1941–1963); Радянське літературознавство (1938–1957) [6].

Ювілейні та спеціальні видання досліджуваної доби з шевченкознавства: 1925. Шевченко та його доба. Збірник 1; 1926. Шевченко та його доба. Збірник 2; 1940. Мовознавство. Наукові записки. № 115-16; Бюлетень Комітету для видання творів Т. Г. Шевченка при II відділі Всеукраїнської Академії наук Ч. 1. К. – 16 с. 1939. Радянське літературознавство. Відп. ред. А. С. Велічков. № 4. – 204 с. 1939. Пам'яті Т. Г. Шевченка Збірник статей до 125-ліття з дня народження. 1814–1939. – К. . 1939. – 584 с. 1943. Пам'яті Т. Г. Шевченка 1943. Збірник доповідей, читаних на ювілейній шевченківській сесії Академії наук УРСР 9 і 10 березня 1943 р. – М., 1944. – 120 с. (АН УРСР) [6] тощо.

Звертає на себе увагу те, що **переважна більшість періодичних видань ВУАН з літературознавства, мовознавства, історико-філологічних наук тощо, які були базовими для оприлюднення досліджень шевченкознавців, завершили своє існування у 1929–1932 рр.**, тобто в ті часи, коли політика українізації та коренізації докорінно змінилася. Нові відповідні часописи, зокрема «Радянське літературознавство» (1938–1957), виникли вже пізніше і відзначилися у передвоєнні роки в основному підготовкою спеціальних випусків, присвячених творчості Т. Г. Шевченка.

Склад шевченкознавців в Академії наук України у 1920-х рр. був сильним і кваліфікованим у науковому відношенні. До нього входили як шевченкознавці, що почали свою діяльність до встановлення радянської влади, так і ті, хто прийшов у шевченкознавство вже за часів радянської влади. Серед перших відзначимо такі постаті, як С. О. Єфремов, О. К. Дорошкевич, П. П. Філіпович, Ф. Сушицький. Уже після 1917 р. у складі шевченкознавців у ВУАН активно виявляють себе М. М. Новицький, М. Марковський, М. Мандрика, В. Петров, П. Рулін, О. Новицький, В. Резанов, М. Суліма, М. Біляшівський. С. Родзевич, Б. Якубський, А. Степович, Л. Арасимович, Н. Богданова, Д. Шелудько, та інші [6; 9].

Але наприкінці 1930-х рр. практично майже нікого з цього складу у бібліографічних довідниках не зустрічаємо. Щоб з'ясувати в чому справа довелося звернутися до біографій цих учених та інших джерел. Про долю низки шевченкознавців та їх внесок у шевченкознавство є досить багато наукових розвідок [1–5; 7; 10; 12–17; 21]. У статті вони були використані для ілюстрації змін у шевченкознавчій тематиці видань АН України досліджуваного періоду. Зрозуміло, що взято певний зріз шевченкознавців для ілюстрації життєвих траєкторій вчених, найбільш характерних для досліджуваного періоду.

Почнемо з шевченкознавців, що заявили про себе ще у дорадянський період. С. Білокінь зазначав, що «одним із провідних шевченкознавців доби Розстріляного відродження був віце-президент ВУАН академік **Сергій Єфремов**» [1]. Внеску С. О. Єфремова в шевченкознавство присвячена і сучасна монографія Ольги Меленчук [11]. Особливу роль він відіграв у підготовці повного зібрання творів Т. Шевченка, яке редагував. Але працю цю не завершив у зв'язку з арештом у 1929 р. Розглядаючи історію академічного видання у передвоєнні роки, С. Білокінь писав, що «вона складалась особливо трагічно. Матеріали показують, як том за томом українці на дуже високому рівні видають Повне зібрання Шевченка, а їх група за групою вирубують буквально фізично» [1]. Як вже зазначалося, С. О. Єфремов був заарештований у 1929 р. за справою СВУ, засуджений до 10 років ув'язнення, й загинув в одному з таборів ГУЛАГу.

Із шевченкознавців дореволюційного часу значною постаттю був **Павло Петровича Филипович** [9; 20]. Поет, перекладач, письменник, історик літератури (1891–1937). Надзвичайно багато писав з різноманітних питань творчості Т. Шевченка у 1920-х роках. Причому друкувався не тільки у виданнях ВУАН. За його редакцією вийшли такі збірники, присвячені творчості Т. Г. Шевченка, як «Шевченківський збірник». Т. 1 (1924), «Шевченко та його доба» (два збірники у 1925 та 1936 роках) (співредактори С. О. Єфремов та М. М. Новицький). Ним написана монографія «Шевченко і декабристи» (1926) тощо. Із 1919 р. виконував обов'язки секретаря комісії для видавання пам'яток новітнього мистецтва, у 1921 р. обраний ученим секретарем Відділу філології та літератури комісії для складання енциклопедичного словника, член Історико-літературного товариства (1922–1923) й інше. У 1935 р. заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення за справою М. К. Зерова і його групи, яку визначили як контрреволюційну терористичну націоналістичну організацію. Відбував покарання на Соловках. У 1937 р. справа була переглянута і П. П. Филипович був засуджений до ВМП і розстріляний.

Ще одна постать – **Олександр Костянтинович Дорошкевич** – співробітник ВУАН [9], літературознавець, автор багатьох праць із шевченкознавства. Очолював у 1918 р. відділ середньої школи департаменту вищої та середньої освіти Міністерства народної освіти. Із 1927 р. керівник київської філії Інституту Т. Шевченка, учень С. О. Єфремова. У середині 1930-х рр. висланий з України на Урал, після повернення з якого продовжував працювати в Інституті літератури ім. Шевченка, але без активної публікаційної діяльності. Пішов з життя у 1946 р.

Серед шевченкознавців, які виявили себе у 1920-ті роки, зазнала репресій низка вчених. Зокрема.

Петро Іванович Рулін (1892–1941), театрознавець і педагог, позаштатний співробітник Комісії для складання біографічного словника діячів України (1921, 1923), штатний та позаштатний співробітник низки комісій ВУАН [9], проф. історії українського і світового театру в Музично-драматичному Інституті ім. М. Лисенка (1920–1934) та директор Київського державного музею театрального мистецтва УРСР (1926–1936), редактор «Річника українського театрального музею» (1930). У царині шевченкознавства досліджував драматичну творчість Т. Шевченка. Заарештований за часів «єжовщини» та помер в ув'язненні.

Михайло Михайлович Новицький (1892–1964), літературознавець, співробітник ВУАН, активно працював у царині шевченкознавства з 1921 р. як співробітник Комісії для видавання пам'яток новітнього мистецтва [9], керував семінаром текстології та кабінетом біографії Т. Шевченка, брав активну участь у підготовці видань творів Т. Шевченка тощо. У 1937 р. заарештований та засланий у Пермську (тоді Молотовську), перебував також у таборі «Печерлаг» (Республіка Комі). У липні 1946 р. повернувся до Києва. Останні роки життя працював у Державному музеї Т. Г. Шевченка, але, як пише Г. Карпінчук, «у шевченкознавстві не мав змоги розкритися вповні та друкувати всі свої наукові праці» [10].

Михайло Михайлович Могилянський (1873–1942) – український літературний критик і публіцист, літературознавець, науковий співробітник ВУАН і керівник Комісії для складання біографічного словника [9]. На початку 1930-х років зазнав важких ударів долі: було ув'язнено й розстріляно його старшу доньку поетесу Ладугу Могилянську, заслано середню доньку, репресовано сина письменника Дмитра Тася. У 1933 р. був репресований і сам. Очолювану ним комісію у ВУАН ліквідовано. Йому спочатку заборонено жити в Києві, а потім заслано поза межі України.

Микола Фёдорович Суліма (1892–193?) – педагог, український мовознавець. Закінчив Варшавський університет, професор Інституту народної освіти у Харкові, автор синтетичного курсу історії української літературної мови, досліджував мову Т. Шевченка (автор праці «Найяскравіші особливості фрази Шевченкового «Кобзаря», 1924), М. Хвильового, написав низку розвідок із питань українського синтаксису, словотвору, фразеології й лексики. Репресований за «український буржуазний націоналізм у синтаксисі» після вкрай негативної статті П. Горещького й І. Кириченка в «Мовознавстві» 1934 р.; подальша доля невідома, хоча є згадки про те, що з 1935 р. він працював у Кримському педагогічному інституті [17; 19].

Володимир Іванович Рєзάνов (1867–1936) – історик літератури, член-кореспондент АН СРСР (з 1923) і співробітник УАН. У 1934 р.

усунений від викладання за «неприйняття» марксистської методології. В. І. Резанову належить близько 70 праць з історії російської, світової й української літератури. Крім того, має низку розвідок про Т. Шевченка, Лесю Українку тощо.

Борис Володимирович Якубський (1889–1944) – український літературознавець. У 1920-ті роки був співробітником декількох наукових установ (Історико-літературне товариство при ВУАН, Комісія для видавання пам'яток новітньої української літератури ВУАН, Київська науково-дослідницька кафедра мистецтвознавства (1927–1930), Київська філія Інституту Тараса Шевченка).

На 1920-і роки припадає розквіт Б. В. Якубського як ученого та видавця. Він плідно працює як теоретик літератури та дослідник творчості Т. Шевченка. Після 1930 р. потік його публікацій та видань переривається. Як вказують дослідники його творчості, про його життя у 1930-ті роки майже нічого невідомо. Формальних репресій не було, але від літературного процесу він був усунутий у розквіті сил. У 1941 р. Б. В. Якубський залишився в Києві. У 1944 р. заарештований КДБ. Помер у Лук'янівській тюрмі.

У 1933 р. було видано Бюлетень Комітету для видання творів Т. Г. Шевченка при II відділі Всеукраїнської Академії наук Ч. 1, в якому взяла участь низка відомих науковців та літературознавців, причому не тільки з ВУАН [6]. Це був рік Голодомору. І тут такий сплеск шевченкознавчої активності. Якщо подивитися на публікації з шевченкознавства у виданнях Академії наук, то їх після цього року фактично не було аж до 1938 р. Зрозуміло, що це не єдина причина, яка вплинула на подальші долі цих учених. Але подібне видання було на той час досить сміливим кроком. Що ж сталося з цими авторами-шевченкознавцями, серед яких були: О. К. Дорошкевич, М. М. Новицький, Б. Навроцький, Д. Загул, О. Синявський, М. Плевако, Є. Шабліовський та інші. Про долю перших двох вже розповідалося вище.

Як зазначається в одному з досліджень «однією з центральних постатей шевченкознавства 1920–1930-х рр. був **Борис Навроцький**, який тривалий час завідував секцією шевченкознавства Київської філії Інституту Тараса Шевченка, працював також на посаді вченого секретаря, протягом 1930–1934 рр. виконував обов'язки директора інституту. Із 1935 р. Б. Навроцький запрошений до роботи в Інститут світової літератури ім. М. Горького у Москві, був професором Московської консерваторії. Заарештований у 1936 р. за сфабрикованими звинуваченнями» [4].

Олекса Наумович Синявський (1887–1937) – український мовознавець, професор з 1920 р., член низки наукових комісій ВУАН [9]. Із 1928 р. очолював Діалектичну комісію ВУАН, з 1930 – завідувач відділу діалектології Інституту мовознавства ВУАН, одночас-

но (1932–1937) інституту. Ініціатор укладання словника мови творів Т. Шевченка. У 1937 р. незаконно репресований і розстріляний, у 1957 р. реабілітований.

Мико́ла Анто́нович Плева́ко (1890–1941) – український літературознавець, бібліограф, постійний співробітник І відділу [9]. Член Комісії новітнього письменства ВУАН, голова Літературної секції Науково-дослідної кафедри історії української культури в Харкові в 1925–1926 рр. Очолював Кабінет бібліографії Інституту Тараса Шевченка у Харкові (1926–1933). Працював у АН УРСР (ВУАН) у Києві (1934–1938). Заарештований 17 травня 1938 р. Життя трагічно обірвалося на засланні в Казахстані 11 квітня 1941 р. Реабілітований у 1962 р. [5; 7; 14].

Дмитро Юрійович Загул (1890–1944). Літературознавець Буковини. Не допомогла і праця до проблеми марксистського вивчення Шевченкової поетики. Засуджений у 1933 р. до 10 років концтаборів за націоналізм. Відбув термін у 1943 р., але не був звільнений. Занепадом духом. Фізично ослаб і помер від паралічу серця у 1944 р. на Колимі.

Декому з учених вдалося або уникнути репресій, або після репресій навіть повернутися до активної наукової діяльності, або вирішити свою долю, виїхавши за кордон. Серед останніх були, зокрема, Д. І. Шелудько та М. І. Мандрика.

Дмитро Ілліч Шелудько (1892–1963) – український дипломат, мовознавець, літературознавець, популяризатор української літератури у Болгарії. Володів 14 мовами. У 1927 р. емігрував до Болгарії (1927), популяризував українську літературу, зокрема Шевченка в болгарських виданнях.

Микита Іванович Мандрика (1886–1979) – український літературознавець, учений, дипломат, поет, громадський діяч. Доктор права (1925). Був членом Української Центральної Ради. У 1928 р. переїхав до США, а наступного року – до Канади.

Зазнав репресій, але повернувся до активного наукового життя і досяг значних успіхів **Євген Степанович Шабліовський** (1906–1983) – учений-шевченкознавець, директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка в Харкові (1933–1935), член-кореспондент ВУАН (1934). На початку тридцятих років він очолював науководослідний Інститут Т. Г. Шевченка у м. Києві. У 1935 р. був ув'язнений та засуджений до покарання, яке відбував спочатку (протягом п'яти років) у Соловецькому концентраційному таборі. Надалі провів вісім років у Мончегорському та інших таборах. Був звільнений у 1954 р., повернувся до активної наукової діяльності. Надалі відзначений багатьма нагородами, зокрема: лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1979 р.), Ленінської премії (1964 р.).

Володимир Федорович Лазурський (1869–1947) – одеський професор, історик літератури, українознавчий напрям діяльності якого у 1920-ті рр. відзначає у своїй публікації В. Музичко [13]. Репресій він уникнув, але зазнавав критики за своє українофільство.

Серед тих, хто уник репресій, але на жаль, померли у часи репресій були А. І. Степович та С. І. Родзевич.

Андроник Іоаникійович Степович (1857–1935) – історик-славіст, літературознавець, історик літератури, перекладач творів слов'янських письменників, директор Колегії П. Галагана, доцент і професор Київського університету, професор славістики в Київському інституті народної освіти, читав слов'янську філологію аспірантам ВУАН (до 1930 р.).

Сергій Іванович Родзевич (1888–1942) – український літературознавець і критик, з 1935 р. професор Київського університету. Серед його розвідок із шевченкознавства: «Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка» (1927), «Романтизм і реалізм у ранніх творах Шевченка» (1939).

Підведемо деякі підсумки з огляду на дані, наведені вище. Звернімося до таблиці, яка демонструє динаміку праць з шевченкознавства, виданих у ВУАН (АН УРСР) у зазначені роки. Усього у виданнях Академії наук України за досліджуваний період видано за нашими підрахунками 115 публікацій за авторством близько 85 вчених. Деякі видання здійснювали наукові товариства при ВУАН (Одеське наукове при ВУАН товариство, Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства та мови).

1918–1922 рр. – це початок становлення ВУАН, її інститутів та видань. Публікації були в основному не у виданнях ВУАН, яких ще було замало. У період українізації маємо пік публікацій у виданнях ВУАН. Далі йде згортання українізації, закриття більшості гуманітарних видань ВУАН, різке скорочення відповідно й публікацій у виданнях ВУАН (1931–1932). 1933 р. – певний сплеск, викликаний намаганням гідно зустріти 120-річчя від дня народження поета, який не пройшов даром для авторів цього видання. Після цього протягом 1934–1935 років – репресії, що призводить фактично до винищення шевченкознавців (1937). В історії відділу шевченкознавства зазначено, зокрема, що коли 1936 р. у Києві було утворено Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка, «в усьому Інституті набралось лише 14 уцілілих науковців» [8]. 1938–1939 рр. позначені офіційними заходами до 125-річчя від дня народження Т. Шевченка, що репрезентується випуском ювілейних видань, до участі в яких залучаються літературознавці з Росії, Чувашії, Болгарії тощо. І знову певне

забуття до 1943 р, коли видається збірка «Пам'яті Т. Г. Шевченка» 1943; Збірник доповідей, читаних на ювілейній шевченківській сесії Академії наук УРСР 9 і 10 березня 1943 р. – М., 1944. – 120 с. (АН УРСР), на якій деякі доповіді звучали в контексті подій, що їх переживає країна. Зокрема доповідь П. Г. Тичини «Тремтять супостати» [6].

Отже, можна зазначити, що шевченкознавство в Україні в досліджуваній період мало хвилеподібний характер, який багато в чому залежав від соціально-економічних і політичних чинників розвитку України у складі СРСР, що принесло цій сфері духовного розвитку України, шевченкознавству значні втрати. І це чітко простежується за статистичним аналізом публікаційної динаміки з шевченкознавства у виданнях Академії наук України і корелює з репресивними заходами влади проти вчених-шевченкознавців. Найбільш характерними траєкторіями життєвого шляху шевченкознавців у досліджуваному періоді були еміграція, загибель у тюрмі або на засланні, відхід від активної публікаційної діяльності заради збереження свого життя після певних репресивних дій влади, для деяких – повернення до активної наукової діяльності після відбуття покарання.

Бібліографічні посилання

1. Білокінь С. Большевики й академічний Шевченко [Електронний ресурс] / С. Білокінь // Праці з історії культури / Режим доступу: URL: <http://www.s-bilokin.name>.
2. Білокінь С. Досє шевченкознавця [Михайла Новицького] / С. Білокінь // Літ. Україна. – 2007. – 4 жовт. – № 38 (5226). – С. 1, 8; 11 жовт. – № 39 (5227). – С. 7, 8.
3. Білокінь С. Репресовані шевченкознавці / С. Білокінь // Там само.
4. Боронь О. В. Борис Навроцький в історії шевченкознавства / О. В. Боронь // Шевченків світ: Науковий щорічник. – Черкаси, 2009. – Вип. 2. – С. 138–146.
5. Буран В. Літературознавець і бібліограф Микола Плевако (1890–1941): Біобібліограф. нарис / В. Буран. – К., 1996.
6. Видання Академії наук України (1919–1967). Суспільні науки. Бібліографічний показчик / склали: П. Ю. Висоцька (керівник), О. В. Бистряков, О. А. Євдокименко [та ін.]. – К., 1969.
7. Зубкова Н. М. Плевако Микола Антонович (1890–1941) – літературознавець, бібліограф / Н. М. Зубкова // Особові архівні фонди Інституту рукопису НБУВ. Путівник. – К., 2002. – С. 424–429.
8. Інститут літератури Національної академії наук України. Відділ шевченкознавства: [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL: <http://www.ilnan.gov.ua/shevch.htm>.
9. Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали / упоряд. : В. Г. Шмельов, В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський [та ін.]. – К., 1993. – 376 с.

10. Карпінчук Г. 3-го жовтня цього року минуло 120 років від дня народження Михайла Новицького / Г. Карпінчук // Літературна Україна. – 2012 – № 41 (5470). – 25 жовт.
11. Меленчук О. Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства / О. Меленчук. – Чернівці, 2013. – 240 с.
12. Михайленко, О. Належить до негайного виконання: (Слідча справа [історика і письменника] Кирила Коршака) / О. Михайленко, О. Лошицький // 3 арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 285–293.
13. Музичко О. «Вчений з чулою душею»: український історик літератури Володимир Федорович Лазурський (до 140-ї річниці з дня народження) / О. Музичко // Українознавство. Календар-щорічник. – К., 2008 (на 2009 р.). – С. 218 – 223.
14. Павлов Д. І. Микола Антонович Плевако / Д. І. Павлов., З. М. Куликова // Слово і час. – 1990. – № 12. – С. 44–47.
15. Резанов Володимир (1867–1936) // Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-П). – Париж ; Нью-Йорк, 1973. – Т. 7: РЕМ – РЖ. – С. 2497.
16. Синявська Г. Червоне колесо прокотилося по нашій родині з усією міццю / Г. Синявська // Укр. мова. – 2006 – № 1. – С. 90 – 98.
17. Сулима Микола Федорович: [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL: <http://movahistory.org.ua>.
18. Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість (1839–1959) / склали І. З. Бойко [та ін.]; відп. ред. Є. П. Кирилюк. – К., 1963. – Т. 1: (1839–1916). Т. 2: (1917–1959).
19. Українська мова : енцикл. / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) [та ін.]. – 2-е вид. випр. і доп. – К., 2004. – С. 663.
20. Филипович О. Життєвий і творчий шлях Павла Филиповича / О. Филипович // Сучасність. – Мюнхен, 1961. – № 10. – С. 46–53.
21. Яблонська О. Шевченкознавчі дослідження Володимира Міяковського / О. Яблонська // Шевченкознавчі студії. – 2011. – Вип. 13. – С. 162–173.

Надійшла до редколегії 05.05.2014

УДК 94(477.63) «1941/1945»

І. А. Шахрайчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСВІТА І НАУКА В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941–1945 рр.)

Проаналізовано основні аспекти стану освіти і науки регіону в умовах окупації краю в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Ключові слова: Дніпропетровський український державний університет, наукові дослідження, саботаж, освітня політика.

© І. А. Шахрайчук, 2014

И. А. Шахрайчук

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В УСЛОВИЯХ ОКУПАЦИИ
ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЫ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941–1945 гг.)**

Проанализированы основные аспекты состояния образования и науки региона в условиях оккупации края в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.

Ключевые слова: Днепропетровский украинский государственный университет, научные исследования, саботаж, образовательная политика.

I. A. Shakhraychuk

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**SCIENCE AND EDUCATION IN THE CONDITIONS OF THE DNI-
PROPETROVSK REGION OKUPATION IN DAYS OF THE GREAT
PATRIOTIC WAR (1941–1945)**

The special attention is paid to the forming of local population's mood as to the occupation power, the strategy of survival modulation condition and contributions the realization of passive form of by the citizens Resistance moment blowing off the economic and military action. On the example of the given region the basic tendencies which played an active role in the process of creation are investigated and genesis of active forms of fight against fascist invaders and the specific features of Resistance moment are outlined on the certain regional level. On the basis of the scrutinized «verbal history» materials, reasons of Resistance population's against occupation power are formed and their social base. General resistance is traced. The directions forms and methods of antifascist fight are studied in the given work. The real participant's impact of active and passive resistance forms in landslide victory against the enemy is demonstrated.

Key words: Dnipropetrovsk Ukrainian State University, education policy, scientific research, sabotage, educational policy.

Окупація німецькими загарбниками Дніпропетровська за кілька днів до початку навчального року, а також всієї області протягом наступних двох місяців змушувала новоутворені органи влади опікуватися питаннями налагодження функціонування системи освіти. На її організацію впливав фактор утворення міської управи та існування різних українських громадських об'єднань.

У структурі міської управи окупованого Дніпропетровська було створено відділ народної освіти, який очолив історик, професор Дніпропетровського університету П. А. Козар. Згідно з його розпорядженням школи мали розпочати навчання з 1 жовтня 1941 р. У Дні-

пропетровську було відкрито 41 школу, у Широківському районі – 47, у Апостолівському – 49, у Софіївському – 40 [5, с. 252].

Школи були як з платним навчанням, так і безплатні. В українських школах навчання в перших чотирьох класах було безкоштовним, у 5-му класі вартість навчання складала 10 крб. на місяць, у 6-му – 15, у 7-му 20, у 8-му – 25, у 9–10-х – 30 карбованців. У школах з російською мовою навчання плата була вищою, так у перших чотирьох класах – 25 карбованців, у 5-му – 30, у 6-му – 35, у 7-му – 40, у 8-му – 45, у 9-му – 50, у 10-му – 60 карбованців. При цьому діти вчителів, пенсіонерів, репресованих, а також діти з сімей, в яких навчалося більше одної дитини, за розглядом заяв від сплати за навчання звільнялися [14]. У відповідності з навчальним планом народної школи в 1–7 класах викладалося 16 дисциплін, тижневе навантаження коливалося від 20 до 30 годин [13].

Зазначимо, що у Дніпропетровську були відкриті не тільки школи, але й дитячі дошкільні заклади. Із 19-ти дитячих садочків і ясел найбільшими були: дитсадок на вулиці Шевченка, 9 – 193 дитини, на вулиці Шмідта, 43а – 151 дитина, на вулиці Червоній – 195 дітей. За даними сучасних дослідників, на червень 1943 р. загальна кількість дітей у дитсадках і яслах становила 1123, та ще влада передбачала розширити мережу дошкільних дитячих установ [17, с. 21].

Зважаючи на вірогідний невеликий відсоток молодих людей, що з різних причин опинилися в окупації, вказана кількість дітей здається перебільшеною. Зберігаючи деякі старі садки і ясла і відкриваючи нові (особливо в селах), німці переслідували, звичайно, суцього практичну мету, щоб батькам ніщо не заважало виходити на роботу. Не випадково ж, невиконання розпоряджень про організацію роботи ясел і дитсадків передбачало дисциплінарну відповідальність старост управ [4].

Розпорядженням рейхскомісара України Е. Коха у грудні 1941 р. заняття в школах усіх ступенів були припинені, що окупаційна влада пояснювала труднощами з паливом і турботою про здоров'я дітей. У зв'язку з цим деякі школи спробували проводити заняття на приватних квартирах батьків і учнів. Штадткомісару Клостерману довелося додатково видати наказ із заборонаю таких неконтрольованих владою занять. Проте в лютому 1942 р. шкільні заняття були поновлені, але зі змінами. Тепер початкові школи призначалися для дітей українців і росіян, а семирічки і середні школи – тільки для фольксдойче [16, с. 4–5].

На червень 1942 р. у Дніпропетровську нараховувалося всього 13 шкіл: 12 початкових і одна семирічка для фольксдойче. Останню очолював Яків Фрідріхович Фаузер (Фойзер) – колишній директор 28-ї німецької школи, найпрестижнішої в місті за радянських часів, у якій навчалися також діти партійної номенклатури [3, с. 37].

У 1943 р. кількість початкових шкіл на Дніпропетровщині дещо збільшилася, проте даних про реальну кількість учнів у них немає. Взагалі, обмежуючи для місцевого населення шкільну освіту початковим класами, Е. Кох виконував відому настанову фашистських ідеологів на перетворення «населення на Сході» у малоосвічених «носіїв робочої сили». Та все ж у лютому 1942 р. «для забезпечення систематичної висококваліфікованої консультації вчительських кадрів і з метою підвищення науково-теоретичного рівня і удосконалення практично-педагогічної підготовки їх» було організовано методичний сектор відділу освіти в секторі педагогічної перепідготовки і вдосконалення вчителів.

У період окупації у Дніпропетровську та області функціонували й середні спеціальні навчальні заклади. В обласному центрі було відкрито залізничний технікум, шість ремісничих шкіл, землевпорядний технікум, індустріальний технікум (він об'єднав у собі колишні індустріальний, коксохімічний, зварювальний) та фельдшерсько-акушерська школа.

У сільській місцевості діяли Грушевська двохрічна сільськогосподарська школа, Апостолівська ремісничка школа, Ерастівський сільськогосподарський технікум. У кошторисі останнього на 1942 р. передбачені витрати на його поточний ремонт, на навчальну практику, на видання методичної літератури, на ознайомчі екскурсії, на науково-навчальні відрядження викладачів та періодичні тематичні видання, на обладнання студентських гуртожитків. Технікуми і сільськогосподарські ремісничі школи існували на самоокупності. Очевидно, цим можна пояснити факт продовження їх функціонування й після грудня 1941 р., коли заняття у школах та вищих навчальних закладах були припинені.

За наказом обласного управління, затвердженого німецькою польовою комендатурою 22 вересня 1941 р., на базі колишніх радянських ВНЗ – університету, медінституту, сільгоспінституту, фармацевтичного інституту та інституту іноземних мов – розпочав свою діяльність Дніпропетровський університет, який очолив доктор біологічних наук, професор І. Ф. Розгін [10, с. 118–119]. Весною 1942 р. в університеті нараховувалося 7 факультетів: історико-географічний, філологічний (з німецьким і українським відділеннями), сільськогосподарський, медичний з фармацевтичним відділом, біологічний, фізико-математичний і хімічний, на яких працювало більше 250 викладачів, у тому числі 43 професори і 71 доцент. Студентів нараховувалося 2328 студентів [22, с. 179]. Зазначимо, що П. Козар називав іншу цифру студентів – 1304 на січень 1942 р.

Для здійснення навчальної і наукової роботи новостворений університет отримав корпуси по пр. К. Маркса, 18 і 41; по вул. Поля, 15;

будинок медінституту по вул. Севастопольській та Жовтневій площі; корпуси обласної лікарні; будинки сільськогосподарського інституту по вул. Ворошилова і Чонгарської та п'ять гуртожитків.

До складу університету було включено також науково-дослідні інститути (гідробіологічний, фізіології і клінічної медицини, ботанічний, місцевого господарства, прикладної фізики і хімії), ботанічний сад, біологічна станція на річці Самара, зоологічний і геологічний музеї. Принагідно зазначимо, що в період окупації ботсад зазнав значних втрат, оскільки частину його території було віддано під городи, і тимчасові їх власники вирубували дерева з метою розширення ділянок. Проте вже через кілька місяців більшість університетських приміщень було реквізовано на потреби армії.

За час існування університету його викладацький і навчально-допоміжний персонал не перевищував 300 осіб, включаючи сумісників. Деякі з сумісників працювали ще й в обласній або міській управах, як от: доцент кафедри географії Т. О. Бабій обіймав посаду економіста обласної управи, доцент кафедри загальної історії А. П. Шарек – завідувача підвідділом обласного відділу освіти, а завідувач кафедри загальної історії І. І. Зеленський – завідувача відділом пропаганди в міській управі. Деякі з викладачів сільськогосподарського факультету виконували завдання сільгоспбюро Генерального комісаріату. Викладачі медичного факультету ще займалися практикою в клініках, одержуючи зарплатню з бюджету відділу охорони здоров'я обласної управи.

Навчальні дисципліни викладалися переважно за програмами радянських часів, за винятком історії. Стосовно складу студентів та їх загальної чисельності на початок навчання та на час закриття університету скільки-небудь точних даних немає. Є відомості про те, що у червні 1942 р. здійснено було перший за часів окупації випуск 117 студентів-медиків. Це свідчить про прагнення якоїсь частини студентів, котрі до війни не встигли завершити навчання, отримати диплом про вищу освіту хоча б і за таких умов. Припускаємо, що здорових молодих людей серед них було небагато, адже вони підпадали під мобілізацію до лав Червоної армії після початку війни. Що сталося з дипломованими випускниками, також поки не вдалося з'ясувати.

Першокурсниками, очевидно, ставали діти тих, хто пішов на службу до окупантів. Відомо, що, наприклад, донька П. Козара була студенткою університету. Вступали й діти тих людей, які не змогли (а хтось і не хотів) евакуюватися. Студенти університету за розпорядженням місцевої влади виконували роботу по розчищенню завалів, відбудови зруйнованих будинків адміністративних установ, навчальних закладів та господарських приміщень. Спроба налагодити скільки-небудь ритмічну роботу університету не мала успіху вже че-

рез короткотерміновість його функціонування. Та й надання вищої освіти слов'янській людині зовсім не входила до планів німецької влади. Ефективність діяльності університету в умовах окупації вимірюється лише одним випуском спеціалістів, яких нараховувалося менше, ніж півтори сотні.

15 серпня 1942 р. було звільнено з посади ректора І. Ф. Розгіна і на його місце призначено М. М. Малова. Згідно з розпорядженням Генерального комісаріату 16 грудня 1942 р. ректор видав наказ про звільнення з 31 грудня всіх співробітників, а наступним наказом №184 від 31 грудня університет було закрито.

Якщо у відкритті університету, на нашу думку, були зацікавлені перш за все українські діячі, які сподівалися на підтримку окупантів, то на створений у вересні 1941 р. Дніпропетровський політехнічний інститут великі завдання покладала саме окупаційна влада. Зазначимо, що ДПІ було утворено на базі радянських ВНЗ: гірничого інституту, металургійного, хіміко-технологічного та будівельного. Згодом до нього було включено низку науково-дослідних інститутів: фізичної хімії, гірничої механіки, трубний, чорної металургії, вугільно-хімічний. На п'яти факультетах політехнічного інституту, ректором якого був К. І. Татомир (пізніше – член-кореспондент АН УРСР), нараховувалося 104 співробітники. Політехнічний інститут розташовувався майже цілком у хімічному корпусі № 2 гірничого інституту. У фонді 2306 ДАДО нині знаходяться документи про ДПІ, у тому числі звіт ректора, професора К. І. Татомира, датований 20 квітня 1942 р. і направлений генерал-комісару. У звіті говориться, що лекції і семінари для студентів в інституті не проводяться, а викладачі лише надають консультації, працює ж тільки науково-дослідний сектор. З тих же документів видно, що фашисти перед Політехнічним інститутом ставили завдання обстежити райони Донбасу, Кривого Рогу, Нікополя, Запоріжжя з метою використання їх багатих природних ресурсів на свої потреби [7, с. 13].

В архіві Національного гірничого університету збереглися справи деяких професорів, які опинилися в окупації та працювали в Політехнічному інституті. Вони використані професором Г. К. Швидько у її дослідженні про життя і творчість учених-гірників Й. І. Танатара, Л. Л. Іванова, В. О. Гуськова. Після війни викладачі вищих навчальних закладів повинні були в автобіографіях пояснювати, чим вони займалися в роки окупації та на вимогу відповідних органів складати «доповідні записки» з детальним описом змісту своєї «роботи на окупантів». З них дізнаємося про стан навчальної роботи в Політехнічному інституті. Так, завідувач кафедри петрографії, корисних копалин і гідрогеології професор Й. І. Танатар в «Автобіографії», складеній 11 серпня 1947 р. писав: «Оскільки викладання в інституті не було, то

я поруч з іншими професорами і викладачами займався складанням російсько-німецького технічного словника, а оскільки я краще інших викладачів знав технічну мову, то німці залучили мене до перекладів технічних статей за розділами геології, гідрогеології, водогону і каналізації, які писали російські інженери у відділі «Каналізація і водогін» при організації Тодт, що займалася відновленням господарства в окупованих областях» [20, с. 148].

Про те, що в Політехнічному інституті фактично не було занять, говориться і в «Доповідній записці» на ім'я директора ДГІ завідувача кафедри мінералогії професора Л. Л. Іванова, написаній 13 червня 1945 р.: «Студентам після наведення порядку в кабінеті було прочитано дві лекції з мінералогії. Після того лекції німецьким командуванням були заборонені і дозволені консультації кожному студенту окремо, як і заліки. Заліки отримали три чи чотири студентки». Далі Л. Л. Іванов пише, що «поруч з іншими викладачами інституту займався підготовкою матеріалів (слів) для німецько-російського технічного словника по розділу кристалографії і мінералогії. Всього було написано 4 тисячі карток, описував зразки мінералів, переносив експонати і обладнання з мінералогічного музею в хімічний корпус» [18, с. 9]. З цього ж документу видно, що окупаційна влада Дніпропетровська цікавилася видобутком циркону – цінного матеріалу, який використовується у вогнестійкій і керамічній промисловості.

Наведемо ще одне інформативне свідчення професора Й. І. Танатара з його «Автобіографії», написаній 30 квітня 1948 р.: «Під час окупації міста німцями залишався [в ньому] (за сімейними обставинами, про що завчасно доповів дирекції Інституту і парторганізації). При німцях завідував кафедрою петрографії і корисних копалин, а внаслідок скорочення на півставки і передачу на біржу праці, був прийнятий технічним перекладачем в організацію Тодт, де працював у відділі каналізації і водопостачання. За час роботи в політехнічному інституті приховав від німців велику довідкову літературу і капітальний географічний атлас Шокальського, а також звіт професора Семененка по Кривому Рогу, доц. Передерієва і доц. Каніболоцького по Нікопольському марганцевому району. Всі ці роботи віддані авторам або повернені на кафедру. Крім того була прихована частина колекції, яка також повернена на кафедру» [21, с. 73]. З усього цього можна зробити висновок, що фактично Політехнічний інститут як освітньо-науковий заклад не діяв.

Перебування певний час у штаті співробітників вищих навчальних закладів давало вченим можливість в тяжких умовах окупації прогодувати себе і свої сім'ї. Підтвердженням того, що професорсько-викладацький склад не вчиняв ніяких зрадницьких по відношенню до своєї держави і народу дій є відсутність стосовно них репресій з

боку прискількивої і суворой радянської влади, хоча пояснень ними було зроблено чимало. Директор Політехнічного інституту К. І. Татомир ще кілька років працював у Гірничому інституті, а потім перейшов у академічний науково-дослідний інститут і навіть став член-кореспондентом АН УРСР. Професори Й. І. Танатар, Л. Л. Іванов, В. О. Гуськов після відновлення Гірничого інституту були поновлені на посадах завідувачів кафедрами, якими вони керували до окупації. Отже, не можна огульно всіх, хто працював на окупованих німцями територіях зараховувати до зрадників. Хоча були й такі. Наприклад, асистент кафедри біохімії університету Г. Якубовський отримав чин унтершарфюрера військ СС та став начальником управління по боротьбі з партизанами в новомосковському лісі, брав участь у арешті секретаря підпільного Дніпропетровського обкому партії М. І. Сташкова та допитах заарештованих учасників антифашистського підпілля. Після війни він за свої дії отримав 25 років позбавлення волі [1, с. 79]. На шлях зрадництва стали також доцент А. Я. Бондар, аспіранти М. Бвіллер та Г. Фот.

У числі співробітників вищих навчальних закладів зустрічалися і такі, що влаштовувалися на роботу за завданням підпілля. Ще в радянські часи в «Історії» Дніпропетровського гірничого інституту були опубліковані спогади кандидата технічних наук, доцента О. О. Суслова, який працював у Політехнічному інституті, виконуючи завдання радянського підпілля. Він свідчить: *«Находясь на оккупированной территории в Днепропетровске, в конце 1941 г. я встретил своего знакомого Леонида Якушева, с которым до войны работал в Институте горной механики АН УССР. После непродолжительных разговоров Якушев предложил мне участвовать в подпольной организации. Я согласился и вступил в подпольную группу, которая базировалась в районе Первой Чечеловки. Мне предложили поступить на работу в Политехнический институт, который был организован оккупантами и находился на территории Горного института, в котором уже работал Якушев»* [9, с. 83].

На чотирьох факультетах Транспортного інституту наприкінці 1941 р. навчалось 193 студенти. Цей інститут очолював уже згаданий голова обласної управи професор П. В. Олійниченко.

Утім, зазначимо, що історія вищих навчальних закладів періоду німецької окупації на сьогодні вивчена лише фрагментарно. Відомо, що перший раз університет був закритий вже у грудні 1941 р. за наказом Рейхскомісаріату України. Ректор І. Ф. Розгін, звертаючись до голови обласної управи писав: «Вважаю своїм обов'язком висловити від свого імені і керівництва університету протест з приводу закриття Українського університету. Крім того, повідомляю, що акт ліквідації єдиного університету німецькою владою і згода чи бездіяльність

управи, щоб не допустити цього – глибоко обурює весь колектив університету і громадськість міста» [2, с. 80].

Пояснення цієї акції німецької влади щодо університету слід шукати у тому, що він був помітно «українізований», а саме наприкінці жовтня – на початку листопада 1941 р. айнзацкоманда 6 СД заарештувала заступника голови та шістьох начальників відділів української територіальної (обласної адміністрації), одночасно захопивши її «державну печатку». Вслід за тим і сама обласна управа як орган місцевого самоврядування була ліквідована.

15 листопада на зміну військовій комендатурі прийшла цивільна адміністрація Рейхкомісаріату, яка не мала наміру сприяти розвитку освіти «нижчої раси», бодай простим невтручанням у цей процес. У промові рейхскомісара України Е. Коха на зборах у Рівному 28 серпня 1942 р., вміщеній у документальних додатках до праці В. Косика, висловлено позицію німців щодо освіти на окупованих землях: «Рівень освіти українців мусить бути втриманий низьким. Отже, треба застосовувати відповідну шкільну політику. Трикласні школи дають вже надто високу освіту... Ми звільнили Україну не для того, щоб зробити її щасливою, а щоб забезпечити для Німеччини життєвий простір і постачання, якого вона потребує» [15, с. 647]. 25 листопада 1941 р. айнзацкоманда С-5, що дислокувалася в Києві, віддала наказ усім постам поліції безпеки і СД Рейхскомісаріату України арештувати і таємно стратити без суду після ґрунтового допиту членів ОУН. З усіма цими кроками окупаційної влади і пов'язане закриття університету відразу після початку його функціонування.

Проте потреба нової влади у спеціалістах, таких як перекладачі, медики, агрономи тощо змусили її навесні 1942 р. відновити роботу університету, який протримався до кінця року. Висловимо припущення, що друге закриття університету було обумовлено провалом ворожих планів «переможної» війни, а також зростанням масового руху Опору в різних його формах на окупованих територіях.

Не маємо тут можливості детальніше розповідати про стан освітньої справи (зокрема, в університеті) за часів окупації. Про це на підставі документів, що зберігаються в Архіві управління СБУ по Дніпропетровській області, говориться у написаному нами розлогому параграфі «У роки воєнних випробувань» колективної монографії «Історія Дніпропетровського національного університету» [12, с. 74, 93]. Зазначимо тільки, що після наказу про закриття університету, його «ліквідаційний період» продовжувався до звільнення Дніпропетровська від німецьких окупантів 25 жовтня 1943 р.

Не кращим було й становище з діяльністю науково-дослідних установ, які покликані були вирішувати практичні завдання окупаційної влади. Так, на той час найбільший (58 співробітників) інститут

прикладної фізики і хімії, директором якого був професор І. А. Марченко, окупанти покладали великі надії у розробці військової тематики. Але скільки-небудь значні наукові розробки на існуючому обладнанні не можна було розгорнути, бо головні документи стосовно досліджень вдалося вчасно евакуювати, а дослідницького «пориву» серед співробітників для повторного їх створення не спостерігалося [11, с. 123].

Подібна ситуація існувала й щодо інституту фізіології та прикладної (клінічної) медицини, очолюваного професором В. М. Архангельським. Значну частину цінної апаратури для проведення досліджень було евакуйовано, дещо було вкрадено чи знищено, а інститут замість розв'язання проблеми біологічної дії ультрочастотного поля й вивчення нервової системи зосередив свої зусилля на питаннях боротьби зі шкідниками [26, арк. 47]. Медична секція цього інституту займалася питаннями госпітальної терапії та хірургії. Інститут гідробіології, діяльність якого була відновлена на початку 1942 р. (директор – доктор біологічних наук М. А. Гордієнко), отримав завдання скласти рибогосподарські характеристики водоймищ, розрахувати норми їх заселення мальками цінних риб, а також надавати консультації з питань функціонування системи водопостачання міста. Здається, єдиним помітним успіхом роботи цього інституту була організація 10-ти пунктів з відновлення рибних ресурсів Дніпра та Самари шляхом штучного запліднення ікри і випуску мальків у річки. У липні 1942 р. співробітники інституту випустили 25, 5 млн мальків коропа, ляща, карася та інших порід річкової риби [8, арк. 389].

Те ж можна говорити і про інші науково-дослідні інститути. Проте, скажемо ще про один інститут – з вивчення місцевого краю, директором якого був геолог, професор М. М. Карлов. Найважливішим для німців був сектор геології, який мав завдання Генерального комісаріату, підкріплені обіцянкою забезпечення солідним фінансуванням, терміново провести геологічну розвідку біля Славгорода на предмет виявлення там родовища бурого вугілля і його видобутку відкритим способом. Про цю роботу треба було доповідати адміністрації щотижня.

Власне, і кафедри університету мали плани наукової роботи, яка стала основною справою викладацького складу після припинення занять наприкінці 1942 р. Джерела свідчать, що на всіх факультетах працювали над словниками, а другою складовою було вирішення проблем прикладного характеру в залежності від спеціалізації. Наприклад, на природничому факультеті досліджували лікарські рослини на Приорілі, виясняли можливості транспортабельності плодів різних рослин, складали рибопромислові характеристики водоймищ [19, с. 137].

Викладачі кафедри геології досліджували фундаменти мосту через Дніпро і повинні були сприяти заходам Генерального комісаріату по ремонту і будівництву нових шляхів сполучення.

Сільськогосподарський університет вирішував питання методики удобрення ґрунту, покращення врожайності різних культур, інкубації птахів, можливості розведення червоної німецької рогатої худоби тощо. Медики, окрім поточної клінічної роботи, згідно з планами, розробляли теми в залежності від спеціалізації: офтальмологи – діагностику захворювання очей, ортопеди – лікування закритих і відкритих переломів, фармацевти – вирощування і збирання лікарських рослин і т. д.

Збережені документи свідчать про досить цікавий факт: на фізико-математичному факультеті, крім роботи над термінологічним словником, складанням списку літератури та інвентаризації майна, викладачі ніякою іншою науковою роботою не займалися. Нам видається, що у своїх планах наукової роботи вони спеціально не давали тем, які б мали хоч якесь практичне значення для німців, а вивчали теорію руху планет та їх супутників, нескінченні лінійні системи, плоскі лінії кривизни тощо.

Завершити цю частину питання про відношення окупаційної влади до освіти і науки можна висновком про те, що вона не тільки не сприяла, а перешкоджала розвитку освіти, особливо вищої. Натомість ця влада не одержала від науковців скільки-небудь ефективних для практичного використання результатів досліджень, що можна розглядати як своєрідну форму пасивного спротиву «новому режиму», який ставав і соціальним, і моральним ґрунтом для розгортання активних форм руху Опору. Переважна більшість освітян і науковців працювали заради свого виживання, а не з ідейних міркувань.

Бібліографічні посилання

1. Архів Управління СБУ при Кабінеті Міністрів України по Дніпропетровській області. – Ф. 285086 (П-4429): Кримінальна справа Г. Якубовського. Відділ «А». – Спр. 285086. – 82 арк.
2. *Борисов Г. А.* Неизвестный Днепропетровск / Г. А. Борисов // Спадщина : зб. ст. – Д., 1999. – С. 189–198.
3. *Гриник Ю.* Ціна війни для України / Ю. Гриник // Нова політика. – 2002. – № 2. – С. 35–37.
4. *Гордеев А.* Гитлерюгенд на Днепропетровщине создавался, но не удался / А. Гордеев // Мегаполис Украины. – 1996. – 25 окт.
5. *Гунчак Т.* Україна. Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К., 1993.
6. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19: Обласний комітет Комуністичної Партії України (обком КПУ), м. Дніпропетровськ, оп. 4, спр. 52: «Справки, докладные записки Военного трибунала, УНКГБ, УНКВД в обком партии о практике рассмотрения трибуналом контрреволюционных дел,

злочинних німецько-фашистських захватчиків; сведения о пособниках оккупантов, агентах полиции и их преступлении; борьбе с украинскими националистами». 02. 01. 1944 – 26. 01. 1945.

7. ДАДО. – Ф. 2306: Редакція окружної газети «Промінь», м. Нікополь, оп. 1, спр. 3.

8. ДАДО. – Ф. 2276: Дніпропетровська Українська допоміжна управа, м. Дніпропетровськ 1941-1943, оп. 1, спр. 935.

9. Днепропетровский горный институт. Исторический очерк в 2-х книгах. – М., 1990. – Кн. 1: История и развитие (1899–1989) / под ред. А. А. Ренгевича.

10. *Іржавська А. П.* Політика і практика нацистського фізичного терору проти східних слов'ян у період Другої світової війни : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук / А. П. Іржавська. – Черкаси, 2011.

11. Історія Дніпропетровського національного університету / гол. ред. М. В. Поляков. – Д., 2003.

12. Історія міста Дніпропетровська / наук. ред. А. Г. Болебрух. – Д., 2006.

13. *Кан Д.* Как это было? (Кривой Рог в годы оккупации и освобождения от фашистских захватчиков) / Д. Кан // Днепровская правда. – 1999. – 20 февр.

14. *Касьянов О.* Нападение фашистской Германии на СССР (О планах и их осуществлении на примере Днепровской области) / О. Касьянов // Наше місто. – 2000. – 21 черв.

15. *Косик В.* Україна під час Другої світової війни. 1938–1945 / В. Косик. – К. ; Торонто ; Париж; Н.-Й., 1992.

16. *Манаенко А.* Оккупация Днепровска: 792 дня рабства / А. Манаенко, А. Хрусталева // Свое мнение. – 2001. – 8 ноября. – С. 4-5.

17. *Немец Р.* Фашистская каторга: трагедия молодежи Украины / Р. Немец, Н. Яценко // Влада. – 2000. – № 4. – С. 20-21.

18. Побут дніпропетровців під час окупації. Спогади А. Х. Фімомоненко. – 10 с.

19. *Рева О. Д.* Історія біолого-екологічного факультету Дніпропетровського університету / О. Д. Рева. – Д., 1998.

20. *Шахрайчук І. А.* Документи ЦДАГО України про участь молоді у русі Опору України в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / І. А. Шахрайчук // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні. – К.: Б. в., 1996. – С. 146–149.

21. *Шахрайчук І. А.* Університет у роки війни проти фашизму (1941–1945) / І. А. Шахрайчук // Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – Д., 2008. – С. 104–121.

22. *Шахрайчук І. А.* Саботаж населенням Дніпропетровщини політичних, економічних та військових окупантів в роки Великої Вітчизняної війни / І. А. Шахрайчук // Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / редкол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2006. – С. 175–184.

Надійшла до редколегії 20.03.2014

УДК 94(477. 63)«1949-1953»

В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**М. П. ДОЛІНІН – НЕВІДОМИЙ ІСТОРИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Зроблено спробу простежити життєвий і творчий шлях М. П. Долиніна, який у 1949–1957 рр. працював на історико-філологічному факультеті ДДУ. Вчений продовжив справу попередників Д. Ф. Красицького та Д. П. Пойди, які стояли у витоків історичного факультету ДДУ. У 1943–1946 рр. та у 1946–1948 рр. він очолював кафедру історії СРСР, виявивши себе здібним організатором, вимогливим керівником, був одним із засновників першого збірника наукових праць «Научные записки Днепропетровского университета».

Ключові слова: факультет, кафедра, керівництво, наука, збірник, дослідження.

В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**Н. П. ДОЛИНИН – НЕИЗВЕСТНЫЙ ИСТОРИК
ДНЕПРОПЕТРОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Сделана попытка проследить жизненный и творческий путь М. П. Долинина, который в 1949–1957 гг. работал на историко-филологическом факультете ДГУ. Ученый продолжил дело предшественников Д. Ф. Красицкого и Д. П. Пойды, которые стояли у истоков исторического факультета ДГУ. В 1943–1946 гг. и в 1946–1948 гг. он возглавлял кафедру истории СССР, показал себя способным организатором, требовательным руководителем, был одним из основателей первого сборника научных трудов «Научные записки Днепропетровского университета».

Ключевые слова: факультет, кафедра, руководство, наука, сборник, исследования.

V. D. Myronchuk, V. Yu. Medyanyk

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**M. P. DOLININ – UNKNOWN HISTORIAN
OF DNIPROPETROVSK UNIVERSITY**

Article is devoted to history of the Dnepropetrovsk State University as an attempt to track life and career of M. P. Dolinin, which in 1949–1957 has been working at Faculty of History and Philology of DSU. The scientist continued

business of predecessors D. F. Krasitsky and D. P. Poyda, who stood at the origins of department of history of DSU. In 1943-1946 and in 1946-1948 he has been heading Department of USSR History and has shown himself as the capable organizer and strict leader. Also he was one of founders of the first collection of scientific works «Scientific Notes of the Dnepropetrovsk University».

Key words: faculty, chair, management, science, collection, investigation.

Ця публікація є логічним продовженням серії розвідок про непересічних особистостей, які стояли біля витоків історичного факультету ДНУ. Серед них – «Добре слово про найстарішу кафедру ДНУ», «Історичний факультет ДДУ: перші повоєнні випуски (1945–1946 рр.)» та «Праонук Кобзаря Дмитро Красицький на історичному факультеті ДДУ», які були надруковані відповідно у № 10 (2011 р.), №№ 1 та 2 (2012 р.) часопису «Бористен» [15; 16; 17]. Дана стаття присвячена Миколі Петровичу Долініну – знаному досліднику історії Росії початку XVII ст., кандидату історичних наук, доценту, завідувачу кафедри історії СРСР Дніпропетровського держуніверситету (1949–1953 рр., 1955–1956 рр.).

На жаль, ця непересічна постать, його внесок у розбудову історичного факультету, підготовку кадрів-істориків у 1949–1956 рр. тривалий час залишались поза увагою дослідників. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба у залученні широкого кола як архівних, так і опублікованих джерел з метою ґрунтовного вивчення життєвого та творчого шляху М. П. Долініна, який був пов'язаний з історичним та історико-філологічним факультетами ДДУ наприкінці 40-х – середині 50-х рр. XX ст.

Перша згадка про М. П. Долініна була знайдена авторами в Музеї історії ДНУ імені Олеса Гончара. Зокрема, в особистій справі професора В. Я. Борщевського зберігається список його наукових праць датований 9 травня 1953 р., завірений завідувачем кафедри історії СРСР ДДУ М. П. Долініним [21, арк. 1]. Згодом, під час дослідницького пошуку в Науковій бібліотеці ДНУ імені Олеса Гончара було виявлено некролог Миколи Петровича Долініна в журналі «История СССР» за 1969 р. Його підписав відомий історик О. О. Зімін [13].

У той же час основний інформативний матеріал щодо етапів життя та науково-педагогічної діяльності М. П. Долініна було знайдено в його особистій справі (червень 1949 р. – жовтень 1957 рр.), яка зберігається в Архіві ДНУ імені Олеса Гончара. Сприяли пошуку документів начальник загального відділу ДНУ імені Олеса Гончара А. І. Маякова та співробітник цього відділу Н. А. Окоча.

Джерельна база поповнилася також за рахунок періодичної преси. Зокрема, це – статті М. П. Долініна, відомості щодо збірників історичного факультету, огляди навчального закладу життя, які знайшли

своє відображення на сторінках газети «За передову науку» (1954–1955 рр.) [12; 27]. Вона видавалась у Дніпропетровському державному університеті, починаючи з вересня 1934 р.

Микола Петрович Долінін народився 17 квітня 1906 р. у м. Ярославль у родині робітників [14, арк. 79]. Батько, Петро Павлович Тютюшкін, мав селянське походження. Тривалий час працював двірником та сторожем у приватних осіб, самостійно навчився читати і писати. Після жовтневих подій 1917 р. він освоїв професію швейцара та кур'єра, працюючи в ощадній касі [1, арк. 4].

Непростий життєвий шлях батька, його «університети» підштовхнули М. П. Долініна до відповідального вчинку – після смерті батька у 1929 р. він змінює прізвище і відтоді стає Долініним [20, арк. 6].

Мати, Тютюшкіна Харитина Василівна, також походила з селянської родини. Працювала кухаркою та прачкою. Пізніше стала домогосподаркою, зосередивши увагу на вихованні сина. Померла у 1947 р. [1, арк. 4].

М. П. Долінін був єдиною дитиною в родині. З юнацьких років прагнув допомогти батькам матеріально, працював двірником. У 1917 р. закінчив трикласну парафіяльну школу. В автобіографії зазначається, що «в роки громадянської війни і іноземної інтервенції служив канцеляристом в Ярославському губернському відділі Робфаку» [1, арк. 4].

У 1924 р. юнак закінчив середню школу для дорослих і вступив на суспільно-економічне відділення Ярославського педагогічного інституту. Після закінчення ВНЗ у 1928 р. він працював спочатку в середній школі, а згодом – викладачем суспільних дисциплін у вищих навчальних закладах м. Іваново. Т. зв. «іванівський» період його викладацької діяльності тривав із серпня 1928 р. по квітень 1943 р. [14, арк. 79 зв.].

Велика Вітчизняна війна не обійшла стороною долю молодого викладача. У 1943–1945 рр. М. П. Долінін перебував у діючій армії, де виконував обов'язки політрука полку та агітатора. Був поранений, тривалий час лікувався, проте залишився на все життя інвалідом II групи [1, арк. 4 зв.]. За свій ратний подвиг був нагороджений чотирма бойовими нагородами. Серед них «Орден Червоної Зірки» та «Орден Вітчизняної війни» [14, арк. 80 зв.].

Після демобілізації М. П. Долінін приїздить до Дніпропетровська. Разом з ним у місто на Дніпрі переїхала велика родина: дружина Ніна Андріївна, сини Юліан та Валерій і донька Наталія, без яких важко уявити «дніпропетровський» період життя та діяльності вченого-історика [1, арк. 4 зв.].

У 1946–1948 рр. М. П. Долінін працює старшим викладачем у Дніпропетровському інженерно-будівельному інституті [14, арк. 79

зв]. Протягом 1948–1949 рр. навчався у Москві на курсах дисертантів при Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б). 13 травня 1949 р. успішно захистив у столиці кандидатську дисертацію по темі «*Развитие общественной мысли в России в начале XVII в.*». Це стало підставою для листа заступника міністра вищої освіти СРСР Самаріна до ректора Дніпропетровського держуніверситету Л. І. Сафронова від 23 травня 1949 р. з пропозицією розглянути кандидатуру М. П. Долініна «на должности заведующего кафедрой истории СССР вверенного Вам университета» [18, арк. 1].

Із Дніпропетровським державним університетом пов'язані вісім років плідного науково-педагогічного життя М. П. Долініна (1949–1957 рр.). Він продовжив справу попередників Д. Ф. Красицького та Д. П. Пойди, які стояли біля витоків історичного факультету ДДУ, очолювали кафедру історії СРСР у 1943–1946 рр. та у 1946–1948 рр.

М. П. Долінін обіймав посаду завідувача кафедри історії СРСР у непрості часи (1949–1953, 1955–1956 рр.). Він виявив себе здібним організатором, вимогливим керівником. Був одним із засновників першого збірника наукових праць «*Научные записки Днепротетровского университета. Сборник работ исторического факультета*» (1951 р.), який друкувався у видавництві Київського державного університету. Прикметно, що М. П. Долінін був причетний до появи й наступних трьох збірників (1953, 1954, 1956 рр.), будучи членом редакційної колегії. Під час роботи на історичному факультеті ДДУ, М. П. Долінін викладав цілу низку навчальних курсів. Серед них: історія СРСР, історіографія та джерелознавство історії СРСР [23, арк. 74].

У «*Научных записках Днепротетровского университета*» завідувач кафедри історії СРСР надрукував основну частину своєї кандидатської дисертації та студії «*Общественно-политические взгляды Ивана Тимофеева*», «*Н. Г. Чернышевский о единстве, дружбе и воссоединении украинского и русского народов*», «*Административная и социально-политическая деятельность подмосковных полков («казачьих таборов») в 1611–1612 гг.*» [10; 9; 8; 5]. Він дав можливість розмістити на сторінках згаданих видань публікації своїх колег по кафедрі – Д. П. Пойди, В. Я. Борщевського, І. Л. Болясного.

У період перебування В. Я. Борщевського на посаді завідувача кафедри історії СРСР (1953–1955 рр.) М. П. Долінін деякий час працював доцентом [14, арк. 79 зв.]. За наказом ректора проф. Г. Б. Мельникова «у зв'язку зі скороченням навчального навантаження по кафедрі історії СРСР з 26 вересня 1956 р. він був переведений на 0,5 ставки по заочному відділенню» [3, арк. 90].

М. П. Долінін працював керівником студентського гуртка з історії СРСР, очолював лекторську групу історичного факультету, не-

одноразово виступав з доповідями перед робітниками міста та області [24, арк. 55].

У 1957 р. починається новий період у житті та діяльності М. П. Долініна, пов'язаний з кафедрою історії СРСР Донецького державного університету. Тут він підготував монографію «*Подмосковные полки («казацкие таборы») в национально-освободительном движении 1611–1612 гг.*», яка вийшла друком у Харкові в 1958 р. [11].

Смерть обірвала життя М. П. Долініна 17 жовтня 1968 р. Своєрідним пам'ятником ученому стала докторська дисертація по темі «*Классовая и национально-освободительная борьба в Русском государстве в конце 1610–1614 гг.*» обсягом майже 50 друкованих аркушів, яка, на жаль, не була захищена. На думку О. О. Зіміна, цією працею М. П. Долінін «узагальнив свої багаторічні дослідження з історії Першої селянської війни в Росії» [13, с. 252].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що Микола Петрович Долінін, перебуваючи на посаді завідувача кафедри історії СРСР (1949–1953 рр., 1955–1956 рр.) гідно продовжував традиції своїх попередників – Д. Ф. Красицького та Д. П. Пойди. У непрості часи він залишався справжнім ученим, принциповим і авторитетним керівником, наставником молоді. Його солідний науковий доробок не втратив свого значення й сьогодні.

Бібліографічні посилання

1. Автобиография Долинина Николая Петровича // Архів ДНУ імені Олеся Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1088, арк. 4.
2. Аттестат доцента (Н. П. Долинин) // Там же. – Арк. 11.
3. Выписка из приказа № 324 от 28. 06. 1956 г. по Днепропетровскому госуниверситету о переводе Н. П. Долинина на 0,5 ставки по заочному отделению // Там же. – Арк. 90.
4. Выписка из протокола № 3 заседания Ученого совета Академии общественных наук при ЦК ВКП (б) // Там же. – Арк. 9.
5. Долинин Н. П. Административная и социально-политическая деятельность подмосковных полков («казацких таборов») в 1611–1612 гг. / Н. П. Долинин // Науч. зап. Днепропетр. госуниверситета. Сб. работ ист. отделения ист.-филолог. ф-та. – Д., 1956. – Т. 56. – Вып. 4. – С. 87–108.
6. Долинин Н. П. К вопросу о социальной программе крестьянской войны в начале XVII в. / Н. П. Долинин // Материалы науч. конф. кафедры ист. наук Донецкого ун-та (25–27 декабря 1967 г.). – Х.; Донецк, 1968. – С. 187.
7. Долинин Н. П. К изучению иностранных источников о крестьянском восстании под руководством И. И. Болотникова 1606–1607 гг. / Н. П. Долинин // Международные связи России до XVII в. – М., 1961. – С. 462–490.
8. Долинин Н. П. Н. Г. Чернышевский о единстве, дружбе и воссоединении украинского и русского народов / Н. П. Долинин // Науч. зап. Днепропетр. госун-та. Сб. работ ист. отделения ист.-филолог. ф-та. – 1954. – Т. 56. – Вып. 3. – С. 31–34.
9. Долинин Н. П. Общественно-политические взгляды Ивана Тимофеева / Н. П. Долинин // Там же. – 1953. – Т. 42. – Вып. 2. – С. 135–164.

10. Долинин Н. П. Развитие национально-политической мысли в условиях крестьянской войны, иностранной военной интервенции в начале XVII века / Н. П. Долинин // Там же. – 1951. – Т. 40. – Вып. 1. – С. 109–137.
11. Долинин Н. П. Подмосковные полки («казацкие таборы») в национально-освободительном движении 1611–1612 гг. / Н. П. Долинин. – Х., 1958. – 132 с.
12. Долінін М. П. Разом з російським народом / М. П. Долінін // За передову науку. – 1954. – 24 трав. – С. 3.
13. Зимин А. А. Николай Петрович Долинин (некролог с обзором работ о памятниках Смутного времени) / А. А. Зимин // История СССР. – 1969. – № 2. – С. 251–252.
14. Личный листок по учету кадров (Н. П. Долинин) // Архів ДНУ імені Олесь Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1088, арк. 79–80.
15. Мирончук В. Д. Добре слово про найстарішу кафедру ДНУ / В. Д. Мирончук // Бористен. – 2011. – № 10. – С. 28–29.
16. Мирончук В. Д. Історичний факультет ДДУ: перші повоєнні випуски (1945–1946 рр.) / В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник // Бористен. – 2012. – № 1. – С. 22–24.
17. Мирончук В. Д. Праонук Кобзаря Дмитро Красицький на історичному факультеті ДДУ / В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник // Бористен. – 2012. – № 2. – С. 12–13.
18. Направление Долинина Н. П. на переговоры по вопросу его использования в должности заведующего кафедрой истории СССР // Архів ДНУ імені Олесь Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1088, арк. 1.
19. Приказ № 511/11 по Днепропетровскому государственному университету от 18 августа 1949 г. об утверждении Н. П. Долинина на должность заведующего кафедрой истории СССР // Там само. – Арк. 14.
20. Свидетельство о рождении Н. П. Долинина // Там само. – Арк. 6.
21. Список научных работ кандидата исторических наук, доцента кафедры истории СССР ДГУ В. Я. Борщевского // Музей історії ДНУ імені Олесь Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 25, арк. 1.
22. Список научных работ доцента Долинина Н. П. // Архів ДНУ імені Олесь Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1088, арк. 81–82.
23. Характеристика доцента, заведующего кафедрой истории СССР ДГУ Долинина Н. П. от 20. 04. 1956 г. // Там само. – Арк. 74.
24. Характеристика кандидата исторических наук, доцента кафедры истории СССР ДГУ Долинина Н. П. от 24. 02. 1954 г. // Там само. – Арк. 55.
25. Характеристика кандидата исторических наук, зав. кафедрой истории СССР ДГУ Долинина Н. П. от 30. 05. 1950 г. // Там само. – Арк. 24.
26. Характеристика кандидата исторических наук, зав. кафедрой истории СССР ДГУ Долинина Н. П. от 08. 02. 1953 г. // Там само. – Арк. 47.
27. Ювілейна збірка // За передову науку. – 1954. – 24 трав. – С. 3.

Надійшла до редколегії 18.04.2014

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XIX–XX ст. У КОНТЕКСТІ ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 940 (477)«1868–1937»

О. О. Божко

Київська духовна семінарія

ВІД ЯСЕЛ ДО ГОЛГОФИ: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ НАСТОЯТЕЛЯ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ НА КАРНАВАТЦІ ПРОТОІЄРЕЯ ДІОДОРА ЯКУБОВИЧА (1868–1937)

На основі історичних джерел досліджено життєвий шлях визначного священнослужителя Криворіжжя настоятеля Покровської церкви на Карнаватці протоієрея Діодора Якубовича.

Ключові слова: Діодор Якубович, священники Криворіжжя, Покровська церква.

А. А. Божко

Киевская духовная семинария

ОТ ЯСЕЛ К ГОЛГОФЕ: ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ НАСТОЯТЕЛЯ ПОКРОВСКОЙ ЦЕРКВИ НА КАРНАВАТКЕ ПРОТОИЕРЕЯ ДИОДОРА ЯКУБОВИЧА (1868–1937)

На основе исторических источников исследован жизненный путь выдающегося священнослужителя Криворожья настоятеля Покровской церкви на Карнаватке протоиерея Диодора Якубовича.

Ключевые слова: Диодор Якубович, священники Криворожья, Покровская церковь.

O. O. Bozhko

Kiev Theological Seminary

FROM MANGER TO GOLGOTHA: LIFE OF THE PRIOR OF THE CHURCH OF THE INTERCESSION OF THE HOLY VIRGIN IN KARNAVATKA ARCHPRIEST DIODOR YAKUBOVICH (1868–1937)

Archpriest Diodor Yakubovich was figure who has made contributions to humanitarian development southern Ukraine. He was born May 8, 1868

in the village Tatarivka Kherson province in the family sexton Eugraph Yakubovich. Primary education he was in parochial school, and then in 1880–1884 he studied in the Elizabethgrad religious school, and in 1884–1890 – in the Odessa Theological Seminary. By diligent study he received honorable mention from the Board of the seminary.

Diodor married in 1890 and was ordained a priest. Place his first service is not known, but the following it was church of the Nativity of the Virgin in the village Shesternia Kherson district. Here he was noted as one of the best religious teacher in the district. In May 1897 he was transferred to the town Krivoy Rog in the Church of the Intercession of the Holy Virgin, which in 1903 there were 3118 people in the parish. They find solace and advice in father Diodor. Especially Superior supervised elementary school, which operated at the church and was recognized as one of the best in the district in 1902. In the beginning of the 20th century priest was also selected by the investigator the deanery of Shirokoe Kherson diocese. Together with priest Autonomy Lebedev father Diodor concluded guide to historical and statistical data on Kherson diocese, which was released in 1906 in Kherson. In 1912 he was invited to teach the law of God in Krivoy Rog Commercial College.

From the beginning of the revolution in 1917, father Diodor moved to Odessa. However, during the reign P. Skoropadskiy he took part in the All-Ukrainian Church Synod, 1918 in Kiev, which was proclaimed Ukrainian Autonomy Church led by Metropolitan Anthony (Khrapovitsky). Returning to Odessa, he begins to serve in the church Diocesan House, and after its closure – in the Church of the Ascension, where he created a strong active community that began to afflict the Soviet regime. In the absence of the bishop in Odessa clergy chose to Diodor Yakubovich post the actual head of the diocese to assist the bishop Onufriy (Gagalyuk), who was in exile in Kharkov. This continued until the arrival of the Archbishop Anatoly (Grysyuk) in 1928.

Diodor was arrested several times: in 1921 he was accuse stealing church property, in 1926 – counterrevolutionary activities. However, the priest remained loyal canonical Orthodoxy. After the closure of the church in 1930th, he began attending the faithful at home, for which he was arrested on December 27 and executed on December 30, 1937.

In April 18, 1989 Archpriest Diodor Yakubovich was rehabilitated. His life is an example of civic activism and courageous confession of the Orthodox faith.

Key words: Diodor Yakubovich, priests of Kryvyi Rig, the Church of the Intercession of the Holy Virgin.

Відновлення сплюндрованих святинь і повернення обличчям до свого минулого неодмінно має торкнутися усіх сфер суспільного життя сучасної України, в тому числі й відновлення в історичній пам'яті народу імен визначних діячів рідного краю, а найбільше – представників духовенства. Довгий час йому чіпляли ярлик класового ворога, який обкрадає і дурманить людей (і подекуди ця тенденція зберігається й сьогодні). Насправді ж священнослужителі були не «темними попами», а навпаки – освіченими людьми, які світло науки несли у свою

паству, вони не насаджували, а навпаки боролися з марновірством, ніколи не залишалися осторонь громадського життя, часто виступали ініціаторами більшості благодійних справ. Проте, здається, цікаво було б познайомитися не з колективним образом дореволюційного священика, а конкретними людьми, тим більше, коли вони дійсно цього варті. Величезну роботу у даному напрямі здійснюють автори наукового журналу «Краєзнавство», які у своїх доробках звертають увагу на біографічний аспект регіональної історії, змальовують долі визначних людей на тлі епохи, не минаючи церковно-історичного дискурсу. Важко також переоцінити труд авторського колективу багатотомного науково-документального видання «Реабілітовані історією», яке містить численні нариси про репресованих діячів на ниві освіти, науки і духовності. Ясна річ, опубліковані матеріали далеко не вичерпують окресленої проблематики, тому праця над поверненням до пам'яті нащадків забутих імен визначних земляків завжди залишається актуальною.

У даній статті мова йтиме про митрофорного протоієрея Діодора Якубовича, який понад 20 років служив на Криворіжжі і впродовж свого життя залишив помітний слід у церковно-громадському житті Півдня України. На жаль, окремих комплексних досліджень про дореволюційних священиків нашого краю майже не існує, відомостей про них збереглося дуже обмаль, тому реконструювати їхню біографію доводиться оперуючи вкрай фрагментарними даними. Серед небагатьох дослідників можна назвати архімандрита Євфросіна (Білаша), який на основі архівних документів СБУ здійснив низку публікацій про репресованих священиків, та криворізького краєзнавця О. О. Мельника, в доробку якого зібрано розрізнені відомості з дореволюційної та радянської періодики, що проливають певне світло на окремі періоди життя криворізького священнослужителя.

Діодор Якубович народився 8 травня 1868 р. в селі Татарівка (сучасний Кіровський район Миколаївської області) у родині пономаря місцевої церкви Євграфа Якубовича [3]. Про його дитячі та юнацькі роки нам нічого не відомо. Навряд батьки майбутнього священика були заможними, але, тим не менш, вони доклали усіх зусиль, аби вивести свого сина у люди. Скоріше за все, початкову освіту Діодор здобув у найближчій церковно-приходській школі, по закінченні якої вирішив присвятити своє життя пастирському служінню та здобути духовну освіту.

Восени 1880 р. у 12-річному віці Діодор Якубович розпочав навчання у Єлизаветградському духовному училищі, по закінченні якого у 1884 р. вступив до Одеської духовної семінарії [11, с. 553]. Перший клас семінарії він закінчив з оцінками 4 і 5 по предметах. За це, а також за «благонравну» поведінку від Правління семінарії Діо-

додержував нагороду 3 ступеня цієї духовної школи – схвалення на загальних зборах учнів (нагородами 1 і 2 ступенів були книги) [12, с. 360]. З огляду на наведені успіхи можемо зробити висновок, що Діодор мав певні здібності та хист до навчання, а також такі якості як посидючість, слухняність та стійкий пізнавальний інтерес. Щодо його подальшої успішності у семінарії можна зазначити, що у 2 і 3 класі він навчався за I розрядом [13, с. 539; 14, с. 466], а в 5 класі – за II розрядом [15, с. 280] (розряд визначався за результатами попереднього навчального року).

Повний курс Одеської духовної семінарії Діодор Якубович завершив 1890 р. Прикметно, що в цей же час в Одесі навчалися ще двоє майбутніх криворізьких пастирів, настоятелів сусіднього до Покровської церкви храму Різдва Пресвятої Богородиці – Володимир Бабура [15, с. 278] і Михайл Пухальський [14, с. 468]. Між ними та Якубовичем була різниця у 2 класи. Цікаво, чи здогадувалися вони, що доля пов'яже їх з Кривим Рогом? І хоча це залишиться для нас невідомим, одне ми можемо стверджувати упевнено: дружба, яка ще з юності пов'язує гарячі серця, у дорослому житті виявляє себе ще стійкішою.

Отже, у віці 22 років Діодор Євграфович Якубович завершив навчання в Одеській духовній семінарії. Одразу ж у цьому році (1890) він був рукопокладений у сан священника, попередньо одружившись. Його дружину звали Олімпіада Яківна (можливо, донька священника). Місце першого служіння отця Діодора наразі невідоме. Наступною достеменно відомою датою в його біографії є 1895 р., коли він був нагороджений набабедеником [3].

На Криворіжжі священник Діодор Якубович опинився у другій половині 1890-х рр., коли його було призначено служити у Різдво-Богородичному храмі давнього козацького села Шестерня. Тут отець звернув особливу увагу на освіту підростаючого покоління, за що в 1897 р. був відмічений як один з кращих церковних викладачів у Херсонському повіті [5, с. 133]. Того ж року на початку травня його за власним проханням перевели у Покровську церкву на Карнаватці [5, с. 132], де він очолив православну громаду, яка на межі XIX–XX ст. була однією з найбільших у Кривому Розі. У 1901 р. вона налічувала 2 733 прихожанина [6, с. 247], а 1903 р. – 3 118 чоловік [5, с. 141], кожен з яких потребував належної уваги і турботи. Особливої опіки вимагала й школа грамоти, що діяла при Покровській церкві, в якій, за визначеними правилами, настоятель був завідувачем та законовчителем (викладачем Закону Божого) [10, с. 373]. Стараннями батюшки навчально-виховний процес у ній був піднесений на достатньо високий рівень, і 1902 р. вона була визнана однією з кращих у Херсонському повіті [5, с. 139].

Таким чином, отець Діодор мав величезне поле для пастирської та громадської діяльності, особливо з огляду на постійне зростання кількості мешканців Криворіжжя. Напевно, вистачало турбот і з боротьбою проти марксистських ідей, які розповсюджувалися серед робітників і загрожували суспільному спокою. Лише рідкісними тими вечорами в затишному будиночку поблизу церкви за чашкою чаю можна було обмінятися думками зі своїми колишніми товаришами по семінарії, а тепер співбратами по служінню та сусідами: отець Володимир Бабура був настоятелем Різдво-Богородичного храму у 1897–1907 рр., а його наступник отець Михаїл Пухальський у 1907–1918 рр. [1, с. 7–8, 17].

На початку ХХ ст. до пастирських турбот священика Діодора Якубовича додалося ще й виконання певних адміністративних функцій по духовному відомству в нашому краї. Упродовж кількох років він був слідчим Широківського благочинницького округу Херсонського повіту Херсонської губернії [6, с. 243]. Обрання на таку посаду свідчить про високий авторитет настоятеля Покровської церкви серед місцевого духовенства, а також про довіру з боку єпархіального начальства, яке затвердило його кандидатуру.

Отець Діодор також підтримував близькі і довірливі стосунки з благочинним Широківського округу настоятелем Миколаївського собору Кривого Рогу священиком Автономом Лебедевим, з яким був знайомий з першого дня свого перебування у нашому місті. У співавторстві разом з ним він уклав довідник з історико-статистичними даними про храми Херсонської єпархії, який побачив світ 1906 р. в губернському місті [5, с. 110]. Напевно, за рекомендацією отця Автонома у 1912 р. директор Криворізького комерційного училища В'ячеслав Григорович Морачевський запросив отця Діодора викладати Закон Божий. Обидва священики пропрацювали в навчальному закладі протягом кількох років [7, с. 58; 8, с. 128; 9, с. 128].

Звичний хід церковного життя, так само як і нормальний розвиток Криворіжжя, обірвала кривава революція, що розпочалася 1917 р. Тоді ж отець Діодор Якубович залишає Кривий Ріг та переїжджає до Одеси [4, с. 518; 3]. В часи гетьманування П. Скоропадського його обирають делегатом на Всеукраїнський церковний собор, який розпочав свою роботу в Києві 20 червня 1918 р. [5, с. 188]. На ньому вирішувалася доля вітчизняного Православ'я в нових умовах та було проголошено автономію Української Церкви на чолі з визначним богословом та ієрархом митрополитом Антонієм (Храповицьким).

Після свого переїзду в Одесу, отець Діодор, за словами одного зі свідків, який пізніше проходив по справі, почав служити у церкві Одеського Єпархіального дому, а після її закриття – у Вознесенській Міщанській церкві. Разом зі священнослужителями Геннадієм Ребе-

зою, Григорієм Генкелем та Володимиром Здітовецьким він створив міцну і доволі активну православну громаду при цьому храмі, що не могло не дратувати молоду радянську владу. Коли православне життя у місті набрало певних обертів, духовенство Одеси, через відсутність у місті архієрея, висунуло кандидатуру священика Діодора Якубовича на пост фактичного керівника єпархії як людину обережну та менш активно виступаючу [3]. Слід зазначити, що за благословенням Святейшого патріарха Тихона справами Одесько-Херсонської єпархії опікувався єпископ Онуфрій (Гагалюк), який у той час перебував на адміністративному засланні у Харкові і спрямовував роботу духовенства через письмові послання [2, с. 111]. Ситуація, в якій фактичне керівництво єпархією здійснював протоієрей Діодор Якубович, продовжувалася до 1928 р., коли в Одесу прибув архієпископ Анатолій (Грисюк) [3].

У вказаний період батюшка двічі заарештовувався органами ДПУ. Перший раз у 1921 р. за звинуваченням у розкраданні церковного майна, другий – 1926 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Усі свідки, як один, відзначають вірність отця Діодора канонічному Православ'ю. На відміну від угодних радянській владі обновленців він був «попом тихонівської орієнтації», тобто зберігав вірність патріарху Тихону (Белавіну). Усі також відзначають його високий авторитет серед духовенства, що й виявилось у дорученні йому управління єпархією. Стосовно самого отця Діодора можна додати ще один невеличкий штрих: він дуже шанобливо ставився до свого сучасника протоієрея Іони Атаманського (нині – святий праведний Іона Одеський) [3].

Як відомо, у більшості випадків саме в 1930-ті рр. було закрито та зруйновано багато православних храмів. Це також торкнулося й долі отця Діодора: він став священиком без приходу. У такій ситуації батюшка відвідував своїх прихожан на дому, звершував усі необхідні треби, наставляв віруючих у благочесному житті, ділився з ними своїми враженнями від того, що відбувається. Згодом, це буде поставлено йому у провину. У постанові про обрання запобіжного заходу від 25 грудня 1937 р. протоієрей Діодор Якубович звинувачується в «систематичному проведенні контрреволюційної агітації» [3].

27 грудня 1937 р. протоієрей Діодор Якубович був заарештований. Серед рідних на той час у нього були його дружина Олімпіада Яківна, донька Надія, яка працювала лікарем у Туберкульозному інституті, та син, білогвардійський офіцер, що емігрував у Францію. До речі, листування з ним розцінювалося як шпигунство. На момент арешту батюшка проживав на вулиці Мечникова у будинку № 68. Під час обшуку у нього були вилучені антимінс, хоругви, митра, предмети дияконського та священицького облачення, а також срібний наперсний хрест [3].

У результаті допиту арештованого та на підставі свідчень «доброзичливців» судова трійка при УНКВС по Одеській області у той самий день 27 грудня 1937 р. протоколом № 109 винесла рішення про вищу міру покарання – розстріл обвинуваченого, яке не забарилося привести у виконання. Майже 70-річний протоієрей Діодор Якубович був розстріляний 30 грудня 1937 р. [3]. Місце його поховання наразі невідоме.

Навіть побіжний огляд земного шляху отця Діодора дозволяє побачити на ньому свідоме благочестиве життя, активну духовно-просвітницьку і громадську діяльність, мужнє сповідництво і захист православної віри, увінчані мученицькою кончиною. На момент розстрілу Діодор Якубович був митрофорним протоієреєм. Хронологія отримання таких високих церковних нагород нам невідома, але за ними стоїть багаторічна кропітка праця на благо рідного народу. І хоча цей настоятель Покровської церкви на Карнаватці був реабілітований державними органами 18 квітня 1989 р. [3], його ім'я так і залишається невідомим для більшості навіть віруючих криворіжців, незважаючи на те, що він цілком достойний належного вшанування.

Бібліографічні посилання

1. Божко А. А. Храм Рождества Пресвятой Богородицы (1886 – 2012): Исторический очерк / А. А. Божко. – Кривой Рог, 2012.
2. Божко О. О. Кривий Ріг у архіпастирському служінні священномученика Онуфрія (Гагалюка) / О. О. Божко // Гуманітарний журнал. – 2010. – № 3-4. – С. 107 – 112.
3. Евфросин (Билаш), архимандрит. Одесский мартиролог: идеологический противник не имеет национальности, пола и возраста... Часть 6: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://orthodoxy.org.ua/content/odesskii-martirolog-ideologicheskii-protivnik-ne-imeet-natsionalnosti-pola-i-vozrasta-chast-6-62543> (дата обращения – 01. 03. 2013).
4. Мельник О. О. Історична енциклопедія Криворіжжя / О. О. Мельник, С. В. Балабанов. – Кривий Ріг, 2007. – Т. I.
5. Миляновский Ф., свящ. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. – Одесса, 1902.
6. Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 год. – Херсон, 1912.
7. Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. – Херсон, 1913.
8. Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год. – Херсон, 1914.
9. Правила о церковно-приходских школах // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание третье. – Том IV. 1884. – СПб., 1887. – С. 372 – 374.
10. Херсонские епархиальные ведомости. – 1884. – № 18.
11. Херсонские епархиальные ведомости. – 1885. – № 13.
12. Херсонские епархиальные ведомости. – 1885. – № 18.
13. Херсонские епархиальные ведомости. – 1886. – № 18.
14. Херсонские епархиальные ведомости. – 1888. – № 18.

Надійшла до редколегії 18.11.2013

УДК 267(477.63) «1917»

Є. О. Сніда

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**РЕФЛЕКСІЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО
ДУХОВЕНСТВА НА ЛЮТНЕВУ РЕВОЛЮЦІЮ 1917 р.
ТА ПОЛІТИКУ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ**

Проаналізовано реакцію катеринославського православного духовенства на події лютневої революції 1917 р. та політику Тимчасового уряду.

Ключові слова: рефлексія, революція, духовенство, політика, уряд.

Е. О. Снина

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**РЕФЛЕКСИЯ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОГО ПРАВОСЛАВНОГО
ДУХОВЕНСТВА НА ФЕВРАЛЬСКУЮ РЕВОЛЮЦИЮ 1917 г.
И ПОЛИТИКУ ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА**

Проанализирована реакция екатеринославского православного духовенства на события февральской революции 1917 г. и политику Временного правительства.

Ключевые слова: рефлексия, революция, духовенство, политика, правительство.

Ye. O. Snida

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**THE REFLECTION OF KATERINOSLAV ORTHODOX CLERGY
TO THE FEBRUARY REVOLUTION OF 1917
AND THE POLITICS OF THE PROVISIONAL GOVERNMENT**

This article is devoted to the problems of the Orthodox clergy of Katerinoslav response to the February revolution 1917 and provisional government policy. The official position of the higher clergy of diocese to relatively a new government in Russia is trace in article. From the beginning of March 1917 the clergy began to actively discuss the revolution and form their own relationship to it. Church tried to radically dissociate themselves from the old regime and to show their allegiance and support for the interim government. In this way she expected some support from the government.

The reaction of the clergy on these events can be traced through a resolution meeting of Clergy and Laity. As clergy and laity declared full support for the new government. Laity for forming their own attitude to the revolution relied on the behavior of the clergy, as they themselves had dealt

with the situation. Thus the position of Bishop Diocese was decisive in the vast extent to the whole of the clergy, and it is often not ignorant of political events.

We can assume that expressing willingness to cooperate with the new government, the church was preparing itself for its own field of activity. This is not surprising, since this position was determined by the clergy need to adapt to the new political realities, and most importantly – survive in a difficult time for the church to exist.

Key words: reflection, revolution, clergy, politics, government.

Російська православна церква (РПЦ) до початку 1917 р. була частиною державного механізму Російської імперії. Становище її ускладнювалося внутрішньосистемною кризою, обумовленою відсутністю патріаршого інституту та надмірним контролем і втручанням царської влади у релігійні справи. Лютнева революція 1917 р. створила сприятливі умови для визначення шляхів подальшого розвитку церкви. Духовенству довелося в досить складних умовах відстоювати право на її існування як окремої від держави інституції. Драма полягала в тому, що революція в Росії відбулася без участі РПЦ; навпаки, політичні сили, що претендували на здобуття влади, часто виступали проти останньої, що сприяло підриву її позицій в суспільстві.

Події лютого 1917 р. та повалення царизму відкрили нову сторінку у розвитку церковно-державних відносин. РПЦ, нарешті, отримала можливість позбавитися від державної опіки, що інколи доходила до абсурду. В історії церкви розпочався перспективний період вибудовування відносин з Тимчасовим урядом. Православне духовенство відкрито заявило про шкоду, яку приносила царська влада Росії та церкві, про свою позицію по відношенню до революційних подій. У зв'язку з цим цікавою є реакція катеринославського православного духовенства на лютневу революцію 1917 р. та політику Тимчасового уряду.

На сьогодні окреслена тема практично не досліджена. Такий стан проблематики пояснюється відсутністю спеціальних робіт, присвячених цьому питанню. Водночас окремі аспекти, дотичні до зазначеної тематики, зустрічаються у працях Б. Андрусишина [1], М. Бабкіна [2, 3], П. Слободянюка [8], В. Ульяновського [9], В. Ципіна [10] та ін. Проте їх аналіз засвідчує про необхідність додаткової уваги та проведення спеціального дослідження. Відтак метою даної розвідки є висвітлення та аналіз реакції катеринославського православного духовенства на Лютневу революцію 1917 р. та політику Тимчасового уряду.

Підсумки Лютневої революції служителі церкви на Катеринославщині почали колегіально обговорювати вже через декілька днів після її завершення. Простежується певна амбівалентність у поглядах пересічних священнослужителів та ієрархів церкви щодо зазначених

подій. На формування думки про революційні події рядових священиків впливало декілька факторів. По-перше, позиція Св. Синоду, розпорядження якого відповідно до внутрішньої дисципліни підкорялися клірики. 6 березня 1917 р. на засіданні вищого керівного органу РПЦ за результатами слухання акту відречення від престолу Миколи II та великого князя Михайла Олександровича було ухвалено резолюцію про припинення поминання *«царствовавшей»* династії під час богослужіння та початок поминання за молебнем *«Благоверного Временного Правительства»* [3, с. 23].

Це засвідчувало про офіційну підтримку та вітання духовенством повалення монархії в 1917 р. До того ж практично й досі не досліджена така політична позиція церковних пастирів у доленосний для Росії час. По-друге, революційний настрій, що охопив з перших днів березня усі верстви населення. У той час монархічні гасла та ідеї не віталися й були вкрай непопулярними. По-третє, на погляди єпархіального духовенства, передовсім сільського, впливали відношення місцевого архієрея до зазначених подій та позиція служителів церкви крупних міст губернії – Олександрівська, Бахмута, Верхньодніпровська, Павлограда та інших [2, с. 268].

Унаслідок впливу перерахованих факторів духовенство РПЦ в єпархії займало хитку позицію щодо революційних подій: від прояву щирої радості у зв'язку з поваленням монархії до декларування власної аполітичності. Революційні зміни розцінювалися духовенством Катеринославщини як назріла суспільна потреба заради порятунку Росії. Про характер подібних настроїв служителів культу дають чітке уявлення прийняті на єпархіальних з'їздах кліру та мирян резолюції, грамоти, вітання на адресу Тимчасового уряду, Св. Синоду й Державної думи, а також послання єпархіального архієрея до пастви та служителів церкви.

Уже 5 березня 1917 р. глава Катеринославської єпархії єпископ Агапіт (Вишневський) у своєму зверненні до мирян та пастирів виголосив своє ставлення до нового уряду. У ньому простежувалися не приховані симпатії до Державної думи, на позиції яких владики намагались схилити віруючих. Так, він говорить, що *«с преданностью воле Божией, единомыслием, миром и любовью пусть все соединят свою заботу о неуклонном исполнении установленного Правительством Государственной Думы порядка и дисциплины, памятуя, что это – одно из вернейших и надежнейших средств к устранению общественных бедствий и нестроений, что это необходимое условие взаимного мира и расположения»* [3, с. 63].

Чудово розуміючи силу проповіді, архіпастир закликав духовництво до активного інформування пастви щодо перебігу події у державі, а також поклав на них обов'язок керівництва церковно-парафіяльним

життям парафіян, промовляючи: *«на вас лежит святая и священная обязанность ознакомить народ с настоящими событиями, указав ему путь исполнения распоряжений Правительства Государственной Думы, – необходимость полного подчинения ему, и призвать паству к миру, спокойствию и неотложному труду на благо Отечества»* [3, с. 63]. Подібна трансформація політичних поглядів єпископа виглядає дещо дивною з огляду на те, що він очолював Катеринославський губернський відділ «Союзу руського народу» [4, с. 227]. Можемо лише припустити, що при виголошенні таких послань владика керувався необхідністю заручитися підтримкою та показати лояльність церкви до нової влади.

Прикметно, що така промова пастиря не залишилася без уваги. Відразу після повалення самодержавства та встановлення влади Тимчасового уряду в єпархії відбулися збори духовенства, мирян, представників духовних навчальних закладів та інших категорій суспільства, де обговорювалася політична криза та висловлювалися погляди щодо майбутнього Росії. У цей же час спостерігалася поступова орієнтація духовенства на підтримку нової влади, що проявилось у привітальних телеграмах на адресу останньої. Саме у березні 1917 р. подібних листів та звернень було найбільше.

6 березня 1917 р. особисто були направлені телеграми єпископа Агапіта голові Державної думи М. В. Родзянко та обер-прокурору Св. Синоду князю В. М. Львову. У вітальних телеграмах владика від імені духовенства та всіх катеринославців вітав високопоставлених чиновників з початком нової ери в політичному житті Росії, покладаючи надії на стабілізацію становища в країні. Показовим є і те, що у телеграмах преосвященний Агапіт відверто заявив про готовність РПЦ Катеринославської єпархії співпрацювати з новою владою у *«с удвоенной энергией на благо Церкви и дорогой Родины в полном подчинении новому Правительству»* [3, с. 225].

Але чи не є парадоксальною така заява, якщо РПЦ прагнула виволитися з-під гніту самодержавства, щоб потрапити під каблук нової влади? Заявивши про своє віропідданство та принісши присягу Тимчасовому уряду, не будучи при цьому звільненою від присяги імператору, РПЦ здійснила клятвopорушення. Така непослідовність у діях показує нам лукавність самої церкви, яка, на нашу думку, не бажала відділятися від державного впливу, а лише декларувала свої наміри, чітко усвідомлюючи для себе переваги від таких відносин. Демонструючи подібні настрої, першоієрархи переслідували власні інтереси та надіялися й очікували від уряду серйозних кроків назустріч. У цей час РПЦ, з одного боку, потребувала державної підтримки, спрямованої на відновлення патріархату, з іншого – не менш важливими були економічні мотиви як необхідний базис для існування.

На початку весни 1917 р. на Катеринославі спостерігалася бурхлива діяльність з'їздів духовенства та мирян. На цих зборах уся увага приділялася політичній складовій революції, а також взаємодії влади та церкви. Як правило, кожне подібне зібрання завершувалося прийняттям резолюції про вітання керівних осіб держави. Зазначимо, що 21–22 березня відбулися останні крупні за масштабами надзвичайні збори духовенства і мирян єпархії (500 осіб), на яких було ухвалено вітати голову Державної думи М. В. Родзянко, голову Тимчасового уряду Є. Г. Львова та міністра юстиції О. Ф. Керенського у зв'язку з проведенням кардинальних демократичних змін у країні [3, с. 149].

На цьому ж з'їзді було прийнято низку резолюцій декларативного характеру відносно майбутнього устрою Російської держави. Делегати з'їзду погоджувалися з тим, що питання територіального характеру та політичного режиму мають бути віднесені до компетенції Установчих зборів. Проголошувалося, що для Росії може бути обрана будь-яка форма правління, яку волітиме сприйняти народ. Поряд із цим констатувалося, що не може бути *«возврата к старому строю никоим образом»*, оскільки він приносив лише гибель країні та церкві [3, с. 148]. Піднімалося питання щодо полірелігійності у Росії теперішній та майбутній. Незважаючи на прагнення РПЦ посісти провідне місце у суспільстві, вона не відкидала можливості сповідання населенням інших конфесій. Утім, щоб зберегти за православною церквою провідні позиції, у резолюції з'їзду проголошувалася необхідність у майбутньому на законодавчому рівні затвердити положення про її *«першість між рівними»*, а також про те, що голова держави обов'язково мав сповідувати православ'я [7].

Генерал А. І. Денікін зазначав, що з перших днів Лютневої революції сільське та міське духовенство фактично не здійснювало значного впливу на політичні процеси і не брало участі в суспільному житті, а його вплив як соціальної верстви на війська та народ дорівнював нулю [6, с. 9]. Утім важко погодитися з такою точкою зору, оскільки, як бачимо, у цей час спостерігається політизація служителів церкви єпархії й, насамперед, міського кліру, спричинена демократизацією суспільного життя, ліберальною політикою уряду щодо РПЦ, поступовим зменшенням державного контролю за церковними справами.

Як свідчать архівні документи, навесні 1917 р. саме позиція духовенства єпархії, передусім, міського, значною мірою впливала на погляди населення відносно революції, внутрішньополітичного життя країни та нової влади. Натомість сільські служителі культу, які слабо розбиралися в ситуації, нерідко прохали настанов зверху відносно своєї політичної позиції та подальших дій. Прикладом тому є резолюція духовенства міста Катеринослава, корпорації духовно-навчальних

закладів, псаломщиків, дияконів, учителів церковних шкіл, членів духовної консисторії, церковних старост та мирян від 7 березня 1917 р., в якій було ухвалено рішення привітати Тимчасовий уряд [5, арк. 3, 4]. Саме виступи авторитетних міських пастирів на цих зборах щодо політичних процесів у державі були переконливими для громадян під час голосування. Зауважимо, що на цих зборах частка мирян складала половину від загальної кількості присутніх, вони майже у повному складі підтримали дану постанову, орієнтуючись у своїх поглядах на позицію кліру.

Іншим способом демонстрації офіційної позиції духовенства Катеринославщини до лютневих подій були «свята революції», що урочисто проходили в березні 1917 р. майже у кожному куточку губернії. Інколи вони називалися «днями свободи» або «днями пам'яті жертв визвольного руху» [2, с. 323].

Як правило, у цих заходах брала участь значна частина духовенства на чолі з єпархіальним архіпастирем. Нерідко під час відзначення «свят революції» за участю священнослужителів єпархії громадяни складали присягу новій владі. Показовим є те, що духовенство змусило народ присягнути на вірність уряду до того, як закликала паству йому підкоритися. Священники не бажали пояснювати людям зміст політичних змін у країні, а намагалися якомога швидше схилити їх до присяги Тимчасовому уряду.

На наш погляд, таким чином вони прагнули закріпити здобутки революції та надати їм неперворотного характеру. Досить легко духовенство порушило попередню присягу «*на верноподданство*» імператору, особистим прикладом закликаючи на порушення і мирян. Наслідком від таких дій служителів культу було виникнення непорозуміння та розгубленості серед пастви, що засвідчує про монархічні симпатії певної частини православних християн. До речі, більшість населення Росії розцінювала політичну ситуацію в країні як характерну для періоду «*междоусрствія*». Але дії ієрархів церкви свідчили про небажання повертатися до минулого та говорити про монархічне майбутнє. Фактично церква без битви відреклася від царизму. Поряд із цим здійснювалося богослужіння за Тимчасовий уряд.

Демонстративним кроком відмежування РПЦ Катеринославщини від минулої влади стало офіційне визнання репресованих осіб, що боролися за національні права, жертвами режиму та висловлення їм офіційних співчуттів. У зв'язку з цим було прийнято рішення про передачу зібраних коштів для побудови пам'ятника дому Романових на зведення монументу, присвяченого звільненню РПЦ від державного гніту. Єпархіальному комітету доручалося у найкоротший термін розробити план спорудження у м. Катеринослав єпархіального будинку з церквою в ім'я Воскресіння Христового. Цікава деталь: на

1 квітня 1917 р. сума коштів на зведення пам'ятника Романовим, котра зберігалася у Катеринославському міському суспільному банку, становила 76 387 руб. 40 коп. [3, с. 150].

Таким чином, духовенство Катеринославщини, користуючись громадянськими правами, що були запроваджені новою владою навесні 1917 р., взяло активну участь у політичному житті країни, відкрито й офіційно демонструючи свою лояльність до Тимчасового уряду. Така поведінка в основному збігалася із заявленою позицією Св. Синоду. Подібні політичні симпатії не приховувалися єпархіальною владою, а активно демонструвалися на зібраннях духовенства та мирян, які використовувалися церковними пастирями як місце для агітації на підтримку та вірність новій владі. Нерідкими були випадки, коли саме завдяки вказівкам авторитетних служителів церкви їх підлеглі займали провладну або нейтральну позицію, схиляючи до цього й віруюче православне населення. Усі проаналізовані вище факти свідчать про наміри РПЦ Катеринославщини всілякими способами кардинально відмежуватися від царського режиму та заявити про найактивнішу підтримку нового уряду. Подібні кроки не викликають здивування, бо були продиктовані необхідністю православної церкви пристосуватися до нових суспільно-політичних умов.

Бібліографічні посилання

1. Андрусишин Б. І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР) / Б. І. Андрусишин. – К., 1997.
2. Бабкин М. А. Духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии (начало XX века – конец 1917 года) / М. А. Бабкин. – М., 2007.
3. Бабкин М. А. Российское духовенство и свержение монархии в 1917 г. (Материалы и архивные документы по истории Русской Православной Церкви) / М. А. Бабкин. – М., 2006.
4. Бойко О. В. Постать архієпископа Катеринославського Агапіта на тлі церковно-політичних процесів післяреволюційної доби (1917 – 1924 рр.) / О. В. Бойко, Є. О. Сніда // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Д., 2010. – Вип. 8.
5. Вестник Екатеринославского губернского комитета Православной церкви. – Екатеринослав, 1917. – № 1.
6. Деникин А. И. Очерки русской смуты : в 5 т. / А. И. Деникин. – М., 2002. – Т. 1: Крушение власти и армии. Февраль–сентябрь. 1917.
7. Повторение курсов для духовенства [б/а] // Приднепровский край (Екатеринослав). – 1917. – № 6197.
8. Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни й відродження / П. Я. Слободянюк. – Х., 2000.
9. Ульяновський В. І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : в 2 т. / В. І. Ульяновський. – К., 1997. – Т. 2.
10. Цыпин В., прот. История Русской церкви. 1917–1997 / прот. В. Цыпин. – М., 1994.

Надійшла до редколегії 30.12.2013

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ХХ ст.

УДК 94(477)«1917/1922»

Н. А. Ковальова

Український державний хіміко-технологічний університет

СІЛЬСЬКІ СХОДИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В УМОВАХ «АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» 1917–1922 рр.

Проаналізовано настрої селянства Катеринославської губернії на різних етапах «аграрної революції» 1917–1922 рр., охарактеризовано роль сільських сходів в умовах воєнного часу. Встановлено, що одним із наслідків їх діяльності була слабкість радянської влади в українському селі.

Ключові слова: селянство, община, вироки.

Н. А. Ковалёва

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

СЕЛЬСКИЕ СХОДЫ НА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЕ В УСЛОВИЯХ «АГРАРНОЙ РЕВОЛЮЦИИ» 1917–1922 гг.

Проанализировано настроения крестьян Екатеринославской губернии на разных этапах «аграрной революции» 1917–1922 гг., характеризуется роль сельских сходив в условиях военного времени. Установлено, что одним из последствий их деятельности была слабость советской власти в украинской деревне.

Ключевые слова: крестьянство, община, приговоры.

N. A. Kovalyova

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

RURAL GATHERINGS IN CONDITIONS OF «AGRICULTURAL REVOLUTION» IN KATERYNOSLAV REGION IN 1917–1922

The article describes the activities of rural gatherings as a body of rural self-government in Katerynoslav region, analyses peasants' moods in

Katerynoslav region at different stages of «agrarian revolution» in 1917–1922 and characterizes its social and political aspects. The source of research is based on materials of rural gatherings and reports of soviet government and party figures. In difficult war conditions rural gatherings played the main part in peasants' self-organizing and solving business problems. They also were mediators in treatment with government representatives and bodies. The peculiarity of Katerynoslav rural gatherings was reflection of social conflicts in community and protection of their members' economic interests. By the rebirth of communal relations the village tried to protect itself from negative influence of outer space in conditions of «agrarian revolution».

Key words: peasants, community, condemnations.

Українське село в умовах революції та громадянської війни залишалося дуже далеким від політичного процесу у містах. Селяни тривалий час жили в умовах безвладдя або перманентних змін влади, встановлюючи свою сільську владу, створюючи окремі селянські республіки, підтримуючи селянський повстанський рух. Основну роль у самоорганізації селянства в таких складних умовах відігравали сільські сходи. Під впливом «аграрної революції» активізувалася діяльність сільських сходів і в Катеринославській губернії.

У радянській історичній науці діяльність общини в «аграрній революції» замовчувалася до 1950-х рр. Проблему її дослідження поставив В. П. Данилов, однак перше ґрунтовне дослідження ролі сільських сходів на матеріалах російських губерній здійснив В. В. Кабанов на початку 1980-х рр. [2, с. 100–101]. Діяльність сільських сходів в українських губерніях в умовах «аграрної революції» і, зокрема, на Катеринославщині, залишається практично недослідженою до нашого часу.

«Аграрна революція» 1917–1922 рр. характеризується нами у рамках концепції російського дослідника історії селянства В. П. Данилова як боротьба селян проти поміщиків, священників, заможних селян, а пізніше і проти держави.

Об'єктом пропонованого дослідження виступає революція та громадянська війна 1917–1920 рр., предметом – діяльність сільських сходів в Катеринославській губернії.

Метою дослідження є з'ясування настроїв селянства на різних етапах «аграрної революції» 1917–1922 рр.

Джерельну базу дослідження складають матеріали сільських сходів та звітна документація радянських державних та партійних діячів. Найбільш репрезентативними є документи сільських правлінь с. Йосипівки Новомосковського повіту (березень 1917 р. – листопад 1918 р.), с. Ново-Бахмутівки Скотоватської волості Бахмутського повіту (28 грудня 1918 р. – 22 грудня 1919 р.), с. Шульгівки Новомосковського повіту (22 січня – 21 листопада 1919 р.). Накази/протоколи

сільських сходів дозволяють відтворити вплив суспільно-політичної ситуації на общину і з'ясувати соціально-економічне становище селянства.

Повноваження сільських сходів до Лютневої революції 1917 р. визначало «*Положение о сельском состоянии*» 1902 р. Основна діяльність сходів спрямовувалася на вирішення переважно адміністративно-господарських питань (ст. 62 визначала 20 позицій). Найбільш важливими з них були: вибори сільської адміністрації, виключення з сільської громади та прийом нових її членів, призначення опікунів, сімейні розподіли, питання общинного користування землею, розподіл податків і натуральних повинностей та контроль над їх виконанням, мобілізація до війська, клопотання про вирішення громадських потреб [5, с. 14–15].

Лютнева революція 1917 р. значно розширила функції і повноваження сільських сходів. Сільські сходи брали участь у формуванні нових органів місцевої влади: у 1917 р. це були громадський, сільський, виконавчий комітети. Із встановленням радянської влади на селах виникали ревкоми, комітети бідноти, сільські ради. Також на сільських сходах обирали представників до земельного, продовольчого комітетів, земельних комісій, на селянські з'їзди.

Сільські сходи стали розглядати питання, пов'язані з діяльністю церкви. 25 квітня 1919 р. сход с. Шульгівки Новомосковського повіту у відповідь на циркуляр більшовицького уряду від 19 лютого 1919 р. про вилучення ікон із радянських установ ухвалив залишити ікони у волосному правлінні і дотримуватися обрядів церковного богослужіння (панахиди, молебні, релігійні ходи) [16, арк. 148–148 зв.]. Своє клопотання перед єпархіальним начальством про призначення нового священика (діакона І. Красовського) замість вбитого більшовиками висловив 16 червня 1919 р. сход с. Ново-Бахмутівки Бахмутського повіту, який пообіцяв надати йому будинок і запевнив у миролюбності ставленні громади до священиків [13, арк. 118–118 зв.].

Матеріали сільських сходів містять інформацію переважно про вирішення адміністративно-господарських питань життя сільської общини. Сільська община виконувала важливі соціальні функції і, зокрема, дбала про сиріт. Інформацію про опікунство містять матеріали всіх сільських сходів Катеринославщини, однак були випадки й порушення общиною інтересів сиріт. Громада с. Новокрасівки Олександрівської волості Маріупольського повіту 26 серпня 1917 р. ухвалила віддати в оренду на 1918 р. належну сиротам землю, розпоряджатися якою могли лише їх опікуни [10, арк. 34–34 зв.].

Дбали сільські сходи й про допомогу постраждалим від паводку, як це було у с. Йосипівка Новомосковського повіту (вирок від 12 жовтня 1917 р.) [15, арк. 61]. Важлива роль належала общині у за-

безпеченні продовольством своїх членів. Для цього розподіляли запаси громадських хлібозапасних магазинів (29 березня 1917 р. – с. Дебальцеве, 6 липня 1919 р. – с. Шульгівка) [17, арк. 25; 16, арк. 28] або закуповували хліб за межами общини. 1 березня 1919 р. ухвалив збір коштів на закупівлю зерна для посівної кампанії (10 крб. за пуд) сільський сход Ново-Бахмутівки [13, арк. 110–111]. 15 серпня 1919 р. через поганий врожай сход цього села визнав за потрібне клопотатися перед Бахмутським хлібним бюро про закупівлю для трьохтисячної громади хліба на стороні [13, арк. 132].

Разом з тим для общини були характерні й соціальні конфлікти. Розгортання «аграрної революції» у с. Йосипівка Новомосковського повіту влітку 1917 р. розпочалося з боротьби за громадський сінокіс. 10 червня 1917 р. сільський сход (93 домогосподарі) під керівництвом заступника сільського старости обговорив питання про поділ сінокошу між малоземельними і безземельними. За свої кошти община придбала 511 дес. сінокошу, а користувалися ним лише заможні селяни. Вони ж розорали і засіяли хлібом близько 160 дес. Незасіяні сінокісні землі сход ухвалив розподілити порівно між малоземельними і безземельними селянами і розпочати сінокіс [15, арк. 32 зв–33 зв.]. 12 червня новий сільський сход на чолі з сільським старостою Вільгельмом Куном (42 учасники) визнав незаконним вирок сходу безземельних і малоземельних членів громади від 10 червня [15, арк. 35 зв–36].

Новим етапом селянської боротьби в общині с. Йосипівки став розподіл землі. 20 серпня 1917 р. сход на чолі з сільським старостою Іваном Куном (101 особа) ухвалив: 108 дес. вигонної зораної землі, якою користувалися лише заможні селяни, розділити порівно між членами громади; надільну польову землю в урочищі Красне розділити порівно між 115 домогосподарями; для будівництва садиб тим, хто їх потребував, виділити по 1/4 дес. землі з громадської вигонної землі [15, арк. 53–53 зв.]. Вже наступного дня сільський сход (44 особи) на чолі з тим же старостою І. Куном визнав незаконними ухвалені малоземельними і безземельними постанови 20 серпня і для оскарження їх вироків обрав своїх уповноважених [15, арк. 55 зв.].

Питання про наділення присадибною землею безквартирних членів общини с. Йосипівки на їх користь вирішив сход 11 січня (125 осіб): наділяти з громадської толочної землі, розмір присадибної ділянки мав дорівнювати одній десятині, розпочати виділ з 15 січня [15, арк. 77 зв–78.]. Сільський сход 18 січня 1918 р. (164 учасника) дозволив виділяти під присадибні ділянки не лише толочну землю (інакше не залишиться місця для випасу худоби), а й орну, за бажанням членів общини [15, арк. 81–82]. 2 березня 1918 р. сход (70 осіб) зменшив норму наділення присадибною землею до 1/2 дес. [15, арк. 91].

Зі зміною політичного режиму і встановленням Гетьманату питання про громадський сінокіс вирішилося на користь заможних селян. Сход 19 червня 1918 р. (83 особи) ухвалив 112 дес. сінокосу в урочищі Красному розділити між багатоземельними членами общини пропорційно кількості худоби і сплатою належних платежів за землею [15, арк. 129]. Також постало питання про повернення селянам коштів за орендні угоди, укладені за часів Центральної Ради. 4 травня 1918 р. сільський сход Йосипівки (34 особи), щоб повернути власникам 1489 крб. 50 коп. за здану в оренду на 1918 р. землю членів общини і громадську, ухвалив публічно розпродати 6 травня 1918 р. рухоме майно члена Мануйлівського волосного земельного комітету А. А. Емріха, який належав до їх общини і не бажав повертати кошти [15, арк. 107].

Сільські сходи виконували посередницькі функції у майнових конфліктах із землевласниками. 17 лютого 1919 р. сход с. Ново-Бахмутівки Скотоватської волості Бахмутського повіту відмовився брати відповідальність общини за збереження майна братів Хоменків, яка була покладена силою на старосту села начальником Державної варті [13, арк. 103–103 зв.]. У липні 1919 р. між общиною Ново-Бахмутівки і П. І. Хоменком постало питання про сплату за користування землею, яку селяни зайняли навесні 1919 р. під посів і толоку. За користування нею землевласник встановив суму у 21 500 крб. Сільський сход 27 липня 1919 р. обрав двох уповноважених для перевірки зайнятої земельної площі і збору грошей із селян [13, арк. 128–128 зв.]. З'ясувалося, що селяни орендували у П. І. Хоменка 264 дес. орної і толочної землі і за добровільною згодою мали сплатити йому 2 050 крб. за оренду [12, арк. 41].

На сільські сходи військові частини покладали завдання постачання продовольства. 28 грудня 1918 р. сільський сход Ново-Бахмутівки обрав два уповноважених для збору продуктів по селу і закупівлі м'яса і сала для потреб Добровольчої армії за громадські гроші [13, арк. 76 зв.]. Витрачені кошти уповноважені розділили між членами общини відповідно надільної землі, виключивши з цієї розкладки хуторян, вдів і солдаток. Сход 14 січня 1919 р. затвердив з певними поправками цей список, розподіливши витрати по 1 крб. з десятини [13, арк. 84–84 зв.]. 6 жовтня 1919 р. на сході Ново-Бахмутівки селяни, яких змушували надати Добровольчій армії 1 шт. худоби ціною 150 крб. за пуд, ухвалили купити м'ясо за ринковою ціною. Недостачу грошей, отриманих від військових, відшкодовували за рахунок громадських сум [13, арк. 146 зв.].

Воєнні дії, продовольчі реквізиції, неврожайне літо виснажили селянські господарства і багато з них опинилися перед загрозою голоду. Сільські сходи з осені 1919 р. рішуче стають на захист економіч-

них інтересів своїх членів. 15 вересня 1919 р. селяни Ново-Бахмутівки ухвалили клопотатися перед вищестоящими органами про відміну одноразового 5-ти пудового воєнного збору хліба для потреб Добровольчої армії, який мали сплатити всі члени громади, що засіяли більше 3 дес. землі [13, арк. 142 зв.]. З таким же клопотанням 22 жовтня 1919 р. виступив сход с. Новокрасівки Олександрівської волості Маріупольського повіту: фактичний врожай становив не більше 9 пуд. з однієї десятини, за проведення сільськогосподарських робіт селяни розплачувалися хлібом і щодня мали постачати хліб і фураж Добровольчій армії на ст. Розівка [11, арк. 13, 16].

Такі ж рішення про відміну продовольчих поставок вже більшовицькій владі ухвалювали сільські сходи на початку 1920 р. На зборах 16 і 26 лютого 1920 р. жителі с. Олександрівки Одинківської волості Новомосковського повіту ухвалили клопотатися перед волосним ревкомом про зменшення хлібного збору для потреб Червоної армії з 2-х пуд. до 10 ф. з десятини [8, арк. 8–9 зв.]. 4 березня 1920 р. загальні збори села виступили з проханням звільнити Олександрівську громаду від поставки 36 голів рогатої худоби для потреб Червоної армії [8, арк. 12].

Протоколи цих зборів подають жахливу картину розорення сільської громади Олександрівки: у 1919 р. продовольство забирали білогвардійські, червоноармійські та махновські війська. Білогвардійці (478 осіб) перебували у селі п'ять тижнів. Вони вилучили у селян 223 пуд. пшениці, 1179 пуд. ячменю, 453 пуд. кукурудзи, 338 пуд. картоплі, 27 пуд. сала, 35 пуд. борошна, 500 пуд. печеного хліба і все сіно в Олександрівці, яке скопили з 40 дес. сінокошу, а також 18 шт. рогатої худоби. Червоноармійці (240 осіб) за вісім днів забрали у селян 722 пуд. пшениці, 692 пуд. ячменю, 4 пуд. картоплі, 28 пуд. сала, 40 пуд. борошна, 51 пуд. печеного хліба та 49 шт. рогатої худоби. Махновці взяли 360 пуд. ячменю [8, арк. 8–9, 12]. Більшовицькі реквізиції, менші за тривалістю, за кількістю були набагато більшими, ніж потреби білогвардійських військ.

В умовах безвладдя реальна влада на селі належала сільським сходом. Більшовики, які перемогли зовнішніх ворогів, тривалий час не могли опанувати українське село. П. Феденко, один з лідерів українських соціал-демократів, який у 1920 р. перебував на Правобережній Україні і, зокрема Катеринославській губернії, повідомляв уряд УНР, що земельну реформу там проводять не більшовики, а самі селяни, переділивши в більшості сіл лише поміщицьку землю: «земельне питання вирішене лише у масштабі села (навіть не волості)» [9, арк. 15].

Ознайомитися із ситуацією на місцях партійні і державні діячі УСРР змогли восени 1920 р. під час подорожі з інструкторсько-

агітаційним поїздом ВУЦВК ім. В. І. Леніна територією Правобережної України. Поїзд супроводжували голова ВУЦВК Г. І. Петровський та Н. М. Калюжний (член ВУЦВК, політкомісар-керівник поїзду). Їх подорож проходила через Катеринославську губернію. 24 серпня агітпоїзд прибув до Катеринослава [1, с. 298–299]. Криворіжжя, Нікопольщину, визволені від білогвардійців, агітпоїзд відвідав на початку жовтня 1920 р. [3, с. 103].

Г. І. Петровський 9 жовтня 1920 р. у доповіді на Президії ВУЦВК відзначив, що на Катеринославщині не відчувається проведення будь-якої земельної політики Наркомземом. Там переважають «куркулі», яким належить земля і хліб, і вони є осередком «бандитських» злочинів проти радянської влади [6, арк. 24]. Його слова підтвердив представник Наркомзему УСРР Г. М. Клуний, який обстежив діяльність Павлоградського, Верхньодніпровського і Криворізького повітів. Норми наділення землею, встановлені Катеринославським губернським з'їздом (від 8 до 25 дес.), на місцях не виконувалися. У Павлоградському повіті багато заможних селян мали по 40–50 дес. землі, а деякі навіть по 100–150 дес. [18, арк. 81–81 зв.]. Накази Наркомзему на Катеринославщину надходили «більш-менш акуратно», однак їх не завжди отримували на місцях і не було зв'язку губернії з Наркомземом. Кожний земвідділ, за оцінкою Г. М. Клунного, був «невеличкою самостійною республікою, яка не давала знати про себе вищому органу» [18, арк. 80 зв.].

Голова Катеринославської губернської воєнної наради по боротьбі з бандитизмом І. Клименко у розмові з секретарем РНК УСРР Л. С. Ахматовим 24 лютого 1921 р. відзначив формальне існування радянської влади в губернії: в містах і селах «панує бандит, куркуль», а на місцях масово вбивають радянських працівників, поодиноких червоноармійців і співчуваючих радянській владі селян [7, арк. 12].

Відповідальний інструктор ЦК РКП(б) М. С. Сергушев у доповіді 10 червня 1922 р. про стан Катеринославської губернії відзначив, що робота на селі мала паперовий характер (для звітів) і велася «по лінії ударних кампаній: продподаткової, сільськогосподарської, насінневої і т. д.». Приклад Новомосковського та Катеринославського повітів свідчив, що «ніякої партійної роботи на селі немає і в село партійно ми не проникли» [19, арк. 26–27].

Становище комуністів у селах Катеринославщини у своєму звіті від 17 грудня 1922 р. описав інструктор ЦК В. Матвєєв. Він відвідав комуністичні осередки Павлоградської і Булахівської волостей. Комуністи жили і обробляли свої землі одноосібно. Багато з них не мали живого і мертвого реманенту, жили зі своїми сім'ями при батьках-господарях на заробленому тими добрі. Він наводить приклад, коли 33-річний комуніст, сам батько 4-х дітей, для сплати продподатку

вночі таємно вивів і продав одну з чотирьох корів свого батька, завдяки яким утримувалася і його сім'я. За це батько тривалий час виганяв сина з дому [19, арк. 35–36]. Така бідність сільських комуністів зустрічалася практично всюди.

Причин слабкості радянської влади на селі російські комуністи не розуміли. Інструктори відділу по роботі на селі при ЦК РКП у відсутності контролю над селянством звинувачували в бездіяльності місцеве керівництво. Г. В. Хитров у звіті від 20 червня 1920 р. зневажливо охарактеризував керівників Катеринославської губернії, а їх діяльність оцінив як позицію «не чіпати куркулів і залишити село, як воно є». Для боротьби з такими настроями він закликав підняти партійну дисципліну та здійснити серйозну чистку партії [4, арк. 48 зв.].

Діяльність сільських сходів була однією з особливостей «української дійсності», яку не визнавали російські інструктори. У радянській Росії сільські сходи втратили свою роль в організації селянства фактично у 1918 р. В українських губерніях вони продовжували існувати при різних політичних режимах (с. Шульгівка є прикладом одночасного існування сільських сходів, сільської ради, комітету бідноти). У складних умовах воєнного часу сільські сходи відігравали основну роль в самоорганізації селянства, вирішенні господарських питань, виступали посередником у відносинах з представниками чи органами влади. Матеріали діяльності сільських сходів Катеринославщини відображають як соціальні конфлікти в общині, так і захист економічних інтересів її членів. Відродженням общинних зв'язків село в умовах «аграрної революції» намагалося захиститися від негативного впливу зовнішнього світу і тривалий час протидіяло встановленню радянської влади.

Бібліографічні посилання

1. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): докум. и матер. – Д., 1968.
2. Кабанов В. В. Октябрьская революция и крестьянская община / В. В. Кабанов // Ист. зап. – М., 1984. – Т. 111. – С. 100–150.
3. Опора партії на селі: спогади активних учасників незаможних селян України. – К., 1971.
4. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17, оп. 5, спр. 27.
5. Свод законов Российской империи. – СПб., 1902. – Т. 9 : Положения о сельском состоянии.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1, оп. 1, спр. 176.
7. ЦДАВОВУ. – Ф. 2, оп. 2, спр. 339.
8. ЦДАВОВУ. – Ф. 1372, оп. 1, спр. 2.
9. ЦДАВОВУ. – Ф. 1492, оп. 2, спр. 113.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 1570, оп. 1, спр. 1.

11. ЦДАВОВУ. – Ф. 1571, оп. 1, спр. 1.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. 1777, оп. 1, спр. 2.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 1777, оп. 1, спр. 8.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 1968, оп. 1, спр. 1.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 1982, оп. 1, спр. 3.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 1997, оп. 1, спр. 1.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. 2036, оп. 1, спр. 1.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1, оп. 20, спр. 359.
19. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1063.

Надійшла до редколегії 30.04.2014

УДК 94:329(477)

О. Ф. Нікілєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЛІКВІДАЦІЯ МТС В УКРАЇНІ: СПОДІВАННЯ ТА НАСЛІДКИ (СОЦІАЛЬНО-КАДРОВИЙ ВИМІР)

Розглянуто практично недосліджене питання соціальних результатів ліквідації машинно-тракторних станцій, здійснене в руслі Хрущовських реформ середини 1950-х – середини 1960-х рр. Подано причини рішення керівництва ліквідувати МТС та передати її до колгоспів.

Зазначено, що правильна ідея зосередити у колгоспах техніку через недостатню продуманість не вирішила проблему кадрового забезпечення інженерної служби колгоспного виробництва.

Ключові слова: машинно-тракторні станції, Хрущовські реформи.

А. Ф. Никилев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ЛИКВИДАЦИЯ МТС НА УКРАИНЕ: НАДЕЖДЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ (СОЦИАЛЬНО-КАДРОВОЕ ИЗМЕРЕНИЕ)

Рассмотрены практически неисследованные вопросы социальных результатов ликвидации машинотракторных станций, осуществленной в русле Хрущевских реформ середины 1950-х – середины 1960-х гг. Подано причины решения руководства ликвидировать МТС и передать ее в колхозы. Отмечается, что верная идея сосредоточить в колхозах технику через недостаточную продуманность не решила проблему кадрового обеспечения инженерной службы колхозного производства.

Ключевые слова: машинно-тракторные станции, Хрущевские реформы.

O. F. Nikiliev

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

LIQUIDATION OF MTS IN UKRAINE: EXPECTATIONS AND CONSEQUENCES (SOCIAL AND HUMAN ASPECTS)

It is considered almost unexplored questions of social results of liquidation of stations of cars and tractors, the middle carried out in line with Khrushchev's reforms of the 1950th – the middle of the 1960th. It is given the reasons of the decision of the management to liquidate MTS and to transfer her to collective farms. It is noted that absence in collective farms of opportunities quickly to use agricultural machinery was one of burning issues. The state monopoly and conservatism of management personnel was the cause of such situation. Instead of liquidated MTS which carried out coordinating and administrative functions concerning collective farms, were created new with similar duties elimination. Therefore in them left part of employees of MTS. It were experts with the higher and secondary vocational education. Other part of employees of the disbanded structures, according to the code about work, distributed at will for work in other organizations of system of repair and agricultural machinery production. As a result of such actions I got to collective farms a small amount of technical officers absolute majority from which made practicians. Attempts of the state to change a situation to the best are shined, methods by means of which she tried to correct a situation and their low productivity are shown. It is noted that the right idea to concentrate in collective farms equipment through insufficient reasonableness didn't solve a problem of staffing of engineering service of collective-farm production.

Key words: machine and tractor stations, Khrushchev's reforms.

Проблеми пертурбації в аграрній сфері за часів Хрущовської відлиги мають уже достатню історіографію. У цьому контексті належне висвітлення отримав і такий феномен, як ліквідація машино-тракторних станцій. Проте і на сьогодні цю проблему дослідники продовжують розглядати під традиційним кутом зору – економічним, а саме – економічні наслідки для колгоспної системи реформування МТС [2–5]. Тож поза їх увагою продовжує залишатися ціла низка інших аспектів, у тому числі і такі, як соціальний, освітній, власне – ситуація з кадровим забезпеченням служб, що мали відповідати у господарствах за техніку, та їх якісним і кількісним складом. Саме відсутність публікацій із соціальних наслідків здійсненої реформи і зумовила вибір теми даного повідомлення.

Курс на потужне піднесення сільського господарства у найкоротші строки, проголошений новим керівництвом КПРС на чолі з М. Хрущовим, яке прийшло до влади в партії та в країні після смерті Й. Сталіна, хоч і мав певний рівень ефективності порівняно з попереднім періодом, проте не давав результатів, на які розраховува-

ли очільники держави. Заходи, що вживалися для цього починаючи з 1954 р., а це, у першу чергу, структурно-організаційні зміни всередині самої сільськогосподарської галузі, а також залучення до вирішення проблем ефективності колгоспного виробництва жителів міста, не давали очікуваних результатів. Однією з гострих проблем продовжувала бути проблема відсутності у колективних господарств можливостей оперативного використання сільськогосподарську техніку через належність її державним структурам і неможливість оперативного впливу на керівників служб та їхніх підлеглих, у підпорядкуванні яких вона знаходилася.

Можливість змінити таке становище і у такий спосіб підвищити ефективність роботи колгоспів М. Хрущов та його найближче оточення побачили у реорганізації МТС. З цією метою, у березні 1958 р. було прийнято рішення про ліквідацію машинно-тракторних станцій взагалі і передачу їх виробничої бази разом з обслуговуючими її механізаторськими кадрами і інженерно-технічним та управлінським персоналом колгоспам [1, с. 232–233]. Але, як і попередні заходи, застосовувані у ході вирішення проблеми по потужному піднесенню сільського господарства, цей також виявився недостатньо ефективним, порівняно із задумом. Тож виробництво небагато виграло від проведеної реформи.

Так, у зв'язку з ліквідацією машинно-тракторних станцій, в їх особі ліквідовувалися органи, що здійснювали контролюючо-координаційні функції щодо колективних господарств на районному рівні. Для компенсації втрати цих структур мали відродитися органи з аналогічними функціями – районні інспекції сільського господарства (РІСГ), які потребували своїх штатів. Крім того, у районах мали функціонувати підприємства, призначення яких полягало у здійсненні ремонту техніки, переданої колгоспам, – ремонтно-технічні станції (РТС). Через необхідність заповнення вакансій новостворених керівних і виробничих структур районної ланки, переважна більшість працівників МТС була переведена до їх складу. Значна частина, а це були ті, хто не погодився на пониження свого посадового статусу, або на зміну профілю діяльності, – отримали направлення на роботу в інші організації системи ремонту та виготовлення сільгосптехніки Міністерства сільського господарства, розташовані в інших районах, а то і областях республіки.

У результаті здійсненої реорганізації село, його матеріальне виробництво отримало досить незначну частку інженерів і техніків. Так, із 34 376 спеціалістів, що на березень 1958 р. знаходилися у складі машинно-тракторних станцій, у колгоспи було передано лише 5 772 особи [8, арк. 211, 219], або 16,2 % загальної їх кількості, 77 % залишилися на районному рівні: у складі РТС, РІСГ, контрольно-насіenneвих, агрохімічних лабораторій, інших сільськогосподарських організацій та підприємств, у тому числі й ремонтного профілю. Решта перейшла

працювати в установи і підприємства, не пов'язані з сільськогосподарським виробництвом. Тобто у колгоспах почала працювати лише мінімальна кількість інженерно-технічних працівників МТС.

У якісному плані результати також виявилися протилежними ідеї здійсненого заходу. Серед переведених до колгоспів працівників переважну більшість, а саме 55,9 % становили практики, лише 4 % – особи з вищою освітою, інші – з середньою спеціальною, та й то не завжди аграрного профілю [9, арк. 57]. Через недостатність отримання матеріальною сферою галузі працівників інженерна служба почала створюватися далеко не у кожному колгоспі. Так, у 1959 р., тобто за рік після початку реформування, лише у 6 859 господарствах з 10 900 були встановлені посади інженерів і техніків [10, арк. 52]. В інших через відсутність відповідних фахівців належного рівня, це питання залишалося відкритим.

Фактично, з ліквідацією МТС і передачею їхніх функцій сільгоспартіям ті опинилися у складному становищі. Вони, практично на голому місці і у стислі терміни мусили організовувати власну ремонтну базу, вирішувати широке коло питань, пов'язаних з обслуговуванням машинно-тракторного парку, забезпеченням його технікою, обладнанням, запасними частинами, паливно-мастильними матеріалами тощо. Для цього ж у них не було відповідного кадрового потенціалу. Тож проблема кадрового забезпечення колгоспного виробництва продовжувала залишатися гострою.

Вихід із ситуації партійно-державне керівництво, вбачало у продовженні залучення представників промисловості та господарських органів. Але в умовах непопулярності адміністративних методів воно мусило вже вдаватися до задіяння більш завуальованих прийомів їх упровадження. Для цього було застосовано таку форму, як патріотичні почини.

Українське республіканське партійне керівництво ініціювало почин інженерів і техніків, ідея якого полягала у переході інженерів і техніків промислових підприємств та сільськогосподарських установ на роботу до колгоспів для налагодження кваліфікованого обслуговування сільськогосподарської техніки, що надійшла туди після розформування МТС. У вересні 1959 р. ЦК КПУ розробив і від імені інженерів і техніків Київської області опублікував у центральних республіканських газетах звернення до всіх інженерно-технічних працівників із закликом їхати у колгоспи. Постановою проголошувалося обов'язкове забезпечення прибуваючих фахівців житлом, заробітною платою, не нижчою, ніж на попередньому місці роботи, обіцялося працевлаштування дорослих членів їх сімей за фахом, надання дітям шкільного віку можливостей для отримання повноцінної освіти, а дошкільнятам – виховання у яслах та дитячих садках [10, арк. 58].

Партійні організації на місцях, керуючись відповідними розпорядженнями, підтримали вказівку «згори». Керівництво республіки, «відгукуючись» на «широку підтримку» інженерно-технічними працівниками цього звернення, видало спеціальну постанову, якою легітимизувався рух по залученню даної категорії працівників до обслуговування переданої до колгоспів з МТС техніки. Було визначено необхідну для направлення в село кількість спеціалістів, а саме – 3 200 осіб, з них обов'язково 2 200 – з промисловості і 1 500 – із сільської місцевості: РТС та інших сільськогосподарських організацій [10, арк. 52]. Указана кількість була розкладена на всі області республіки.

Але, незважаючи навіть на обіцяні постановою соціально-економічні пільги тим, хто переїжджав до колективних господарств, цей почин не набув бажаного поширення, особливо серед міських жителів. Далися взнаки майже шість років безперервних пропагандистсько-господарських кампаній. У результаті, партійні організації змогли залучити з промислових підприємств міст лише 1 828 осіб, у тому числі тільки 817 інженерів і техніків, з [10, арк. 53] тобто 37% від плану. Інші були працівниками районних структур сільськогосподарського профілю.

І хоча сама по собі ідея задіяння у колгоспному виробництві заводських інженерно-технічних працівників – носіїв передових технологій і вищої, порівняно з колективними господарствами, організації праці, які об'єктивно могли сприяти швидкому й ефективному формуванню нової для колгоспного виробництва галузі, була привабливою, проте на практиці втілення її, через реалії тогочасного колгоспного буття: слабку матеріально-технічну базу господарств, недосконалу організацію виробництва у них, низький рівень соціально-культурних та побутових умов життя на селі, адміністративні методи реалізації – відбувалося досить складно. Суворі вказівки забезпечити соціально-побутові потреби новоприбулих інженерно-технічних працівників, багато господарств не виконали. Для цього українське село кінця 50-х – початку 60-х рр. просто не мало ані матеріальної бази, ані фінансових можливостей. У результаті, прибулим інженерно-технічним працівникам встановлювалася низька заробітна плата, яка, до того ж, виплачувалася нерегулярно. Наприклад, навіть на грудень 1964 р. у республіці нараховувалося ще 15 % господарств, де платню працівникам керівних і технологічних ланок видавали від 8 до 2 разів на рік [6, арк. 34, 36].

Не останню роль при цьому відігравав і суб'єктивний фактор. Частоту правління колгоспів, виходячи з інтересів колгоспників-практиків, що очолювали технічно-ремонтні служби, під різними приводами відмовляли у прийнятті на роботу присланим їм спеціалістам. Не рідко мали місце і такі випадки, коли прибулий інженер або технік налагоджував роботу інженерної служби, а правління після цього відмовлялося від його послуг, призначаючи при цьому керівником практика

зі своїх колгоспників. Фактично, керівництво колгоспів своїми діями гальмувало процес підвищення інтелектуального потенціалу колгоспного виробництва. Але, з іншого боку, це була своєрідна реакція села на директивно-адміністративні методи вирішення його економічних, виробничих проблем, непродумане втручання в його соціально-виробничу структуру, у результаті чого зачіпалися інтереси його працівників.

Наслідком такого ставлення до прибуваючих спеціалістів було розчарування останніх у своїх сподіваннях і полишення ними роботи. Так, на кінець 1960 р. – першого року дії «почину київських інженерів» – назад повернулося 557 осіб, основну масу яких, а саме – 87 %, становили інженерно-технічні працівники промислових підприємств міста [7, арк. 133].

Отже, правильна і продуктивна сама по собі ідея зосередити усі обслуговуючі виробничий процес у колективних господарствах структури в одних руках, а саме у колгоспах, і таким чином, урешті-решт, завершити формування моделі колгоспного виробництва у відповідності з моделлю соціально-економічних відносин, що існували на селі вже близько трьох десятиріч років, виявилася недостатньо ефективною, порівняно із задумом. Вона не була продумана у всіх деталях, почала вирішуватися без достатньої розробки інших, доповнюючих заходів, у першу чергу соціально-побутового характеру, тож не мала очікуваних від неї результатів і не вирішила проблему кадрового забезпечення інженерної служби колгоспного виробництва.

Бібліографічні посилання

1. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1980) : в 15 т. / общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. – 9-е изд., доп. и испр. – М., 1985. – Т. 8. – С. 232–233.
2. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959–1980) / П. П. Панченко. – К., 1980.
3. Плющ М. М. Хрущов і проблеми технічного переозброєння народного господарства (1953–1964) / М. Плющ // Історія в школі. – 1999. – № 7. – С. 6–10.
4. Ровчак Л. В. Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Л. В. Ровчак. – Донецьк, 2000.
5. Сай Н. О. К вопросу укрепления колхозов и МТС Украины руководящими кадрами в 1953–1959 гг. / Н. Сай // Тр. Харьков. сельскохозяйств. ин-та : сб. науч. работ кафедры марксизма-ленинизма. – Х., 1962. – Т. 40. – С. 198–223.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 27, оп. 19, спр. 4633, арк. 34, 36.
7. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 1, спр. 924, арк. 133.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 31, спр. 707, арк. 211, 219.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 997, арк. 57.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 1256, арк. 52.

Надійшла до редколегії 15.04.2014

УДК 94(477.63)«1944/1953»

В. О. Марченко

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

**СІЛЬСЬКА ПОЧАТКОВА ШКОЛА НАДДНІПРЯНИЩИНИ
У ВИМІРІ ПІСЛЯВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ДІТЕЙ
(1945 – початок 1950-х рр.)**

Досліджено матеріально-побутові умови функціонування початкової сільської школи Наддніпрянищини та особливості шкільного життя дітей у післявоєнний час.

Ключові слова: післявоєнне село, повсякдення, дитинство, освіта.

В. А. Марченко

*Приднепровская государственная академия строительства
и архитектуры*

**СЕЛЬСКАЯ НАЧАЛЬНАЯ ШКОЛА НАДДНЕПРЯНИЩИНЫ
В ИЗМЕРЕНИИ ПОСЛЕВОЕННОЙ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ
ДЕТЕЙ (1945 – начало 1950-х гг.)**

Исследованы материально-бытовые условия функционирования начальной сельской школы Надднепрянищины и особенности школьной жизни детей в послевоенное время.

Ключевые слова: послевоенное село, повседневность, детство, образование.

V. O. Marchenko

Prydniprov's'ka State Academy of Civil Engineering and Architecture

**RURAL PRIMARY SCHOOL OF NADDNIPRIANSHCHYNA
IN THE DIMENSION OF POSTWAR EVERYDAY LIVES
OF CHILDREN IN 1945 – EARLY 1950s**

In the article we study the material conditions of functioning of the village primary schools of Naddnepryanshchina and features of school children's lives in the post-war period. Primary school resumed its work, had small rooms, classrooms where was needed repair. In the cold season there were constant problems with heating. Through a large number of children the training took place in two-three replacement. During training the pupils and teachers had lacked school furniture, educational equipment, textbooks, notebooks, ink. As a rule, school meals consisted of simple foods that the children brought from home. When the children had not food to take to school - they were hungry the entire school day. The possibility to attend school directly depended on

the presence or absence of clothes (especially the top-coat) and foot-wear (particularly warm – boots, shoes) in a child.*Key words:* postwar village, everyday life, childhood, education.

Дослідження проблеми післявоєнного повсякденного життя українського села Наддніпрянщини передбачає вивчення різноманітних сфер буття. Серед них доцільно звернути окрему увагу на будні сільської школи, виділити особливості шкільного життя дітей. У радянський період проблема повсякденного буття сільських освітніх закладів як самостійна сфера дослідження не ставилася. Більшість її складових лише поверхнево розглядалися у процесі дослідження освітньої чи культурної сторін життя села [1–3]. Сучасні історики у межах вивчення історії повсякдення приділяють значну увагу українському селу в цілому, різним сферам його життя, залишаючи поза увагою регіональні особливості [5; 6; 19; 22]. Метою даного повідомлення є спроба певною мірою заповнити існуючу прогалину та на основі узагальнення конкретного історичного матеріалу розкрити характерні риси буденності сільських школярів

Робота сільських шкіл почала відновлюватися відразу після звільнення від фашистських загарбників. Долаючи великі труднощі, вже на 1945 р. була відновлена майже довоєнна кількість шкіл на території Наддніпрянщини. Так, у Київській області відновили роботу 1 575 із 1 622 довоєнних шкіл сільської місцевості, у Полтавській області – 1 513 із 1 603, у Дніпропетровській – 1 278 із 1 309, у Запорізькій – 989 із 1 045, у Кіровоградській 995 із 1 057 [20, арк. 276].

Та кількість не визначала якість навчальних закладів села. Найбільші труднощі були пов'язані з недостатньою кількістю шкільних приміщень, навчального обладнання, підручників і вчителів. Школи дуже часто розпочинали роботу у селянських хатах, громадських будівлях. Класні кімнати потребували ремонту, наповнюваності обладнанням. Часто одна дошка була на два класи. Через брак парт діти могли навчатися за великим обіднім столом, біля печі, груби (де взимку було найкраще місце). Обігрівалися школи грубами, та за браком палива у приміщеннях часто було холодно. «Школа опалювалася дровами... Було холодно, вікна промерзали наскрізь», – згадує свою першу школу жителя с. Копані Оріхівського району Запорізької області Людмила Василівна Руденко [14].

Дітей до школи ходило багато. Це були ті, хто за віком ішов до школи, та переростки, які протягом війни на окупованих територіях не відвідували школу. Тобто на урок у класній кімнаті одночасно могло зібратися до кількох десятків учнів. Наприклад, у 1944/1945 н. р. школа с. Хлистунівка Черкаської області відкрила сім перших класів і в кожному по 40–45 учнів різного віку [18]. **Заняття, через велику кількість дітей, малі приміщення проходили у дві зміни, а то й**

у три. Класи комбінувалися, щоб зручніше було проводити навчання. У один час у одній класній кімнаті навчалися учні двох різних класів. Наприклад, до такої школи ходив у с. Лубянка Синельниківського району Дніпропетровської області Микола Григорович Прядко: «Школа була малокомплектна – перший і третій класи та другий і четвертий, два вчителя, один із них – директор» [13]. Коли один клас займався малюванням, інший математикою, або коли у одних дітей було письмо (каліграфія) інші займалися мовою чи літературою. Навчаючись гуртом, учні мали змогу слухати пояснення вчительки та відповіді дітей протилежного класу. Таким чином, діти меншого класу, переходячи до наступного, вже мали певні знання із предметів, що вивчалися, а старші учні мали постійну змогу повторювати пройдений матеріал.

Щоб зацікавити дітей та полегшити їм процес запам'ятовування нового матеріалу, вчителі творчо підходили до підготовки уроків, готуючи самостійно наочні зображення, підбираючи книги із малюнками, які потім демонстрували дітям, щоб сформувані у них хоча б приблизні уявлення про тему, яка вивчається. Наприклад, для легшого запам'ятовування таблиці множення вчителька с. Лобойківка Дніпропетровської області придумала лічилку (наводимо уривок):

*«5 у 5 = 25 – **вышли в сад погулять,**
 5 у 6 = 30 – **братик и сестрица,**
 5 у 7 = 35 – **стали веточки ламать,**
 5 у 8 = 40 – **подошел к ним сторож,**
 5 у 9 = 45 – **если будете ламать,**
 5 у 10 = 50 – **не пущу вас больше в сад!»** [12].*

У повсякденному навчанні дітей тривалість уроку, перерви, чи кількість уроків (незалежно від розкладу) могли змінюватися в день навчання в залежності від потреб учителя. Він міг відлучитися у власних справах (побігти до голови колгоспу, щоб вирішити певні питання, до лікарні і ін.) чи у справах шкільних (наради, щоб вирішити питання ремонту, опалення, чи поговорити із батьками, що прийшли до школи). У такому разі діти затримувалися, а щоб не бешкетували та не лінились, вчитель давав їм на час своєї відсутності певні завдання. «Між уроками перерва могла тривати довше уроку – Катерина Василівна побігла «на 5 хвилин на бригадний двір до телефону... та й забарилася на годину. Або побігла додому пообідати (її хата знаходилася в цьому ж таки шкільному подвір'ї). Діти в цей час могли виконувати завдання уроку, підмітати двір, взимку – розчищати двір від снігу, наносити топлива до грубки та в присінок на випадок негоди, могли просто гуляти» [21, с. 17].

Під час навчання діти гостро відчували брак зошитів, підручників, пер, чорнил. Для письма найбільшою популярністю користували-

ся газети. Крім того використовували різні обгортки, клаптики паперу, листівки, старі обкладинки. Часто виручали родичі із міста, які передавали папір або зошити. «Ходили до школи без зошитів, а писали на газетах, ото перші мої «зошити», – згадує Василь Полікарпович Копійка із с. Петрово Петрівського району Кіровоградської області [9]. «Зошитів не було, бумагу, де яку находили, оберточну, сшивали, слажували листочки і на тих листочках писали», – таким чином вирішувала ситуацію Ганна Архипівна Яким із с. Ленінське Дніпропетровської області [17]. Чорнила також були не у всіх дітей, тому їх робили із бузини або столового буряка, із пічної сажі, нитками прив'язували пера до саморобних ручок.

Складніше було із підручниками. Малі тиражі та незадовільний стан перевезень залишали село без оновлення навчальними посібниками. Часто було так, що підручник був лише у вчителя, який використовував його на уроці. У іншому випадку діти користувалися двома-трьома підручниками на весь гурт. Якщо ж підручника не було взагалі, вчителі використовували всю інформацію, яку могли знайти: газетні статті, журнали, радіопередачі, наукову літературу (яка залишилась із довоєнного часу та була хоча б у районних бібліотеках), власні знання [7].

Певну проблему шкільного повсякдення сільських дітей складало харчування. У більшості сільських шкіл їдалень не було. Колгоспи, на територіях яких були школи, не завжди або й зовсім не організовували харчування дітей. Тому діти брали до своїх торбинок домашню їжу. То був кусочок домашнього хліба із борошна грубого помелу, пиріжок із калиною чи буряком, цибулина, печений чи варений буряк, сушені груші чи яблука. «Їдальні в школі не було, тому батьки давали з собою кусок печеного кабака, книша, або, як не було муки, то коржик з висівок та макухи. На великі свята мамі вдавалося спекти пиріжків з квасолею, або цукровим буряком, калиною з морозу привезеною батьком зі степу», – згадує шкільні роки у с. Гупалівка Магдалинівського району Дніпропетровської області Лідія Леонідівна Колодій [8]. Та взяти до школи навіть бурячок можливість мали не всі. Дітям із багатодітних сімей, дітям-сиротам, як правило, нічого було брати, тому вони були голодними весь шкільний день.

Можливість дітей ходити до школи, навчатися також визначалася наявністю чи відсутністю у них одягу (особливо верхнього) та взуття (особливо теплого – валянок, черевиків). Більшість сільських дітей, що були школярами у післявоєнний час, не мали шкільної форми. Замість неї діти носили звичайний одяг. З часом батьки намагалися пошити чи перешити із власного одягу костюм чи плаття, близькі за виглядом до шкільних. «Шкільна форма – платтячко і фартух, була тільки в дуже багатих. В дітей не було ані колготів, ані чулок. Дівча-

там шили шаровари, поки ще тепло – то сатинові, а по холоді – полу-сукнові. В тих же шароварах ходили і на фізкультуру, і були одні носочки тільки для фізкультури. Хлопцям шили мужечі штани», – згадує Л. Л. Колодій із с. Гупалівка Магдалинівського району Дніпропетровської області [8].

Гостро проблема із теплим одягом вставала у холодну погоду, у великі морози. Діти змушені були носити старі, з чужого плеча, брудні, латані-перелатані куфайки. *«Дети приходили в пропахших всеми запахами хлеба мокрых одежде и обуви, от которых в классе возникала атмосфера теплицы»*, – так передає свої враження професор Дніпропетровського національного університету Ірина Федорівна Ковальова, яка на той період вчителювала у с. **Березово Покровського району Дніпропетровської області** [4, с. 70]. У сім'ях із більшим достатком батьки могли купити одяг. Та купували його на вистрі, на декілька років, та ще щоб і меншим дісталось.

Проблема із взуттям не ставала на заваді відвідування школи у теплу погоду. Діти приходили у тапочках, пошитих із старої резини, чи сплєтених із різних клаптиків тканини і підшитою підошвою. Коли ж взуття взагалі не було – ходили босими.

Але у холодну пору, у дощ чи морози взуття було вкрай необхідним, хоча б найпростіше. Якщо це були тапочки чи калоші, то їх утеплювали підкладаючи папір чи тканину. *«Були калоші шахтарські, які були однаковими, тобто без різниці на яку ногу одягати. Мама розпускала, пряла, а тоді навчила мене в'язати носки. Потім купляла калоші, в ті калоші вшивала вустілки. В'язали носки і в цих калошах та носках ходили в школу»*, – згадує Ганна Варфоломійвна Фалій із с. Великомихайлівка Покровського району Дніпропетровської області [16]. Через брак взуття, діти із будинків, які розташовувалися недалеко від школи, навіть у сніг бігали босоніж, а потім підгинали під себе ноги, та власним теплом їх відігрівали, а у кращому випадку, якщо був час, відігрівались біля груби [11]. Вчителі чуйно ставилися до таких дітей, давали їм можливість під час уроку погрітись біля груби. Інколи, у особливо морозні дні, незважаючи на всеобуч, на власний розсуд дозволяли не приходити до школи. Марія Гаврилівна Туркевич згадує, як прийшла одного морозного дня на навчання, вчителька, побачивши її ноги червоні, замерзлі, порадила їй не приходити до школи. Та навіть таке чуйне ставлення було із присмаком гіркоти: *«Прийшла додому, наридалась з мамою, і сиділа до наступного року вдома»* [15].

Особливо цінилася пара чобіт у багатодітних сім'ях, де їх носили по черзі. Зранку чоботи взувала одна дитина і йшла до школи у першу зміну. У другу зміну у цьому взутті йшла друга дитина, тому запізнюватися зі школи було не можна.

Таким чином, шкільні будні сільських дітей Наддніпрянщини були позначені бідністю та простотою. У більшості школярів не було найелементарнішого для навчання: зошитів, підручників, олівців. Діти-школярі не виділялися шкільною формою. Навпаки, можливість та бажання відвідувати школу часто залежали від наявності одягу чи взуття. Харчувалися школярі, як правило, домашніми харчами.

Бібліографічні посилання

1. *Бриль М.* Кінообслуговування населення – важлива ділянка культосвітньої роботи / М. Бриль // Культурно-освітня робота. – 1948. – № 4 – С. 8–12.
2. *Грищенко М. М.* Народна допомога школі / М. М. Грищенко. – К., 1948.
3. *Завадская О. А.* Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1958–1968 гг.) / О. А. Завадская. – К., 1968.
4. *Ковалева И. Ф.* Жизнь, проведенная в могиле: исповедь археолога / И. Ф. Ковалева. – Д., 2008.
5. *Мічуда В. В.* Культурне будівництво на селі в перші післявоєнні роки (1945 – 1950рр.) / В. В. Мічуда // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 403–408.
6. *Нікілев О. Ф.* Осередки духовно-культурного життя українського села 1950-х – середини 1960-х рр.: стан та спроможність забезпечення проблем населення / О. Ф. Нікілев // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті : зб. наук. пр. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 372–379.
7. Особовий архів автора: Вашкевич Ганна Трохимівна, м. Дніпропетровськ.
8. Особовий архів автора: Колодій Лідія Леонідівна, с. Гупалівка Магдалинського району Дніпропетровської області
9. Особовий архів автора: Копійка Василь Полікарпович, с. Петрово Петрівського району Кіровоградської області.
10. Особовий архів автора: Марченко Олексій Федотович, с. Нетеребка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.
11. Особовий архів автора: Мороз Пелагея Юхимівна, с. Ханделівка Юр'ївського району Дніпропетровської області.
12. Особовий архів автора: Пікуш Любов Федосіївна, с. Лобойківка Петрівського району Дніпропетровської області.
13. Особовий архів автора: Прядко Микола Григорович, с. Лубянка Синельниківського району Дніпропетровської області.
14. Особовий архів автора: Руденко Людмила Василівна, с. Копані Оріхівського району Запорізької області.
15. Особовий архів автора: Туркевич Марія Гаврилівна, с. Райполе Межівського району Дніпропетровської області.
16. Особовий архів автора: Фалій Ганна Варфоломійвна, с. Великомихайлівка Покровського району Дніпропетровської області
17. Особовий архів автора: Яким Ганна Архипівна, с. Ленінське Апостолівського району Дніпропетровської області.
18. Перша вчителька: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://www.horodysche.org.ua>.
19. *Терещенко Т. В.* Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України) / Т. В. Терещенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 353–366.

20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3962.

21. Швидько Г. К. Минуле у променях пам'яті / Г. К. Швидько. – К., 2004.

22. Якименко І. А. Дитячі дошкільні заклади українського села у матеріально-побутовому вимірі повсякденного життя повоєнних років (1945–1955 рр.) / І. А. Якименко // Грані. – Д., 2013. – № 2 (94). – С. 68–72.

Надійшла до редколегії 14.04.2014

НАШІ АВТОРИ

Божко Олексій Олексійович – студент Київської духовної академії і семінарії.

Виноградов Геннадій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Гаухман Михайло Володимирович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Луганського обласного краєзнавчого музею.

Діанова Наталія Миколаївна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Ковальова Наталія Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету.

Козирев Олег Сергійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Кудрицька Тетяна Леонідівна – магістр історії, аспірант кафедри всесвітньої історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кушлакова Надія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету додаткової професійної освіти Західнодонецького інституту економіки і управління (м. Павлоград).

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора Наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Манько Анна Олександрівна – вчитель історії, здобувач кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Манько Марина Олександрівна – вчитель історії, здобувач кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Марченко Валентина Олексіївна – здобувач кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, викладач Придніпровської державної академії будівництва та архітектури.

Медяник Вадим Юрійович – магістр історії, аспірант кафедри російської історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мирончук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри російської історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Митрофаненко Юрій Станіславович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського.

Нікілєв Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Нікітенко Анастасія Ігорівна – магістр історії, аспірант кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Савчук Варфоломій Степанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри фізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений працівник освіти України.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений працівник освіти України.

Святець Юрій Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сміянова Олеся Анатоліївна – бакалавр історії, студентка магістратури історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сніда Євгеній Олегович – магістр історії, аспірант кафедри російської історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Стороженко Іван Сергійович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник НДІ археології та історії Придніпров'я кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, заслужений науковий співробітник Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сухомлин Олександр Дмитрович – студент бакалавратури історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Чирук Святослав Володимирович – магістр історії, аспірант кафедри України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Штаталов Денис Валерійович – магістр історії, аспірант кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шахрайчук Ігор Антонович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Щербак Станіслав Ігорович – історик, аспірант кафедри історії історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Яковенко Галина Григорівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ДАВНЯ ІСТОРІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ	5
Виноградов Г. М. Латентний іудейський вплив на формування давньоруської державності: парадокси монополітеїстичного діалогу (Хорс і Семаргл).....	5
НАДДНІПРЯНЩИНА КІНЦЯ XVI–XVIII ст.: АСПЕКТИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА	18
Стороженко І. С. Коли ж виникли курені та паланки на Запорозькій Січі?.....	18
Сухомлин О. Д. Повсякденні взаємини запорозького козацтва та російських військових у 1740 – 1760-х рр. (регіон Оріль-Самарського межиріччя).....	30
Шаталов Д. В. Реакція слобідського козацтва на соціокультурні зміни середини XVIII ст.	40
НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XIX–XX ст.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ.....	51
Світленко С. І. Постать Т. Г. Шевченка в діяльності українських громад і гуртків Наддніпрянщини 70–80-х рр. XIX ст.	51
Козирев О. С. Громадсько-політична діяльність Миколи Ковалевського (1841–1897 рр.).....	71
Нікітенко А. І. Українські елементи в костюмі та інтер'єрі оселі народолюбної інтелігенції Наддніпрянщини (60–70-ті рр. XIX ст.).....	78
Гаухман М. В. «Козацька пам'ять»: комеморативні практики чорносотенців Волині на початку XX ст.	87
Кушлакова Н. М. Інженерне співтовариство Катеринославщини: вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка (1914 р.).....	95

Манько А. О. Діяльність земств Катеринославської губернії в роки Першої світової війни	101
Манько М. О. Культурно-науковий потенціал діячів Центральної ради	107
Митрофаненко Ю. С. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення	113
Чирук С. В. Антропонімічна лексика та збереження національної ідентичності у Старошведській колонії на Херсонщині кінця XVIII – початку XX ст.	123
Кудрицька Т. Л. Шведська національна меншина у першій половині XX ст.: стратегії виживання в умовах соціально-політичних потрясінь.....	135

НАДДНІПРЯНЩИНА XIX–XX ст.: ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ.....143

Святець Ю. А. Микола Васильович Гоголь (1809 – 1852) та педагогічна думка України.....	143
Діанова Н. М. Професор Михайло Карпович Павловський (до 150-річчя Одеського національного університету імені І. І. Мечникова).....	159
Яковенко Г. Г. Домашні учительки та їх підготовка в Катеринославській губернії.....	169
Щербак С. І. Читання та літературні салони у дворянських родинах Харківської губернії в XIX ст.	179
Лучка Л. М. Роль бібліотечних осередків у розвитку промисловості Катеринославської губернії кінця XIX – початку XX ст.....	187
Сміянова О. А. Освітня і наукова діяльність Д. І. Яворницького в ракурсі повсякденності наприкінці XIX ст.	192
Савчук В. С. Публікаційна активність шевченкознавців у виданнях Академії наук України: (1918–1944)	200
Шахрайчук І. А. Освіта і наука в умовах окупації Дніпропетровщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)	211
Мирончук В. Д., Медяник В. Ю. М. П. Долінін – невідомий історик Дніпропетровського університету	223

**НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XIX–XX ст.
У КОНТЕКСТІ ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ.....229**

- Божко О. О.** Від ясел до Голгофи: життєвий шлях
настоятеля Покровської церкви на Карнаватці
протоієрея Діодора Якубовича (1868–1937).....229
- Сніда Є. О.** Рефлексія катеринославського
православного духовенства на Лютневу революцію 1917 р.
та політику Тимчасового уряду236

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ
ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ XX ст.....243**

- Ковальова Н. А** Сільські сходи
Катеринославщини в умовах «аграрної революції»
1917–1922 рр.....243
- Нікілєв О. Ф.** Ліквідація МТС в Україні:
сподівання та наслідки (соціально-кадровий вимір).....251
- Марченко В. О.** Сільська початкова школа Наддніпрянщини
у вимірі післявоєнного повсякденного життя дітей
(1945 – початок 1950-х рр.)257
- НАШІ АВТОРИ.....264**

Наукове видання
**НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА:
історичні процеси, події, постаті**

Збірник наукових праць

Випуск 12

**Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації
серія КВ № 10102 від 12.07.2005 р.**

ISSN 2312-2587 (Print)
ISSN 2312-3141 (Online)

<http://www.ndhistory.dp.ua>

Редактор Т. А. Ягельська
Технічний редактор
Коректор Т. А. Ягельська
Комп'ютерна верстка Г. М. Хомич

Підписано до друку 29.09.2014. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 15,35. Ум. фарбовідб. 15,82. Обл.-вид. арк. 17,0. Тираж 120 пр.
Зам. № 340.

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.
РВВ ДНУ, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010

Видавництво та друкарні Ліра.
49038, м. Дніпропетровськ, пл. Десантників, 1.
Свідоцтво ДК № 188 від 19.09.2000 р.